

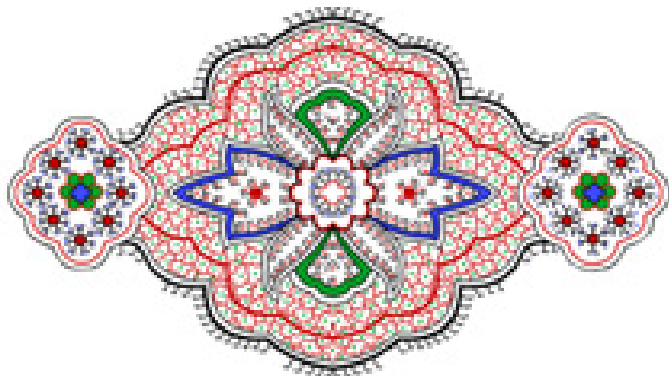
ÖZBEGISTANYŇ TARYHY

(IV asyrdan – XIII asyryň başlaryna çenli)

7-nji synp okuwçylary üçin derslik

Birinji neşir

Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi ministrligi
tarapyndan neşire hödürlenildi

DAŞKENT
RESPUBLIKAN TÄLIM MERKEZI
2022

UO'K 94(575.1)(075.3)
KBK 63.3(5O')ya72
Ö 34

Ismatowa, N.

Özbekistanyň taryhy: umumy orta bilim berýän mekdepleriň 7-nji synp okuwçylary üçin derslik / A. Zamonow, N. Ismatowa we başgalar. – Birinji neşir. – Daşkent: Respublikan tälim merkezi, 2022. – 192 s.

ISBN 978-9943-8375-0-8

UO'K 94(575.1)(075.3)
KBK 63.3(5O')ya72

AWTORLAR:

**A. T. Zamonow, N. K. Ismatowa, D. A. Rahimjanow,
D. R. Narmuradow, Z. T. Zamonow, S. A. Polatowa**

Jogapkär redaktor
Dilşad Mutalibowıç Kenjaýew

SYN ÝAZANLAR:

Ö. Mawlonow	– taryh ylymlarynyň doktory, ÖZMU professory
N. Mustafoýewa	– ÖZYA bölüm müdiri, taryh ylymlarynyň doktory, professor
M. Alimowa	– taryh ylymlarynyň kandidaty, ÖZHIA dosenti
A. Tagaýew	– taryh ylymlarynyň kandidaty
O. Bazarow	– filosofiýa ylymlary boýunça filosofiýa doktory (PhD)
U. Halmöminow	– taryh ylymlary boýunça filosofiýa doktory, Nyzamy adyndaky DDPU mugallymy
M. Karimowa	– Ýunusabat tümenindäki 98-nji mekdebiň taryh mugallymy
N. Kudratowa	– «Ziyo-zukko» umumtälim mekdebiniň taryh mugallymy

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň
serişdeleriniň hasabyndan çap edildi.**

ISBN 978-9943-8375-0-8

© A. T. Zamonow, N. K. Ismatowa we başg, 2022
© Respublikan tälim merkezi, 2022

1-nji tema:

ATA-BABALARYMYZYŇ RUHY GYMMATLYKLARY – DÜNÝÄ SIWILIZASIÝASYNYŇ ESASLARYNDAN BIRI

Taryhymyzy öwrenmek bilen, kalbymyzy buýsanç we guwanç duýgusy eýeleýär. Ata-babalarymyzyň baý ylmy we medeni mirasy bu günki günde diňe bir ýurdumyzyň däl, eýsem dünýä alymlarynyň hem ünsüni çekip gelýär.

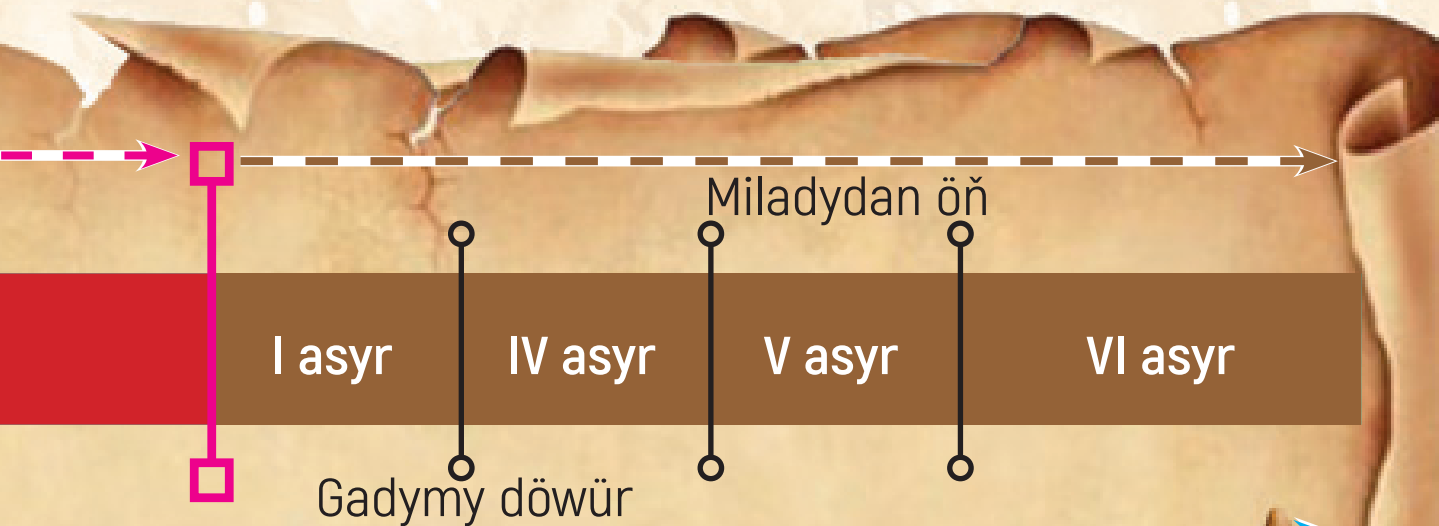
Gadymky Turan çäklerinde ozaldan özbekleriň, täjikleriň, gyrgyzlaryň, gazaklaryň, garagalpaklaryň we türkmenleriň ata-babalary ýaşap gelipdir. Şu sebäpli, özbek halkynyň geçmişi etniki taýdan ýakyn bolan doganlyk halklaryň taryhy bilen berk bagly bolup, utgaşyp gidendir.

Siz şu derslikde IV asyrdan XIII asyryň başlaryna çenli bolan Watanymyzyň orta asyrlar taryhy bilen tanyşarsyňyz. Onda «özbiý» we «özbek» adalgalary bilen beýgeldilen özbek halkynyň şekillenlenligi baradaky maglumatlar hem orun alan. Dünýä siwilizasiýasyna özüniň deňi-taýsyz goşandyny goşan beýik ata-babalarymyz, Watanperwerligiň nusgasy bolan batyrgaýlaryň edermenlikleri bilen birlikde, halkymyzyň baý medeni mirasy barada maglumatlara eýe bolarsyňyz.

«Orta asyrlar» düşünjesi taryh ylmyna italýan taryhçylary tarapyndan girizilipdir. Bu düşünje hususy eýeçilik şekliniň özgeren döwürleri bilen gönüden-göni bagly. Gündogar ýurtlarynda ýer-eýeçilik gatnaşyklary ozaldan jemgyýetçilik esaslarda ösüp gelipdir. Şu sebäpli «orta asyrlar» düşünjesi taryhymyzda şertli ýagdaýda ulanylyp gelinýär.

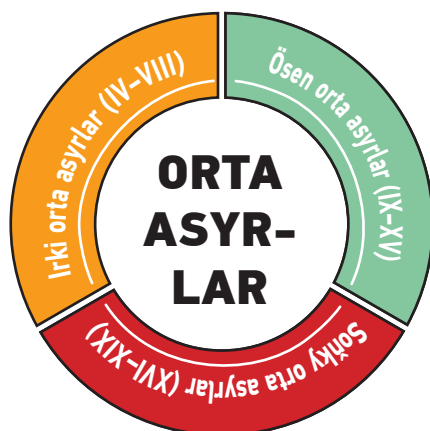

1. Aşaky synplarda taryh predmetinden alan bilimlerini daýanyp, berlen suratlary atlandyryň.
2. Suratlarda görkezilen taryhy wakalary gürrüň beriň. Olaryň nirede we haçan bolup geçendigini döwür çyzygy bilen düşündiriň.
3. Wakalar döwür çyzygynyň haýsy ýerinde togtady?
4. Tomarisiň Kuruş üstünden ýeňiş gazananyň näçe ýyl boldy? Hasapla-jak boluň.

Gadymdan «Turan» diýlip atlandyrylyp gelen ýurdumyz we oña seplesýän çäkler araplar döwründen «Mawerannahr» we «Horsan» diýlip, XVIII–XIX asyr günbatar alymlary we syýahatçylary tarapyndan «Orta Aziýa» ýa-da «Merkezi Aziýa» diýlipdir.

Aslynda orta asyrlaryň Ýewropa üçin amal edýän döwürleýin araçäkleri Gündogar, hususan-da, Turanyň taryhyndaky döwürden tapawutlanýar. Çünki Ýewropada orta asyrlaryň başlanyşy Rim imperiýasynyň ýykylmagy (476-njy ý.), V asyryň ahyrlarynyň wakalaryna dogry gelýär.

Biziň taryhymyzda bolsa, «orta asyrlar» diýlip atlandyrylýan döwür IV asyryň ahyrlary hem-de V asyryň ortalaryndan *kidarlylar*, *hionitler*, *eftalylar* ýaly etnik adalgalar astynda düşünilýän taýpa bileleşikleriniň peýda bolan döwründen başlanypdyr. Orta asyrlar öz gezeginde irki, ösen we soňky orta asyrlara bölünýär.

Bu döwürde *Horezm*, *hionitler*, *kidarlylar*, *eftalylar*, *Türk hakanlygy*, *soňluk bilen samanylar*, *garahanlylar*, *horezmşalar*, *Emir Temur we temuriler* hökümdarlyk eden iri döwletler bolupdyr. Bu döwletler ilatynyň jemgyýetçilik-syýasy, ykdysady we ruhy durmuşy öz döwrüne laýyklykda barha ösüpdür.

Irki orta asyrlarda «oba häkimi» diýilýän uly ýer eýesi – *daýhanlar* we olaryň ekin meýdanlarynda işleýän ýersiz *kadiwarlar* şekillenipdir. Ýerde işlemegiň düzgünleriniň düýpli özgermegi ilatyň arasyndaky gatlaklanmany has-da ýitileşdiripdir.

VIII asyryň başlaryna gelip ýurdumyzyň çäginde arap halyfaty hökümdarlygy ornaşdyrylýar hem-de ölkämiziň medeniýetine yslam dininiň täsiri güýçlenýär. Halyfat hökümdarlygyndan soňky asyrlarda ylym-bilimiň ösmegi üçin şert emele gelipdir. Ýurdumyzdan dünýä ylym-biliminiň ösmegine goşant goşan Muhammet ibn Musa Horezmi, Ahmet Fergany, Abu Reýhan Biruny, Abu Ali ibn Sina ýaly beýik akyldarlar ýetişip çykdy.

IX–XII asyrlarda biziń topragymyzda doglup, kemala gelen Ymam Buhary, Ymam Termizi, Mahmyt Zamahşary, Ahmet Ýassawy, Nejmiddin Kubra ýaly meşhur ulamalaryň yslam dinine we taglymatyna degişli eserleri bu günki günde-de öz ähmiýetini ýitirenok.

Derslikde berlen wakalar bilen tanyşmak bilen, ata-babalarymyzyň hemişe döredip, ylma we aň-bilime ymtylyp ýaşandyklaryny bilersiňiz. Olaryň baý ruhy mirasy Watanymyz hakynda maglumat berýär. Diňe ylma we aň-bilime ymtylmak, ony eýelemek arkaly kämilligi gazanmak mümkindigine düşünersiňiz.

Bu günki tizlik we çaltlyk bilen özgerýän dünýäde ýeke-täk çykalgamyzyň bilimidigini bilersiňiz.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Ýada salyň, gadymy döwürde Özbegistanyň çäginde nähili döwletler bolupdyr? Olaryň özboluşly aýratynlyklaryny derňäň.
2. IV–XIII asyryň başlarynda Watanymyzyň taryhynyň özboluşly aýratynlyklary nämeden ybarat bolupdyr?
3. IX–XII asyrlarda ýurdumyzdan ýetişiپ çykan beýik akyldarlaryň we meşhur ulamalaryň haýsy eserlerini bilýärsiňiz?

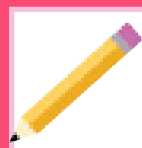
2-nji tema:

IV-VII ASYRLARDA ÝURDUMYZYŇ HALKLARYNYŇ DURMUŞ ÝÖRELGELERI

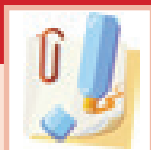
Isjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Gadymy döwürde Özbegistanyň çäginde nähili döwletler bolupdyr? Olaryň çägin kartadan görkeziň.
2. Ýurdumyzyň iň gadymy döwre degişli medeni mirasyna mysallar getiriň.
3. Berlen suratlara üns beriň. Olaryň adyny bilýärsiňizmi? Eger ol oýlap tapylmadyk bolanda... Pikiri dowam etdiriň.

Pikir ýöretmek üçin

Watanymyz baý gadymy taryha eýe. Turan, Türküstan, Mawerannahr atlary bilen şöhrat tapan çägiň taryhy we öz zähmeti bilen ony abat eden özbek halkynyň geçmişi örän gyzykly hem-de görelidelidir. Suw degirmeni, jykyr we çarhpelek ýaly suw desgalarynyň açyş edilmegi oba hojalyk işleriniň ösüşine täsir etdi. Şäherler hünärmentçiligiň, söwdanyň we medeni durmuşyň merkezine öwrüldi.

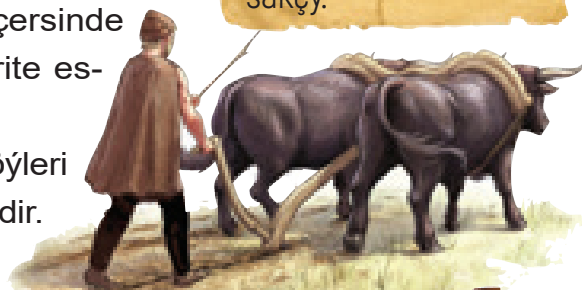
Döredijilikli iş

1. Hünärmentçilik, söwda we oba hojalyk işleriniň ösmegi adamlaryň durmuşyna nähili täsir edipdir?

2. Ekin meýdanlarynyň giňelmegi nähili zerurlyklara sebäp bolmagy mümkin? Aşakdaky sözlerden peýdalanyň pikiriňizi beýan ediň. *Ekerançy – hasyl ýetişdiriji, goşçy; mirap; ýeri işläp bejermäge niýetlenen zähmet gurallary we b.*
3. Siz adamlaryň durmuşynyň abadanlygy üçin näme oýlap tapan bolardyňyz? Näme üçin? Pikiriňizi esaslandyryň.

VI asyrdan hasyllyk ýerleri hem-de suw bölünişi taýpa baştutanlarynyň we işbaşylarynyň gözegçiligine geçýär. Bu bolsa olaryň oba ilatyna öz täsirlerini geçirmäge, ekerançy ilata hökümdarlyk etmäge mümkinçilik berýär. Olar oba häkimi — *daýhanlar* diýlip atlandyrylypdyr. Oba obşinalarynyň ýerlerinde ýaşap ýerden we suwdan ybarat umumy emläge eýe bolan erkin ekerançylar gatlagy *kaşowarlar*, öz ýerlerinden we erklerinden aýrylyp, daýhanlaryň ýerlerinde işleýän *kadiwarlar* peýda bolupdyr. Daýhanlaryň hojalygyny daşky hüjümlerden goramak, içersinde bolsa düzgün-nyzamy saklamaga kömek edýän ýörite esgerler topary — *çokarlary* bolupdyr.

Daýhanlaryň şäherde hünärmentçilik hatarlary, öýleri bolupdyr. Olaryň hojalygynda köp adam zähmet çekipdir. Turanyň çäginde-de uly ýer eýeçiligi emele gelipdir.

Daýhan (oba häkimi)

– irki orta asyrlarda mülkdar gatlag

Kaşowar – ekerançy ýönekeý goşçylar

Kadiwar – obanyň daýhanlary tabyn ilaty

Çokar – daýhan emlägini goraýjy, harby sakçy.

Soňky antik döwürden (milady II-IV asyrlar) başlanan düýpli özgerişler şeýle bir çalt geçipdir welin, netijede, bir tarapdan, Orta Aziýanyň her bir daýhançylyk welaýatlarynda (Sogdiana, Margiana, Toharyston, Horezm, Çaç, Fergana we başgalar) onlarça ýerli häkimlikler döräp, ikinji tarapdan, olaryň irileşme prosesi hem çaltlanypdyr.

Ahmetali Esgerow, «Özbek halkynyň etnogenezi we etnik taryhy»

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Nähili faktorlar sebäpli daýhan hojalyklary peýda bolupdyr?
2. Eger suw degirmeni we jykyr oýlanyň tapylmasy adamlaryň dürli gatlaglara bölünmegi bolarmydy? Pikiriňizi esaslandyryň.
3. Pikirleniň, näme üçin ekerançy oazislardaki suwarylýan ýerleriň esasy bölegi oba obşinalarynyň garamagynda bolupdyr?
4. Adamlaryň durmuşyndaky bu özgerişler ýene nähili kärleriň peýda bolmagyna sebäp bolupdyr, diýip oýlaýarsyňyz? Pikir bildirmesden ön çokarlar, kaşowarlar üçin zerur bolan zatlary göz önüňize getiriň.

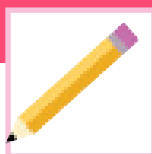
3-4-nji temalar:

IV-VII ASYRLARDA HOREZM

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Gadymky döwürlerde Horezm bilen bagly nähili taryhy prosesleri bilýärsiňiz?
2. Alym Istahriniň: «Horezm Jeýhunýň bütin peýdasyny alyp bilen ýurtdyr», – diýen sözleri size Gerodotyň Nil barada aýdan haýsy pikirini ýatlatdy? Siz nähili oýlaýarsyňyz, alym bu pikiri bilen näme diýmekçi?

Pikir ýöretmek üçin

Amyderýa Hindiguşuň Demirgazyk eteklerindäki buzluklardan başlanýar. Derýa belent gaýaly daglaryň aras-
yndan akyp geçýär we her killometri aralygyndan pese düşýär. Şu sebäpli ol örän çalt we joşup akýar, özi bilen juda köp mukdarda minerallary lüýk görnüşinde akdyryp getirýär. Amy-
derýa Surhan gelip goşulan ýeriň aş-
gyndan başlap, ol hiç hili goşantlarsyz jöwzaly sähralaryň içinden akyp baş-
laýar we şu ýerden onuň jan berijiligi başlanyp, Horezm diýaryny suw bilen üpjün edýär.

Horezm oazisine Garagum säh-
rasy utgaşyp gidýär. Hywa meridianyndan sähel gündogarrak-
da gum depeler araçägi demirgazyk-günbatar tarapa öwrülýär
we şol ugurda Garaköl kölüne çenli diýen ýaly barýar. Horezm-
liler gadym zamanlardan başlap bu gumluklardan ýollar geçi-
ripdirler.

Döredijilikli iş

1. Tebigy şertleri hasaba alyp, bu çäkde nähili kärler ösüpdir?
Pikiriňizi esaslandyryň.
2. Horezmiň taryhynda nähili şäherler bardy?

Pikir ýöretmek üçin

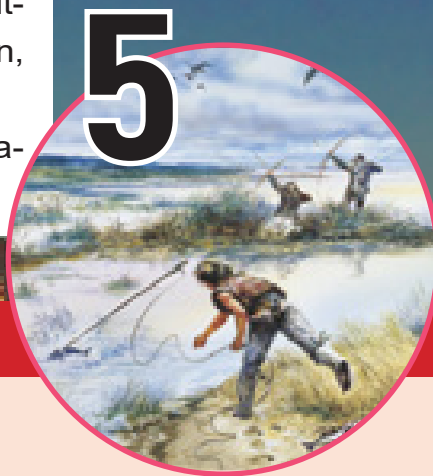
Bu döwürde horezmliler Horasan we Eýran bilen medeni-söwda gatnaşyklaryny ýola goýupdyrlar. Horezm diýarynda suwarymly daýhançylyk, hünärmentçilik, maldarçylyk we söwda, ylym-bilim, sungat, hususan-da, heýkel-taraşlyk ýokary derejede ösüpdir. Ilat maldarçylyk we balyk tutmak bilen meşgullanypdyr. Olaryň hojalyk durmuşynda, esasan, balyk, gawun, kädi, ýabany igde we tut aýratyn orun tutupdyr.

Horezmiň hünärmentleri tarapyndan örän owadan edip ýasalan toýun gaplar köşkleri bezäpdir.

Döredijilikli iş

1. Siziň pikiriňizçe, berlen suratlarda görkezilen haýsy ugur Horezmde döwletlilik ösüşini çaltlandyrypdyr?
2. Horezm baradaky bilimleriňize daýanyp şu çäkde ýaşan adamlar nähili nazary we amaly bilimlere eýe bolandygyny esaslandyryň.
3. Beýik ýüpek ýoly arkaly Horezm goňşy döwletlere nähili önümleri eltipdir. Pikir bildirmezden öň suwarymly ekerançylyk, hünärmentçilik, maldarçylyk, söwda we heýkeltaraşlyk ugurlarynyň ösmegi netijesinde nähili goşmaça ugurlara zerurlyk duýuljaklygy barada pikirleniň.

Bilýärsiňizmi?

Goranyş taýdan paýtagt (Toprakgala) örän pugta edip gurlan bolup, şäheriň diwarynyň arasynda berk derwezehana bolupdyr. Derwezäniň garşysynda şäheriň merkezinden kesip geçýän köçäniň iki tarapy boýunça şäherlileriň ýaşaýyş jaýlary ýerleşipdir. Şäheriň merkezinden ýokarrakda ýerleşýän ybadathana toplumy, onuň burç böleginde bolsa beýikligi 25 metr bolan köp minaraly horezmşalaryň galasy gurlan. Galanyň ymaratlary — iki gatly şa köşgi we owadan ýaşaýyş jaýlarynyň diwar tekjeleri dürli mazmundaky reňkli teswirler, güberçek oýma nagyşlar hem-de heýkeller bilen bezelipdir.

Horezmiň paýtagty hasaplanýan şäheriň umumy meýdany 25 gektar bolupdyr. Bu döwürde Horezmde daşy berk diwarlar bilen gurşalan şäherler, berkitmeli obalar örän köp bolupdyr.

Horezm döwletiniň paýtagty ilki Gara-galpagystanyň häzirki Ellikgala tümeninde ýerleşen gadymky Toprakgala şäher harabasynyň ornunda bolupdyr.

Barha gowşayan Kang döwletiniň düzüminden ilki Horezm bölünip çykypdyr. Ony ýerli Afrigiler dinastiýasyna degişli horezmşalar dolandyrypdyr.

Milady 305-nji ýylda horezmşa Afrig öz karargähini Horezmiň gadymky paýtagty Kät şäherine göçüripdir. Kät gaýtadan dikeldilip onuň ýanynda ýerleşýän Alfir galasynyň içinde şa özüne täze köşk gurdurypdyr. Edil şol wagtdan başlap Horezmiň Afrigiý patyşalary teňňäniň ön tarapyna şanyň, arka tarapyna suwary teswirleri düşürilen kümüş teňňeler zikgeläp, ýurduň içki we daşary söwda gatnaşyklarynda özbaşdak bolupdyrlar.

Abu Reýhan Biruny

Afrigi patyşasy Şawşafaryň teňňesi

Afrigiler – Horezmde III-X asyrlarda hokümdarlik eden horezmşalar dinastiýasy. Dinastiýany esaslandyran – Afrig.

Bürgüt we laçyn Horezmiň hokümdarlik simwollary bolupdyr.

Horezmde VIII asyra çenli zoroastrizm dininiň täsiri güýçli bolupdyr. Zoroastrizm ybadathanalarynda ruhanylar – «mobad» (dini dessurlary ýerine ýetirijiler) dini dessurlary nesilden-nesle saklap galmak jogapkärligini alypdylar.

Bu hem özboluşly tälim-terbiýe prosesidi. Mabodlar terbiýelenijilere zoroastrizmiň öwüt-nesihatlar, medeni aň-bilimini hem-de terbiýe durmuşyň iň möhüm daýanjydygyny nygtapdylar. Tälim mesgenlerinde çagalara, esasan, okamak, ýazmak we söweş sungatyndan sapak berlipdir. Şonuň ýaly-da, olara diňe çyn geplemelidigi aňyna siňdirilipdir. Ýalan geplemek uly jenaýat hasaplanypdyr.

Döredijilikli iş

6-njy synpda taryhdan alan bilimleriniňize daýanyp jogap beriň:

1. Zoroastrizm haçan peýda bolupdyr? Zoroastrizm bilen bagly haýsy däpler ýadyňyzda?
2. Pikiri dowam etdiriň: Çagalara ... pikir, haýyrly ..., ... amal prinsipleri öwredilipdir.

Pikir ýöretmek üçin

Hubbi barada rowaýat

Horezmde Amyderýa bilen bagly ençeme rowaýatlar duşýar. Olardan biri suw hudaýy Hubbi barada. Rowaýata görä, Hubbi balygy bir eli bilen tutup güne uzadýan eken we ony günün şöhlesinde gowrup iýýän eken. Hubbi suwa gark bolanlary halas edipdir. Soýlan öküzlere jan bagyşlapdyr.

Jemşit atly hökümdar tagta geçen wagtda Hubbi dereksiz ýitipdir. Ony deňiz melikesi ogurlap gidipdir. Hubbiniň enesi bolsa ogluny Amyderýada aglap gözläpdir. Hubbiniň enesi öz halkyna derýada uruşmagy öwredýär. Şundan beýläk Horezmde gaýyklaryň burnunda şu aýalyň heýkeli ornaşdyrylypdyr.

Horezmiň dini garaýyşlarynda suw mukaddes hasaplanypdyr, Hubbi bolsa suwuň goraýjysy hökmünde gadyrlanypdyr. Bu döwürde Horezmde yslam dini girip gelýänçe dowam edipdir.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. «IV–VII asyrlarda Horezm» temasyndaky bilimlerini infografika ýagdaýyna getiriň.
2. Nämе üçin IV–VII asyrlarda Horezm özüniň syýasy garaşsyzlygyny saklap galmagy başardy?
3. Şol döwürde çagalara berlen tälim we terbiýäniň bu günki gündäki ylymlara meňzeş we tapawutly taraplaryny anyklaň.
4. Gadymky dünýä halklarynyň rowaýatlarynda Hubbi obrazyndaky suw bilen bagly legendar gahrymanlary bilýärsiňizmi? Olaryň döwletini we adyny jedwel görnüşine getiriň.
5. Nämе üçin paýtagtyň goranyş taýdan örän pugta gurulmagyna zerurlyk ýüze çykypdyr?

5-nji tema:

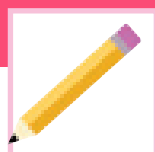
IV-V ASYRLARDA HIONITLER WE KIDARLYLAR

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Gadymy dünýä taryhynda siz massagetleriň, sogdylaryň, saklaryň hem-de ahemenileriň, Grek-Baktriýanyň, Kuşanlaryň taryhyny öwrendiňiz. Bu döwletleri hronologik yzygiderlikde ýada salyň.
2. Ýurdumyzyň çägendäki gadymy halklaryň esasy kärleri nämelerden ybarat bolupdyr? Olar esasan haýsy çäklerde ýaşapdyrlar?

Hionitleriň
atly esgeri

Pikir ýöretmek üçin

IV asyrda türki taýpalardan *hionitler* ilki Zerewşan oazisini eýeläp, günorta tarap hereket edipdirler we Kuşan patyşalygynyň çäginde hökümdarlyk edipdirler. Olar merkezi Toharystan bolan Demirgazyk Hindistan, Owganystan, Horasanyň bir bölegini hem öz içine alan uly döwlet düzüpdirlər. Taryhda hionitler ady bilen meşhur bolan taýpalaryň asyl Watanyňy käbir barlagçylar Aralyň boýunda diýip hasaplaýarlar. Günbatar taryhçylary bolsa hionitleri hunnlara garyndaş hasaplap, olary «*ak hunnlar*» diýip atlandyrýarlar. Olar bu çäkde 120 ýyldan gowrak hökümdarlyk edipdirler.

V asyryň 20-nji ýyllarynda gündogardan Syrderýa we Aral boýlary arkaly Horezm hem-de Amyderýa basseý-nine ýene bir göçme çarwa ilat – *toharylar* girip gelipdir. Toharylar kuşanlaryň nesilleri bolupdyr. Olara *Kidar* atly hökümdar baştutanlyk edenligi üçin olary *kidarlylar* diýip, hem atlandyrýarlar. Tiz arada kidarlylar Hi-onitler döwletiniň günorta böleginde öz hökümdarlygyny ornaşdyrýarlar. Balh şäheri bu täze döwletiň paýtagtyna öwrülipdir.

Çeşmelerde aýdylmagyna görä, kidarlylaryň ilkinji Watany Gündogar Türküstandy. Ýueçžiler (kuşanlar) hökümdary Sidolo jujanlaryň hüjümi sebäpli öz karargähini Bolo (Balha) göçüripdir. Kidar bolsa Demirgazyk Hindistana ýörüş edip, Gandhardan demirgazykdaky 5 döwleti özüne boýun egdiripdir.

Kidarlylar Hindistanda Gupta döwletini eýeläp, bu ýerde 75 ýyl höküm sürüp, Hytaýa ilçiler iberipdir.

Kidarlylaryň esgeri

Taryhçy K.Treweriň pikirine görä, hionitler IV asyryň 70-nji ýyl-larynda özüniň güýjän ýagdaýyna ýetýär. Turanda kidarly-lar we eftalyar hökümdarlygy ornaşdyrylansoň, hionitleriň syýasy ýagdaýy üýtgeýär we olar eftalylara tabyn bolýarlar.

Gynansak-da, hionitleriň we kidarlylaryň jemgyýetçilik-ykdysady ulgamy baradaky mag-lumatlar bize çenli ýetip gelmändir.

Kidarlylaryň günortadaky Eýran sasany-lary bilen gatnaşygy barha erbetleşipdir. 456-njy ýylda kidarlylar bilen sasanylaryň arasyn-da çaknyşyk bolup geçýär. Bu çaknyşykda kidarlylar sasanylardan ýeňilýär.

Soňluk bilen kidarlylar hem göçme çarwa ilat – *eftallar* bilen çaknyşýarlar. Netijede, olar Demirgazyk Hindistana çekinýärler.

Kidarlylaryň teňňeleri brahmi ýazuwunda zikgelenipdir. Olara degişli «Kidara Kuşan şa» diýen ýazgy ýazylan teňňeler hem tapylandy-gy mälum. Şeýle teňňeler iki häkim tarapyndan bir wagtyň özünde zikgelenipdir.

Kidarlylaryň teňňeleri

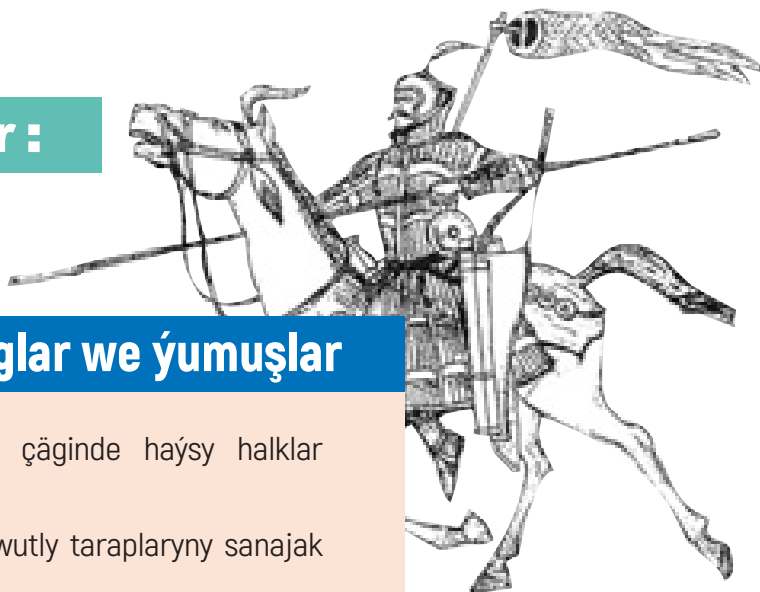

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Eger siz III-IV asyrlara düşüp galsañyz, galalary gurmak we ony duşmanlardan goramak üçin nähili ýol tutan bolardyňyz? Döwrüň şertinden ugur alyp jogap beriň.
2. Hionitler we Kidarlylar döwletleriniň çägin kartadan görkeziň.

6-7-nji temalar: EFTALYLAR

Isjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. IV-V asyrlarda Turanyň çäginde haýsy halklar ýaşapdyr?
2. Olaryň umumy we tapawutly taraplaryny sanajak boluň.

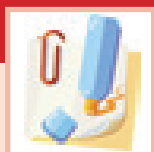

Pikir ýöretmek üçin

V–VI asyrlarda *Eftalon dinastiýasyna* degişli taýpa Turanyň çäginde hökümdarlyk edipdir. Çeşmelerde *eftalylar*, *eftallar*, *eftalitler*, *haýtallar* ýaly dürli atlar bilen atlandyrylan *eftalylar* taýpalar ýaranlygyny esaslandyrypdyrlar. Bu at aslynda «Eftalon» diýlen şanyň adyndan alnan. Oňa *Wahşunwar* hem diýipdirler.

Şol döwürde Horezm, Sogdiana, Çaç we Baktriýa welaýatlarynda haşamly binalary bolan aýry-aýry galalar emele gelipdir.

Eftalylar döwletine birleşen ilatyň etnik düzümi dürlüçe bolupdyr. Ykdysady-sowda gatnaşyklarynyň üznüksiz ýola goýulmagy ýurtda daýhançylyk, emeli suwaryş, maldarçylyk, bagdarçylyk, hünärmentçilik ýalylaryň ösmegine esas bolupdyr.

Döredijilikli iş

Eftalylar hökümdarlygy döwründe nämäniň hasabyna daýhançylyk, emeli suwaryş, maldarçylyk, bagdarçylyk, hünärmentçilik ýalylar ösüpdir?

Döredijilikli iş

1. Özbaşdak döwleti dolandyrmak üçin ýene nähili faktorlar zerur bolýar?
2. «Eftalytlar döwlet dolandyryşynda mälim kada-kanunlar bolupdyr. Döwlet harby güýje daýanypdyr», – diýen pikir ýöretmäni düşündiriň. Harby dolandyryşy üpjün etmek üçin nähili düzgünler girizilýär?

Eftalytlar hökümdary teswirlenen freska bölegi

V asyrdasasanylar bilen eftalytlaryň arasyndaky harby çaknyşyklarda eftalytlar goşunyň üstün çykmagy olaryň harby ussatlygynyň ýokary derejededigini delillendirýär. Firdöwsiniň «Şanama» eserinde Wahşunwar we Peruz döwriň wakalary hem öz şöhlelenmesini tapypdyr. Eftalytlaryň patyşasy Katulf «Şanama»da görkezilen şu halkyň Gatfar atly patyşasyna meňzedilen.

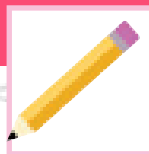

Pikir ýöretmek üçin

Eftalytlar V asyryň başlarynda Turana Gündogardan girýärler. Eftalytlar döwletiniň ilkinji paýtagty Buharanyň golaýyndaky *Paýkent* we *Warahşa* şäherleri bolupdyr. Bu döwlete Orta Aziýadan daşary, Gündogar Türküstan, Owganystan, Demirgazyk Hindistan we häzirki Päkistanyň çäkleri hem giripdir.

Eftalytlar döwründe soltanlyk ýeke hökümdar tarapyndan dolandyrylypdyr. Tagt nesilden-nesle geçmän, şu dinastiýadan kim laýyk hasaplansa, şol tagta geçipdir. Dalaşgäri anyklap, hödürleýän geňeş hem bolupdyr. Bu geňeş dinastiýanyň hormatly adamlaryndan hem-de soltanlygyň abraýly han-beglerinden ybarat bolupdyr. Welaýatlarda dolandyryş ýerli maşgalalar (dinastiýalar) tarapyndan alnyp barlypdyr. Bu emläkler hökümdar – Şa tabyn dinastiýalar tarapyndan dolandyrylypdyr. Hatda olaryň her biri özüniň kümüş ýa-da mis teňňelerini zikgeläpdir.

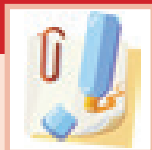
Eftalytlaryň döwlet dolandyryşynda mälim kada-kanunlar bolupdyr. Döwlet harby güýje daýanypdyr. Eftalytlaryň barha güýçlenýändiginden gorkan Eýrandaky sasanylar olara garşy ýörüş edýär. Sasanylaryň şasy Perozyň 484-nji ýylda eftalytlara garşy urşy onuň heläkçiligi bilen gutarýar.

Pikir ýöretmek üçin

Daşary söwda pajyndan bähbitli bolan eftalylar Ýüpek ýoluny öz gözegçiligi astynda saklajak bolupdyrlar. Hytaý, Hindistan, Eýran we Wizantiýa bilen bolan halkara söwdada işeňňir gatnaşypdyr. Ýüpek ýoly söwdasynda sasany söwdagärleri bilen bäsdeşlikde esasan sogdylar arçyk roluny oýnaýardylar. Içerki we daşary söwda gatnaşyklarynda eftalylar il-kibaşda sasany hökümdarlarynyň kümüş teňňelerinden giňden peýdalanýarlar. Mundan daşary, Buharada, Paýkentde, Wardanada, Nagşapda, Samarkantda we Horezmde ýerli häkimler tarapyndan çykarylan maýda teňňeler ýurduň içerki söwdasynda giň dolanyşykda bolupdyr.

Bu döwürde Turanda çüýşeçilik ösüpdir. Çüýşeler owadan reňkiligi, ýaldyrawuklygy we durulygy taýdan Wizantiýanyň çüýşesinden ýokary durupdyr. Hytaý imperatorlary öz köşklerini bezände Turandan getirilen reňkli çüýşeden peýdalanypdyrlar.

Döredijilikli iş

1. Näme sebäpden eftalylar hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda sasanylaryň teňňelerinden peýdalanypdyrlar?
2. Hytaý imperatorlary öz köşklerini bezände Turandan getirilen reňkli çüýşeden peýdalanypdyrlar. Näme üçin başga ülkelerde şeýle çüýşelere hyrydar köp bolupdyr, diýip oýlaýarsyňyz? Pikiriňizi esaslandyryň.

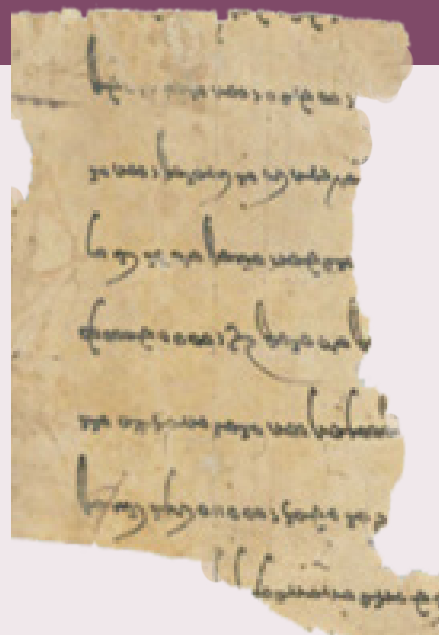

Maglumat üçin

Turan ilatynyň bir bölegi sogdy dilinde, ikinji bölegi bolsa türki dilde gepleşipdir. Bu döwürde sogdy dili halkara söwda dili hökmünde Ýedisuw, Fergana, Gündogar Türküstan, Hytaý çäklerinde peýdalanylypdyr.

Eftalylaryň elipbiýi Baktriýa ýazuwy esasynda şekillenipdir. Bu elipbiý 25 harpdan ybarat bolupdyr.

Eftalylar döwründe hem çagalara ýaşlygyndan tälim we terbiýe berlipdir. Aýratynam, harby ugur bilen meşgullanmak diňe yetginjek oganlar bilen çäklenilmändir. Gyzlar hem atda gezmegi, kemandan ok atmak ýaly bedenterbiýe maşklaryna çekilipdir.

Maglumat üçin

Eftalylar, esasan, zoroastrizme uýupdyrlar. Döwletde ilat hristiançylyga, buddizme, maniheýçilige, mazdaklyga hem uýupdyrlar. Şäherlerde nestorianlar we musaýylaryň bileleşikleri hem bolupdyr.

Turanyň ilatynyň medeni däpleri goňşy ýurtlaryň şekillendiriş usullary bilen uýgunlaşyp, IV–V asyr medeniýetiniň şekillenmeginde pugta esasa öwrülipdir.

Eftalylar uly çäkde dolandyryşy ele alansoň, abat daýhançylyk oazislerinde, ösen şäherlerde we obalarda, söwda ýollaryna eýe bolupdyrlar.

Wagtyň geçmegi bilen eftalylar ýerli ilat bilen gatyşyp gidipdirler. Eftalylar döwletinde şäherler örän köp bolupdyr. Şu sebäpli 568-569-njy ýyllarda Wizantiýa imperatorynyň huzurynda bolan türk ilçisi imperatoryň «eftalylar şäherlerde ýaşaýarlarmy ýa-da obalardamy?» diýen soraga «olar şäherli dinastiýalar, aly hezretleri» diýip jogap beripdir.

V asyrda **Penjikentde** beýlekilerden gadymyrak bolan obanyň ornuna umumy meýdany 18 gektar bolan täze şäher gurulýar. Bu şäher soňluk bilen berk gorag desgalaryna, ybadat-hana, köşk we durmuş taýdan tapawutlanyp durýan ýaşaýyş jaýlaryna eýedi.

Sogdy şäherlerinden ýene biri **Paýkentdi**. Gadymky döwürde esaslandyrylan bu köne şäher orta asyr döwrüne gelip barha giňelipdir we üç bölekli iri merkeze öwrülipdir. Paýkentde geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde orta asyrlara degişli ençeme maddy medeniýet serişdeleri tapylypdyr.

Paýkent bu döwürde arap çeşmelerinde bellenişi ýaly, «Medine at-tujjor» – «Söwdagärler şäheri» bolupdyr.

Döredijilikli iş

Eftalylar döwründe bar bolan dini ynançlaryň bu günki günde gymmatlyklarymyza we urp-adatларыmyza täsiri duýulýarmy? Pikiriňizi esaslandyrjak boluň.

Eftalylar döwründäki emeldarlaryň möhri

Eftalylaryň atly esgeri

Maglumat üçin

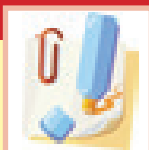
IV–V asyrlardaky jemgyýetçilik-ykdysady durmuşda möhüm ähmiýete eýe bolan iri merkezlerden (ähtimal, paýtagt şäherlerden) biri Buharady. Gönüburçluk şeklidäki bu şäheriň esasy 21 gektar bolup, bu ýerde berk gorag desgalary, hökümdaryň köşgi, medeni desgalar, ýaşayyş jaýlary ýerleşýär.

Buhara IV asyrdan başlap Turanyň iri medeni we ykdysady merkezlerinden biri bolupdyr. Şonuň ýaly-da, bu döwürde şäheriň ýedi derwezesi bolup, bu ýagdaý onuň möhüm söwda-tranzit ýolunyň üstünde ýerleşendigini delillendirýär.

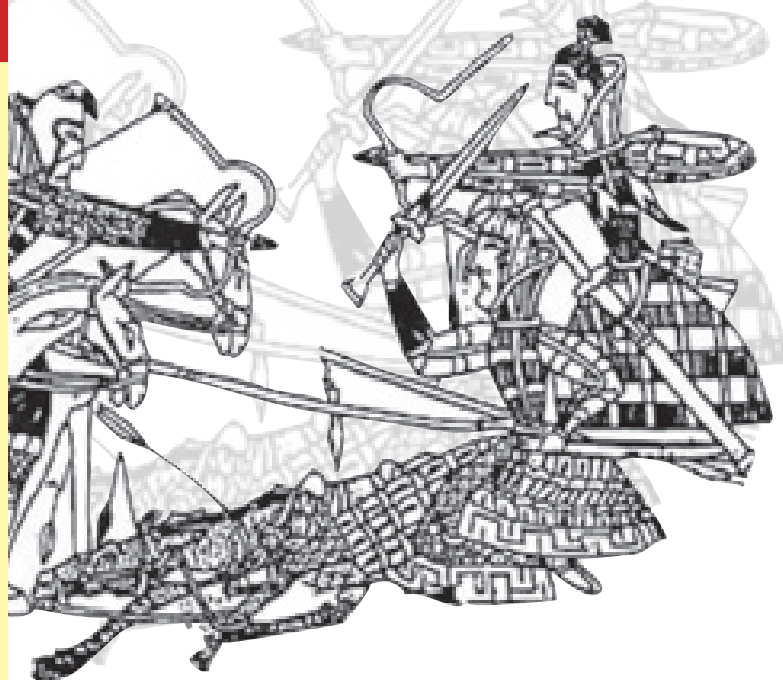
Bu döwürde **Termiz** we onuň töwereklerinde-de şäher gurluşygy medeniýetiniň çalt ösendigini görmek mümkin. Termiziň töweregindäki Zerdepe şäheri ynha şeýle şäherlerden biridir. Gadymy döwürde kiçi menzilgäh hökmünde peýda bolan Zerdepe IV–V asyrlara gelip meýdany 17 gektar bolan iri şähre öwrülýär.

Gala, içki gala we berkitmeler irki orta asyrlar döwrüniň özboluşly binagärlik nusgalaryndan bolup, Nagşap oazisindeki Zahoki Maron, Buharadaky Şähri Weýran, Horezmdäki Fir galasy şolara degişlidir.

Döredijilikli iş

1. Bu döwürde Ýewropa döwletleriniň ösüşi nähili derejededi?
2. Näme diýip oýlaýarsyňyz, suw desgalarynyň gurulmagy döwletiň ösmegi üçin nähili derejede möhüm?
3. Toparlara bölünip, Zagaryk, Bozsuw, Dargam kanallarynyň bu günki görnüşi we ýagdaýy boýunça internet çeşmelerinden maglumatlar toplaň we tanyşdyрма taýýarlaň.

Pikir ýöretmek üçin

Buharanyň Sogdunda sag tarapynda hökümdaryň teswiri düşürilen kümüş we mis teňňeler zikgelenipdir. Samarkandyň Sogdunda V-VI asyrlarda arka tarapynda dik duran kemaňçynyň teswiri düşürilen kümüş teňňeler zikgelenipdir. Nagşap (Karşi) oazisinde sag tarapynda patyşanyň başy teswirlenen ýerli kümüş we mis teňňeler dolanyşykda bolupdyr. Horezmde bolsa, oň tarapynda hökümdaryň başy, arka tarapynda atly çapyksuvaryň teswiri düşürilen kümüş we mis teňňeler zikgelenipdir.

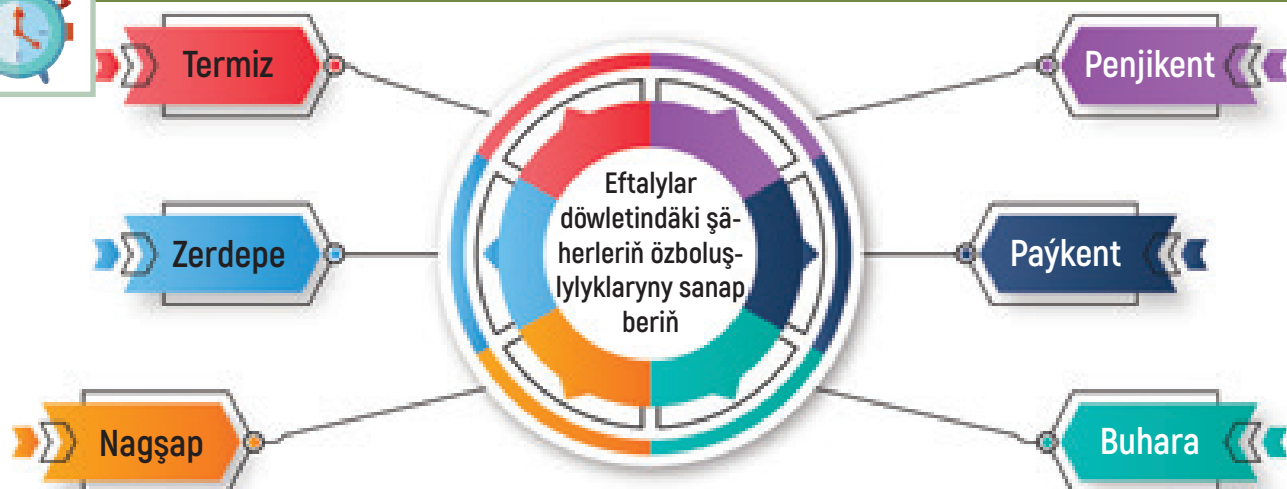
Häzirki wagtda hem Daşkent oazisini we Günorta Gazagystanyň ýerleriniň bir bölegini suw bilen üpjün edip duran Zagaryk (Zowaryk) we Bozsuw, Samarkant welaýatynyň günorta tümenleriniň esasy suw çeşmesi Dargam kanaly V asyrda gurlan iň iri suwaryş pudaklaryndan hasaplanýar.

Eftalylaryň teňňesi

Öwrenenimizden netije çykarýarys

Wizantiýaly taryhçy Prokopli Kesarskiý şeýle ýazýar: «Eftalylar patyşasy rimlilerden we başga patyşalardan galyşmaýan ýagdaýda ilata gamhorlyk edýär, özlери we goşunlary bilen bolan gatnaşyklarda adalat ölçeglerini berjaý edýärler». Ýokardaky tekstden we gadymy Rimiň taryhy temasyndan alan bilimleriniňize daýanyp, eftaly hökümdarlaryň dolandyryşyna baha beriň.

8-9-njy temalar:

TÜRK HAKANLYGY

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. VI asyra çenli çägimizde nähili halklar, döwletler bardy?
2. Türk hakanlygy barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. «Türk» sözünüň mazmunyny bilýärsiňizmi?

Bumin hakan

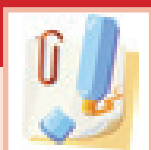

Pikir ýöretmek üçin

VI asyryň ortalarynda Altaýda we Günorta Sibirde ýaşan türki taýpalary birleşdiren täze döwlet emele gelipdir. Bu döwlet taryha *Türk hakanlygy* ady bilen giripdir. Ýedisuw we Gündogar Türküstana utgaşýan ýurtlarda ýaşayan türki taýpalar boýun egdirilip, Altaý hakanlygynyň merkezi edip bellenýär. Onuň esaslandyryjysy *Bumindi*. Oňa «*Yabgu hakan*» diýen dereje berilýär.

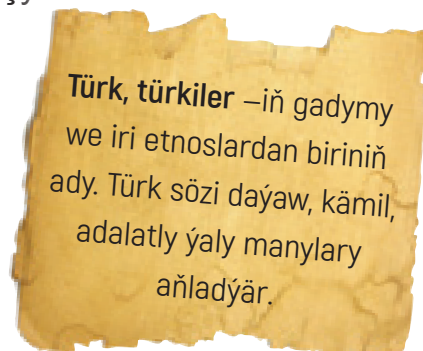
Bu döwürde Syrderýa we Aral deňziniň boýlaryna çenli uzap gidýän giň ülke Türk hakanlygynyň çäkleri bolupdyr. Hakanlygynyň eftalylar gol astyndaky çäklere harby wehim güýçlenýär. Eftalylar döwletiniň demirgazyk çäklerini goramak bilen meşgul bolan bir wagtda sasanylar günorta ülkeler – Toharystany we Çaganiýany eftalylardan çekip alýarlar.

Günortadan Eýran sasanyларыndan, demirgazykdan bolsa Türk hakanlygyndan zarba duçar bolan Eftalylar döwletiniň ornunda Amyderýanyň günorta kenarlaryna çenli bolan welaýatlar Eýranyň, onuň sag kenarlary boýunça Kaspi deňzine çenli uzap gidýän ýerler Türk hakanlygynyň garamagyna geçýär.

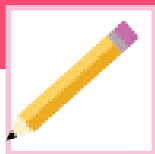

Döredijilikli iş

Eftalylaryň taryh sahnasyndan çykyp gitmegi hem-de bu çäkde Türk hakanlygynyň berkarar bolmagyna nähili faktorlar sebäp bolupdyr, diýip oýlaýarsyňyz?

Türk, türkiler –iň gadymy we iri etnoslardan biriniň ady. Türk sözi daýaw, kämil, adalatly ýaly manylary aňladýär.

Pikir y retmek   in

Uly-uly ta palar  a-da ta palar bilele igi merkezi h kimi ete bo un egmejek bol rlar. T rk hakanlygyny n garamagynda bolan   aklerd ki h kimler  zba dak bolmak isle  ardiler. Bu faktorlar hakanlygy n pugta merkezle en d wlete  wr lmegine m mkin ilik berm ndir.

Bo un egdirilen   akleri yerli h kimler arkaly dolandirmak tertibi hakanlygy barha gow adypdyr. Munu   stesine, Wizanti a, Hyta  we E ran bilen hemi elik b sde lik hakanlygy n  agda yny has-da agyrle dyrypdyr. Netijede, T rk hakanlygy VI asyry n 80-nji  yllaryny n ahyrlarynda ik : G ndogar t rk hakanlygyna we G nbatar t rk hakanlygyna b l nipdir.

Hakanlyk  z d wlet ideologiyasyna g r , «il» di lip atlandyrylyp, gadymy taryhda onu n bilan bagly «baky il», «Ta ry (ylahy) il», «t rk ili»  aly j mleler  ekillenipdir. Il we hakan h kimi etini  Ta ry tarapyndan A ina ma galasyna «T rk buduna (halkyna)» sowgat edildigine ynanypdyrlar. Gadymky t rk jemgy eti hakan Bumin degi li bolan A ina ma galasyny n wekillerine h k mdar h km nde garapdyrlar.   unki t rkilerin  arasynda be le sy asy nygmat Ta ry tarapyndan di e A ina ma galasyna sowgat edilipdir, di en d   unje h k m s ry rdi.  u seb pli, A ina ma galasyny n h kimi eti ylahyla dyrylypdyr. Eger Ta ry beren sy asy h kimi etini  ynamyny  demese,  agny  z talantyny g rkezip bilmese, be le h k mdar h kimi etden  etle dirilip, «Ta ry beren sy asy h kimi et yene Ta ry tarapyndan ga tarylyp alyn ar», di ip d   unilipdir.

T rk hakanlygy sasanylar h k mdary Husraw I Anu irwan bilen eftaly-lara gar y  zara harby bilele ik d zdi. Bu bilele ik E ran  asyny n T rk hakany Istamige gi ew bolmagy arkaly berkid r.

Alta  hakanlygy n merkezi edip bellen r. T rklerin  g nbataratarap y r  lerine Istami ba tutanlyk ed r. O a « abgu hakan» di en dereje beril r.

 edisuw, G ndogar T rk stan, Syrder a we Amyder a basse nleri hem-de olara seples  an   ak – G nbatar hakanlyk G norta Sibir, Orhon basse ni (Mongoli a), Demirgazyk Hyta  G ndogar hakanlygy n garamagynda bolupdyr.

T rk hakanlygyny n kartasy

Türki dilde gepleşýän
taýpa bileleşigi hakanlygyň
esasyny düzýärdi. Bu bilele-
şigi hakan dolandyrypdyr.

On mün atla eýe bolan tümen
başyna «şad» diýlipdir. On ok il
serdary bir tümen (ýagny on mün)
atla eýe bolupdyr.

Göçme çarwa ilat «bu-
dun» ýa-da «gara budun»
atlary bilen atlandyry-
lypdyr.

Häkimiýet urug-taýpa
däplerine daýanýan
harby-administratiw
dolandyryşa
esaslanypdyr.

Ýabgu derejesine
diňe hakan urugyna
diňe ýakyn garyndaş
bolanlar göterilipdir.

TÜRK HAKANLYGY

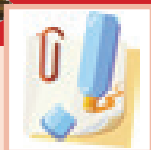
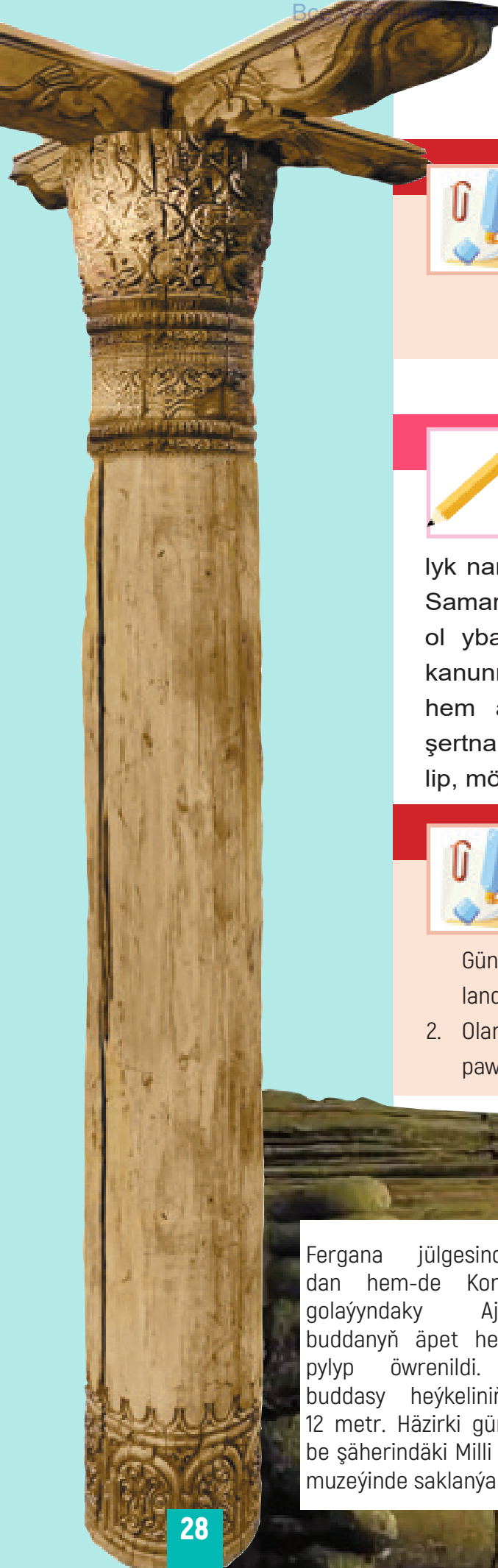
TIBET

SUÝ IMPERIÝASY

Hakanlyk iň güýjân wagtda
Ohota deňzinden Krym ýaryma-
dasyna çenli, Sibirden Hindista-
na çenli çägi eýeläpdir.

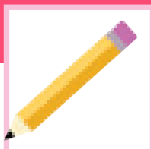
On ok budun ýa-da iňň
häkimi «ýabgu» ýa-
da «jabgu» ady bilen
atlandyrylypdyr.

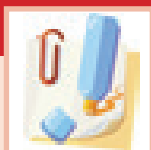
Döredijilikli iş

1. Bu görnüşdäki dolandiryşyň bu günki gündäki dolandiryşa meňzeş taraplary barmy?
2. Nähili sebäplere görä hökümdar häkimiýetden daşlaşdyrylypdyr?

Pikir ýöretmek üçin

Türk hakanlygynda döwlet diňe bir urp-adatlar bilen däl, eýsem ýazma kanunçylyk namalary bilen hem dolandirylypdyr. Şu döwürde Samarkantda «Türk kanunnamasy» amalda bolup, ol ybadathanada saklanypdyr. Jeza berlen wagtda kanunnamadan peýdalanylypdyr. Gadymky Sogdda hem aluw-satuwa, nikany hasaba almaga degişli şertnamalar şaýatlaryň arasynda ýazma şekilde düzülip, möhür bilen tassyklanypdyr.

Döredijilikli iş

1. Dünýä taryhy predmetindäki bilimleriňizden peýdalanyň aýdyň, bu döwürde Ýewropada we Gündogar döwletlerinde hem-de halklarynda döwleti dolandirmaga degişli namalar ýa-da kanunlar barmydy?
2. Olaryň Türk hakanlygynyň kanunçylygy bilen meňzeş we tapawutly taraplaryny derňäp berip bilersiňizmi?

Fergana jülgesinde Kuwadan hem-de Korgandepäniň golaýyndaky Ajinadepeden buddanyň äpet heýkelleri tapylyp öwrenildi. Ajinadepe buddasy heýkeliniň uzynlygy 12 metr. Häzirki günde Duşenbe şäherindäki Milli arheologiya muzeyinde saklanýar.

Bu döwre degişli Orhon-Ýeniseý ýadygärlikleriniň ýazuwlarynda Taňry ýeke-täk, azaly, ebedi, jan beriji, ýaradyjy, öldüriji, höküm ediji, kömek ediji, jezalaýjy, bendäniň dogasyny kabul ediji, gorajy, howandarlyk ediji, hemme zady bilýän, adamlara bilim beriji we ýol görkeziji sypatlar bilen magtalydyr.

Haýyrlý amal, gowy pikir, ýagşy söz

Älemiň başlangyjy iki garşylykly ýaradyjy – ýagtylyk we haýyrlýlyk hem-de tümlük we ýowuzlykdan ybarat. Ybadat, roza, sadaka maniheý dininiň esasy hasaplanypdyr.

Türkilerde gadymda möjek ylahylaşdyrylypdyr we köp nyşanlarynda möjegiň teswiri bolupdyr.

Bu din jana we ruhlara, ata-babalaryň ruhuna sygynmak ynanjyny terbiýeläpdir. Gadymy türklerde «şaman» sözi bolmanlygy sebäpli öz dinini «kam» diýip atlandyrypdyrlar.

Döredijilikli iş

1. Iki topara bölünip, Türk hakanlygy we eftalyar döwründe ilatyň uýan dinlerini deňeşdiriň we olaryň umumy taraplaryny aýdyp beriň.
2. Toparyňyz bilen dini ynançlaryň ideýasyny we manysyny açyp berjek boluň.
3. Bu günki günde halkymyzyň durmuş ýörelgelerinde, urp-adatlarda we däplerde ata-babalarymyz uýan bu dinleriň täsiri duýarlymy? Pikiriňizi esaslandyryň.
4. Halkymyzyň arasynda möjek bilen bagly nähili urp-adatlar saklanyp galypdyr?

Taňryçylyk taglymatyna görä, Taňry – bu mawy Asman, beýik Asman eýesi. Onuň hemişelik mekany asmandyr. Şu sebäpli gök reňk ylahy beýiklik simwoly hasaplanypdyr.

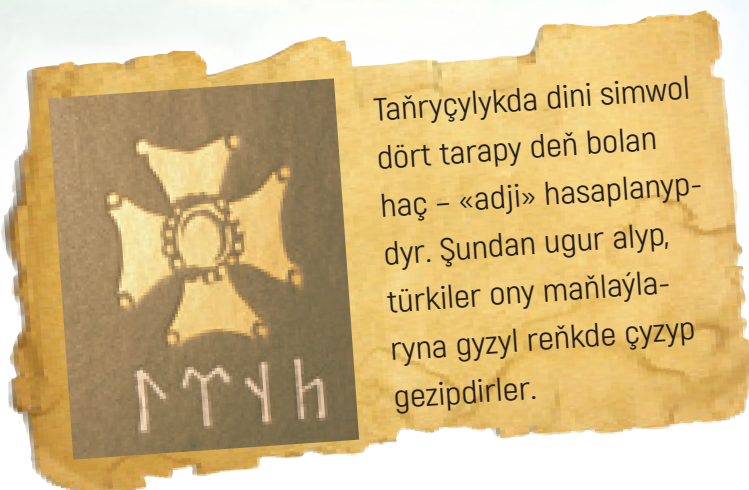

Maglumat üçin

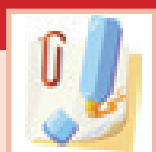
Türk hakanlygynyň ideologik esasy şamanlyk – ata-babalara, Asmana (Taňra) we ýer-suwa sygynypdyrlar.

Türkiler hakyky ölüme ynanmandyrlar. Ýaşayyş mälüm çägiň içinde бүтин giňişlik boýunça aýlanyp gezýär, diýip ynanypdyrlar. Şundan ugur alyp, olar adamyň beden taýdan ölüminden gorkmandyrlar we oňa ýaşayyşyň tebigy dowamy hökmünde garapdyrlar. Olar ölümi bir ýaşayyşdan ikinji ýaşayşa geçmek diýip ynanandyklary üçin, jeset egin-eşikleri we gündelik zerur bolýan zatlary bilen bile jaýlanypdyr.

Türkiler adam dirikä ähli dini desurlary doly berjaý etmeli, ýogsam, olar ýowuz ruhlar hataryndan ýer alýar, diýen taglymata berk ynanypdyrlar.

Taňryçylykda dini simwol dört tarapy deň bolan haç – «adji» hasaplanypdyr. Şundan ugur alyp, türkiler ony maňlaýlaryna gyzyly reňkde çyzyp gezipdirler.

Döredijilikli iş

Teksti okaň: guburdan tapylan zatlara esaslanyp, «Gawunçy medeniýeti» (häzirki Daşkent welaýatynyň Ýangiyol şäheriniň çäginde) hronologik taýdan haýsy taryhy döwre degişlidigini anyklaň.

«Gawunçy döwrüniň gonamçylyklary, esasan, toprak galalar we üstüne daş üýşürilen ýeriň astyndaky ýörite gubur (katakomba)lardan ybarat bolup, olaryň gubur otaglary (kamaralary) hem gümmezli, giň we ýeriň üstünden esli çuňlukda ýerleşipdir. Her bir katakomba gazylanda birnäçe (maşgala) arkanlygyna ýatyrlan skeletler duşýar. Skeletleriň kelle we aýak tarapynda toýun gap-çanaklar, erkekleriň eliniň ýanynda we bil böleginde demirden işlenen harby we zähmet gurallary, arka tarapda bolsa üç perrikli we biz şekilli guýma esasly demir peýkamlar bar. Aýalyň skeletleriniň aýak-el süňklerinde, döş kapasasy boşlugynda dürli daş we metal şaý-sepler duşýar.

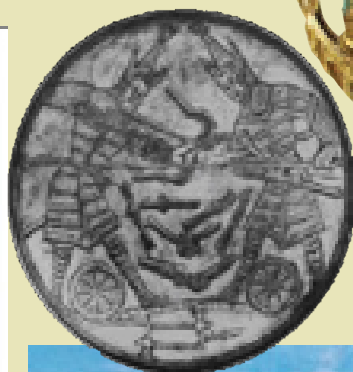
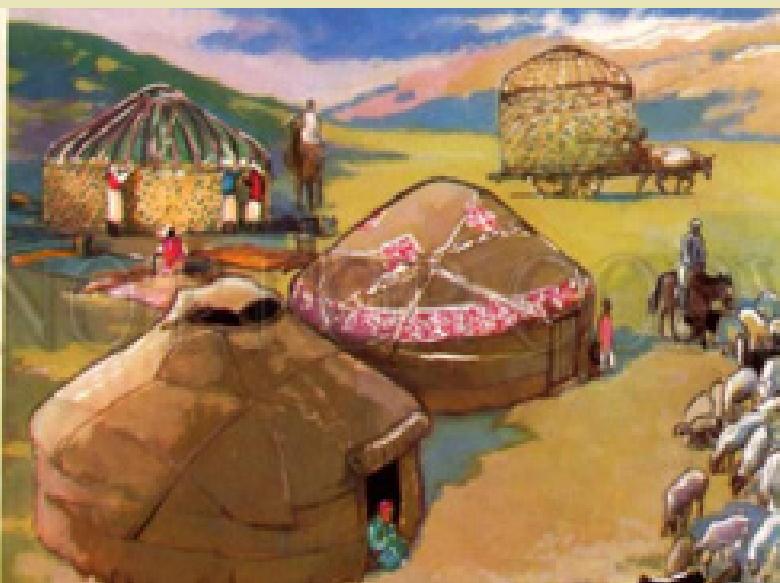
Gadymy türkiler söweş meýdanynda gahrymanlyk eden ata-babalarynyň ruhuna aýratyn üns beripdirler. Ata-babalaryň ruhuna sygynmak, türkilerde, özünden öňki ýedi ata-babasyňyň näme bilen meşgullanandygyny bilmek däbini şekillendiripdir».

Ahmadali Askarow, «Özbek halkynyň gelip çykyş taryhy»

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Türk hakanlygy haýsy döwletler bilen serhetdeş bolupdyr?
2. Berlen suratlara seredip, türk hakanlygynda haýsy kärler we hünärmentçiligiň görnüşleri ösendigi barada maglumat beriň. Bildirilen pikiriňizi başga predmetlerden alan bilimleriňize daýanyp esaslandyryň.

10–11-nji temalar:

GÜNBATAR TÜRK HAKANLYGY

Isjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Türk hakanlygynyň ikä bölünmeginiň sebäplerini aýdyň. Siziň pikiriňizçe, bölünmegiň öňüni almak mümkindimi?
2. Döwletiň we raýatlaryň bölünmegi nähili netijelere getirýär, diýip oýlaýarsyňyz?
3. Ýurdumyzyň çägi haýsy Türk hakanlygynyň düzüminde bolupdy?

Pikir ýöretmek üçin

Günbatar hakanlyk sosial, ykdysady we medeni taýdan Gündogar hakanlykdan бүтинleý tapawutlanýardy. Günbatar hakanlygyň ilatynyň uly bölegi oturymly daýhançylyk, hünärmentçilik we söwda bilen meşguldý.

VII asyryň birinji çärýegine gelip, Günbatar hakanlyk ösýär. Hakan Tong ýabgu hökümdarlyk eden döwürde dolandyryş tertipleri reforma edilýär. We-laýat häkimlerini hakanlyk administrasiýasy bilen gönüden-göni baglamak we olaryň üstünden gözegçiligi güýçlendirmek maksadynda ýerli hökümdarlara hakanlygyň «ýabgu» derejesi berilýär.

Şäher ilaty hünärmentçilik we söwda bilen meşgul bolupdyr. Kūzegärçilik, dokmaçylyk, ýonaçylyk, misgärlik, slesarçylyk, demirçilik we zergärlik ösüpdür. Hünärmentleriň ýasan şaý-sepleri we gural ýaraglary köpdürlüligi we örän pugtalygy bilen tapawutlanypdyr.

Hytaý çeşmeleri, türkler hemişelik ýaşayan ýerlerine eýe bolmasa-da, ýöne olaryň hersinde bölünip berlen ýer bardygý barada maglumat berýär. Hut ine şeýle «bölünip berlen ýer» lerde daýhanlar bar bolan suw çeşmeleriniň hem-de düme ýerleriň mümkinçiliklerinden peýdalany, esasan, däneli ekinleri yetiştiripdirler. Miweli agaçlardan baglary döretmäge aýratyn üns beripdirler. Çeşme dili bilen aýdanda, «[miweli] agaçlar pajarlap ösüpdür».

Pikir ýöretmek üçin

Hakanlykda taýpalary we halkyýetleri birleşdirmek we dolandyrmak, olardan mälim mukdardaky salgytlary we tölegleri öz wagtynda ýygyp almak üçin ýörite administratiw we harby-syýasy dolandyryş ulgamy girizilipdir.

Hakan öz kömekçileri – tudunlaryň kömeginde özbaşdak häkimlikleriň üstünden gözegçiligi güýçlendiripdir.

Hakanlyk öz zerurlygyndan we durmuş zerurlygyndan ugur alyp, aşakdaky özgertmeleri amala aşyrypdyr:

- ➔ «onluk» ulamyny döretmek,
- ➔ wassal häkimlikleriň çäginde öz karargählerini döretmek;
- ➔ döwlet dolandyryşyny kämilleşdirmek we başgalar.

Pikir ýöretmek üçin

Günbatar Türk hakanlygynyň Suýab (Ak Bişim), Bäşbalyk (Turfan), Ek-dag (Gündogar Türküstan) ýaly şäherleri hakanlykda karargäh wezipesini ýerine ýetiripdir.

Döwlet dolandyryşynda hakanlygyň ähli bogunlarynda wezipe eýeleri hökman harby derejä eýe bolmaly hasaplanypdyr.

Hakanlygyň merkezi dolandyryş ulgamy esasan döwlet asudalygyny saklamak, döwlet serhetlerini giňeltmek, salgyt ulgamy, içkeri we daşary söwda, diplomatik gatnaşyklar we başgalar bilen meşgul bolup, özleri zabt eden çäklerdäki dolandyryş ulgamyna mälim derejede erkinlik berlipdir. Şonuň üçin hem Fergana, Sogd, Çaç, Toharystan, Horezm we başga mülklerdäki dolandyryş tertibi esasan ýerli dinastiýalaryň elinde bolupdyr. Mysal üçin, Sogdda we Ferganada ýokary hökümdar – «ihşid», Toharystanda – «mälikşa», Horezmde – «horezmşa», Keşde – «ihrid», Buharada – «hudat», Ustruşanada – «afşin», Çaçda – «tudun» diýlip atlandyrylypdyr. Merkezi häkimiýete diňe paç töläp durmak bilen olar öz garaşsyzlygyny mälim derejede saklap galýarlar.

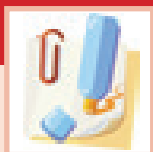

Hökümdarlar nirede nähili atlandyrylypdyr?

Türk hakanlygy döwründe Sogduň çäklerine häzirki Penjikentden Ker-menä çenli bolan ýerler giripdir. Buhara bolsa, VII asyrdan başlap özbaşdak mülkler bileleşiginden ybarat bolupdyr. Sogduň ýerli häkimleri käbir wagtlar-da Çaçyň we Horezmiň özbaşdak hökümdarlary bilen birleşýärdiler. Beýle iri syýasy birleşmeler mälim möhletlerde iri şäherlerde öz gurultaýlaryny geçirip durupdyrlar. Fergana Sogd syýasy bileleşigine girmedik bolup, ol aýratyn özbaşdak döwletdi.

Türk hakanlygynyň düzümindäki dürli halklaryň ýaşaýşy-da dürlüçedi. Göçme çarwa türklerde obşina däpleri güýçli bolupdyr. Göçmeleriň esasy käri maldarçylykdy. Şäher ilaty hünärmentçilik we söwda bilen meşgullanypdyr. Hatda hünärmentçilik önümlerini ýasamak üçin Ferganada we Sogdda altyn, demir, mis, llakda gurşun, kümüş we altyn, Şährisebzdən daş we duz gazylyp alynýardy. Söwdagärleriň arasynda Sogd söwdagärleriniň ýagdaýy ýokary bolupdyr. VII asyryň birinji ýarymynda Günbatar Türk hakanlygy bilen Hytaýyň arasynda, aýratynam, ykdysady aragatnaşyklar çaltlanýar. Bu döwürde Hytaýa dokuz gezek söwda ilçiligi iberilýär. Diňe 627-nji ýylyň özünde Buhara-dan, Samarkantdan, Iştihandan we Ustruşanadan (Jyzzak we Oradepe we-laýatlaryndan) birleşen örän uly söwda kerweni Hytaýa ýetip barypdyr.

Döredijilikli iş

1. Söwda bilen meşgullanmak üçin nähili bilimler gerek bolýar?
2. Tekstdе: «Küýzegärçilik, dokmaçylyk, ýonaçylyk, misgärlik, slesarçylyk, demirçilik we zergärlik ösüpdür», – diýlen. Hünärmentçiligiň şu ugurlarynyň ösmegi üçin nähili türgenlikler gerek bolýar?
3. Ýurdumyzda bu günki günde nähili miweler ýetişdirilýär? Nähili däneli ekinleri bilýärsiňiz?
4. Berlen suratlar esasynda hakanlykda adamlaryň kärlerii barada hekaýa düzüň. Suratlardaky her bir detala üns beriň. Bu günki günde adamlar meşgul bolan haýsy kärler dowam edýär we haýsylary has kämilleşen?

Bu döwürde-de ýurdumyzda maddy we ruhy medeniýetiň täze-täze gaýtalanmaz nusgalary döredildi. Dürli alymlar hünärmenleriň çekişmesine sebäp bolan Türk-runy, Orgon-Ýeniseý ýazuwy, Kultegin ýazuwlary, Bilga hakan ýatlamasy we şular ýaly seýrek tapyndylar türk ýazuw medeniýetiniň gadymylygyna we köpdürlüligine şaýatlyk edýär.

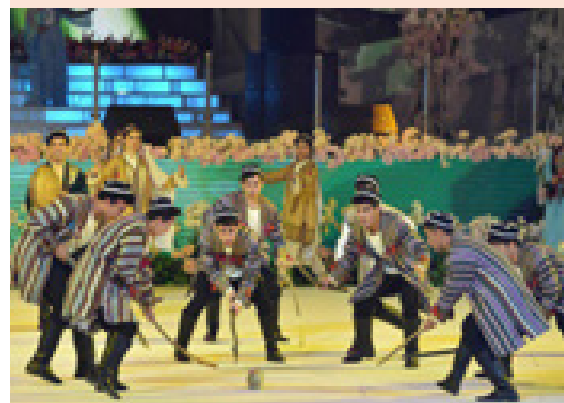
Turan topragynda türki ýazuw bilen bir hatarda Sogd we Horezm ýazuwlary hem giň ulanylypdyr. Sogd ýazuwy çepden saga tarap ýazylypdyr. Şäherlerde sogd-türk iki dilliligi resmi adat bolanlygy barada Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany-lugat et-türk» (XI asyr) eserinde-de aýdylyp geçilen. Bu ýazuwlarda beýik ata-babalarymyzyň uly taryhyna, baý medeniýetine degişli maglumatlar bar.

Bu günki günde milli baýramymyz bolan Nowruz baýramy hem şol döwürlerde giňden bellenipdir.

Döredijilikli iş

Bu günki günde Nowruz baýramynda biz nähili milli oýunlary guraýarys?

Maglumat üçin

Türk hakanlygy döwründe Orta Aziýada daýhanlar tarapyndan ýerleri eýelemek prosesi barha güýjap, zulum güýçlenýär. Öz ýer emlägin-den aýrylan kaşowarzlär mülkdär daýhanlaryň gysajyna düşüp, tabyn kadiwarlara öwrülýär. Garyplyga, jebir-zuluma we daýhanlaryň elgaramlygyna garşy ilat baş götermäge mejbur bolýar. Şeýle halk gozgalaňlaryndan biri Buharada bolup geçýär. Gozgalaňa hakan maşgalasyna degişli Abruý ýolbaşçylyk edýär. Gozgalaňdan aljyraňlyga düşen mülkdär daýhanlar we baý söwdagärler Buhara welaýatyny terk edip, Türküstanyň we Terazyň töwereklerine baryp ornaşýarlar. Olar türk hakanyňa ýüzlenip, gozgalaňçylara garşy göreşde kömek etmegini soraýarlar. Türk hakany Garaçorin ogli Şiri Kişwar (II Arslan) baştutanlygynda goşun iberýär. Abruý öldürilip, gozgalaň basyp ýatyrylýar. Kadiwar we hyzmatkärler öz hojaýynlary – daýhanlara gaýtarylýar.

Çeşmelerde

Daýhanlar we baýlar bu welaýatdan gaçdylar hem-de Türküstan we Terazyň [golaýynda] bir şäher gurdular, çünki Buharadan gaçyp giden taýpanyň baştutany bolan bir uly daýhanyň ady Hamukdy. «Hamuk» diýip, Buhara dilinde göwhere aýdylýar, «ket» bolsa – şäher, ýagny Hamuket «Hamuk – göwheriň şäheri» diýmekdir. Buhara dilinde uly adamy «hamuk», ýagny pylançy göwher diýipdirler.

Soňra Buharada galan adamlar özleriniň [gaçyp giden] serkerdelerine adam iberip, Abruýyň jebir-zulmundan halas etmegi soraýarlar. Şonda serkerdeler we daýhanlar türkleriň patyşasynyň ýanyna barýarlar – ol patyşanyň ady Karojurin türk bolup, beýikligi sebäpli oňa Biýogu diýip lakam beripdirler – we Biýogudan arz-perýadlaryna ýetişmegini haýyş edýärler.

Biýogu Şeri kişwar atly öz ogluny köp leşger bilen iberdi. Şeri kişwar Buhara gelensoň, Baýkende Abruýy tutup ýesir edýär...

Şeri kişwar bu welaýaty halap, atasyna hat iberýär we ondan bu welaýaty talap edip, Buharada ýaşamagy üçin rugsat bermegini haýyş edýär. Biýogudan: «ol welaýaty saňa bagyşladym», diýen jogap gelensoň, Şeri Kişwar Hamukete adam iberip, Buharadan göçüp giden adamlary aýallary we çagalary bilen Buhara getirdýär... Şeri Kişwar Buhara şähristanyny gurdy. Ol ýigrimi ýyl patyşalyk etdi. Ondan soň bolan başga patyşa Iskajkat, Şarg we Romtin obalaryny gurdy, soňra Farahşi (Warahşa) obasynyň düýbünü tutdy.

Abu Bekr Narşahynyň
«Buharanyň taryhy» kitabyndan

Abruýyň gozgalaňy, suratçy W.S. Kaýdalow

Pikir ýöretmek üçin

Ýene şu zat üns bererlidir, ýagny şol döwürlerde beýik ata-babalarymyz öz gujurly nesilleri barada hem hemişe aladalanydyrlar. Şu sebäpli çagalar 5 ýaşa ýetmegi bilen ony bilim almaga ýollap, ilki, hat-sowat we hasap-hesibi öwrenmäge çekipdirler. Çagalar ýetginjeklik ýaşyna ýetensoň bolsa olary dünýäni tanamak, söwda-täjirçilik işlerini öwrenmek üçin ýörite wekilleriň howandarlygynda daşary ýurtlara iberipdirler.

Döredijilikli iş

1. Turana goňşy çäklerde we Ýewropa halklarynda tälim almak prosesi nähili şekillenipdi?
2. Sogdlar çagalaryň aýasyna teňne goýup, diline bal çalmaga adatlanydyrlar. Munuň sebäbini nämede diýip oýlaýarsyňyz?

Maglumat üçin

Türk hakanlygynda işlenip taýýarlanan jenaýat kanunçylygy berjaý edilipdir. Edilen jenaýat üçin jezanyň esasy görnüşleri – öldürmek, adam agzalaryny kesip taşlamak, zyýany tölemek, emläk görnüşinde öwezlik tölemekden ybaratdy. Çeşmeleriň maglumat bermegine görä, ölüm jezasy döwlete garşy jenaýatlar üçin (pitne turuzmak, dönüklük) hem-de nāhak ýa-da bilgeşleýin adam öldürendigi üçin berilipdir. Ogurlyk eden ýa-da bozgunçylyk eden şahsyň eli ýa-da aýagy kesilipdir. Şahsa garşy gönükdirilen başga jenaýatlar ýetirilen zyýany on esse edip tölemek, ýaralanlygy ýa-da maýyp edeni üçin emläk görnüşinde öwezlik tölemäge mejbur edilipdir.

Döredijilikli iş

Gadymy we orta asyrlarda siz bilýän ýene haýsy döwletlerde jenaýat we jeza ulgamyna degişli kanunçylyk resminamalary bardy? Olaryň umumy we tapawutly taraplary barmy?

Pikir ýöretmek üçin

Şeýdip, Türk hakanlygy öz döwründe giň çäklere ýaýran iň iri döwlet bolupdyr. Onuň hökümdarlary Hytaý, Eýran we Wizantiýa bilen bolan gatnaşyklarda uzak ýyllar öz täsirini ýetiripdirler. Şunuň bilen birlikde hakanlyk döwrüniň maddy we ruhy medeniýeti, onuň seýrek nusgalary Turan halklarynyň hakyky durmuş ýörelgelerini özboluşly usulda şöhlelendirmek bilen çäklenmezden, olar ata-babalarymyzyň ýokary döredijiligini, gözleýjiligini hem delillendirýär.

Günbatar Türk hakanlygynyň teňňesi

Pikir ýöretmek üçin

XX asyryň 60-njy ýyllarynda Samarkanda awtomobil ýol gurluşygy prosesinde buldozer ýer tekizleme işlerini alyp baran mahalynda ýeriň astyndan birnäçe uly reňkli diwar böleklerini sürüp çykarýar.

Olaryň nämedigini anyklamak üçin hünärmenleri çagyryrlar. Olar bu tapyndylary anyklanlaryndan soň gurluşyk işleri bes edilip, arheologik agtaryşlar başlanýar.

Netijede Afrosiýab (Gadymky Samarkant) şäheriniň harabalary tapylyar.

Birnäçe otaglaryň harabalaryndan käbirleriniň diwarlarynda reňkli boýaglar – tempera (ýumurtga sarysyna meňzeş mineral uny garylýp taýýarlanýar) bilen işlenen diwar suratlary tapyldy.

Bularyň içinde, aýratynam, bir otagdan tapylyan esli gowy saklanypdyr. Diwarlar, supa çig kerpiçden we pagsadan örülen. Girilýän ýeriň garşysynda tagta meňzeş oturgyç ýerleşen bolmaly, supanyň şol böleginiň güberlip durandygy anyklandy.

Otagyň diwarlaryndaky suratlarda şanyň emeldarlary, Çaganiýan, Toharystan, Gündogar Türküstan, Çaç, Çinu Moçin, Hindistan we başga ýurtlardan gelen ilçiler, getirilen ot-ulaglar, sowgatlar we aw sahnasy aňladylan. Suratlar iňňän nepis işlenip, ýokary dat bilen boýalypdyr.

Döredijilikli iş

1. Bu günki günde Afrosiýab ady bilen atlandyrylýan nähili ýerleri we maglumatlary bilýärsiňiz?
2. Samarkandyň çägi gadymy grek we rim çeşmelerinde nähili atlandyrylypdy?

“Bu köne şäher dünýä ähmiýetine eýe bolany üçin ÝUNESKO-nyň Bütindünýä medeni mirasy sanawyna girizilen we onda «Samarkant - medeniýetler duşuşyňan mekan» diýen sözler ýazylyp goýlan».

Hubert Gizen, ÝUNESKO-nyň baş direktorynyň orunbasary, 2016-njy ýyl.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Türk hakanlygynyň ýagdaýy dünýädäki haýsy döwletleriň ýagdaýy bilen deňdi?
2. Bu döwürdäki dünýäniň başga sebitlerindäki döwletleriň ýaşayşy we döwletlilik düzümi nähilidi? Toparyňyz bilen **Dünýä taryhy** dersinden alan bilimleriňiz we goşmaça maglumatlar esasynda tanyşdyrma taýýarlajak boluň. Özüňize ýaran döwlet barada köpräk maglumat beriň.

12-13-nji temalar:

YERLI HAKIMLIKLERIN EMELE GELMEGI

Isjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Türk hakanlygy döwründe haýsy çäkler öz özbaşdaklygyny saklady?
2. Fergana, Sogd, Çaç, Toharystan, Horezm çäklerini kartadan görkeziň. Näme sebäpden olar öz özbaşdaklyklaryny saklap galypdylar?

Pikir ýöretmek üçin

V–VII asyrlarda Türk hakanlygy birnäçe häkimliklere bölünip gidýär. Welaýat we onuň iri şäherlerinden ybarat 15-den artyk özbaşdak häkimlikler döreýär.

Türk hakanlygy ilkinji dolandyryş ýyllarynda ýerli dolandyryş ulgamyna düýpli özgerişler girizmänligini, ýerli dolandyryşda köp ýerli türkileriň işi bilen hem düşündirmek mümkin. Ýöne Türk hakanlygy ikä bölünensoň, Günbatar Türk hakanlygy bu meselä uly üns berdi.

Bu döwürde administratiw özgertmeler hut hakanlygy we ýerli dolandyryş işini laýyklaşdyrmaga gönükdirilýär. Galyberse-de, hakanlyk türkileriniň oturymly durmuşy we özboluşly döwletlilik däpleri eftalyar döwründäkiden tapawutlanypdyr.

Türk hakanlygynyň ýerli dinastiýalaryň dolandyryşyny saklap galmakdan maksady oturymly ölkelerde syýasy durnuklylygy üpjün etmek, ykdysady ösüşi togtatmazlyk we harby taýdan olara kömekleşmek bolupdyr.

Mundan daşary, ýerli patyşalaryň aglabasy Türk hakanlygynyň hökümdarlary bilen ýakynlaşyp, doganlyk aragatnaşyklaryny ýola goýanlygy hakanlyk diplomatiýasynyň ussatlygyny artdyrypdyr.

Pikir ýöretmek üçin

Toharystanda 27 sany dag we dagetek welaýatlardan ybarat özbaşdak häkimlikler bolupdyr. Onuň paýtagty Balh şäheridi. Häzirki Günorta Özbegistany we Günorta Täjigistany, Demirgazyk Owganystany öz içine alan bu taryhy welaýat demirgazykda Gissar daglary, günortada Hindiguş, günbatarda Murgap we Gerirud jülgesi, gündogarda Pamir bilen araçäkleşýär.

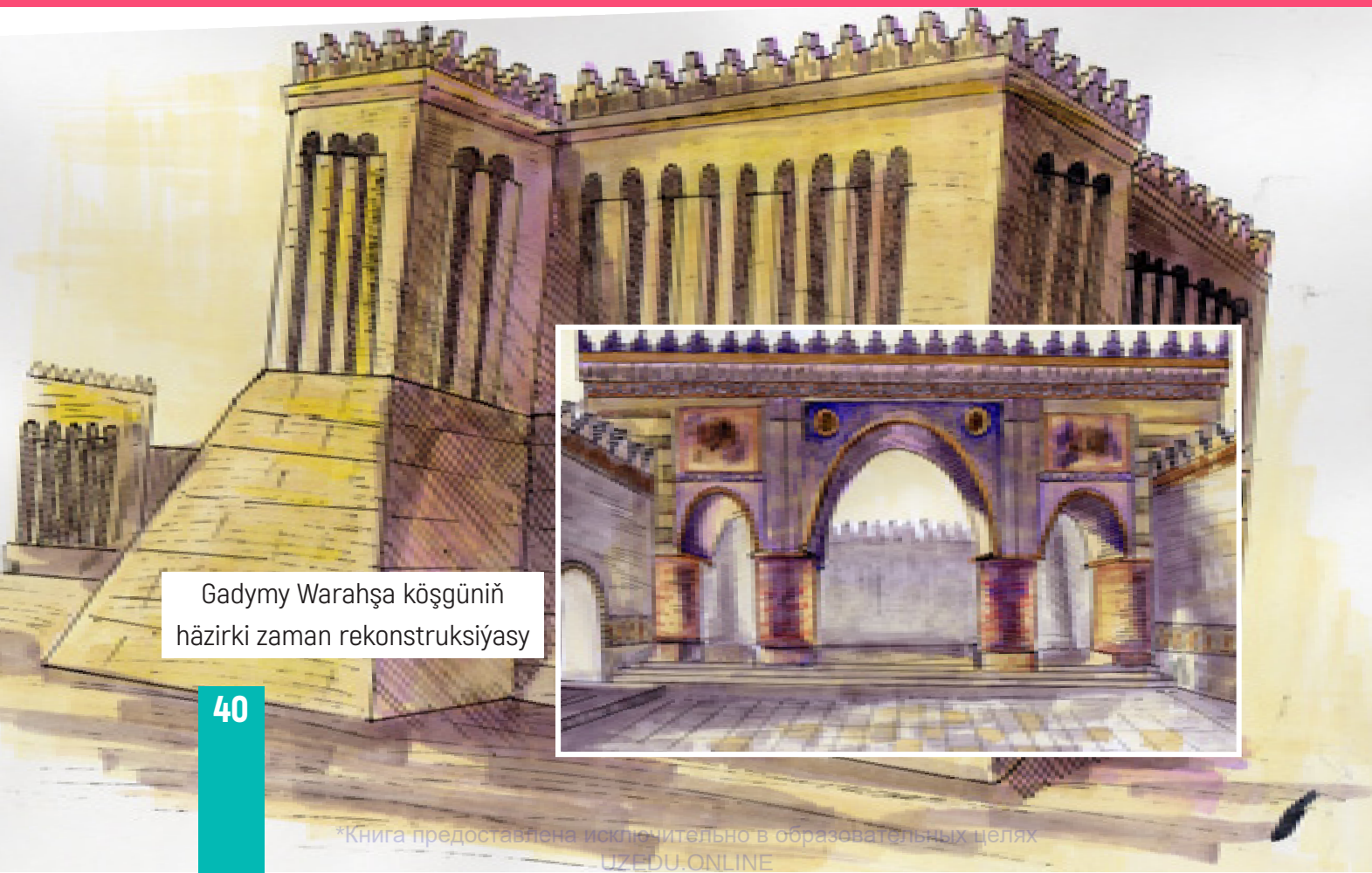
Toharystanyň ilatynyň esasy bölegi oturymly daýhançylyk bilen meşgullanypdyr. Hünärmentçilikde, aýratynam, gural ýasamak, çüýşeçilik, dokmaçylyk ýokarlanyladyr. Toharystan Hindistan, Ýakyn we Uzak Gündogar ýurtlary bilen söwda-medeni aragatnaşyklary ýola goýup, öz ownuk-teňňeleri içerki söwda dolanyşygynda bolupdyr.

Toharystana deňişli galanyň görnüşi

Döredijilikli iş

1. Toharystan Hindistan, Ýakyn we Uzak Gündogar ýurtlary bilen söwda-medeni gatnaşyklary ýola goýupdyrlar. Sebitde haýsy medeniyetleriň täsir güýşli bolupdyr diyip pikir edýärsiňiz?
2. VI-VII asyrlarda haýsy welaýatlarda ýa-da şäherlerde özbaşdak häkimlikler başgalaryna garanda köp bolupdyr we munuň esasy sebäbi nämede?

Gadymy Warahşa köşgüni
häzirki zaman rekonstruksiýasy

Pikir ýöretmek üçin

Özbaşdak häkimlikleriň arasynda iň irisi **Sogd ihşidleri** – oazis hökümdarlarydy. VI–VII asyrlarda döwletler bileleşiginde Sogd ihşidleri uly syýasy abraýa eýe bolupdyr. Zerewşan jülgelerinde ýerleşýän Samarkant, Buhara we Kaşgaderýa oazisindeki Keş welaýatynyň on bir iri mülkleri birleşipdir. Olaryň hersi öz häkimine, harby çokarlaryna we mis pul birligine eýedi.

Sogdda ilat gür bolup, sogdylar daýhançylyk we bagdarçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Maldarçylykda Sogduň gissar goýunlary we bedew atlary örän meşhur bolupdyr. Sogd şäherleri bu döwürde hünärmentçiligiň merkezine öwrülipdir.

Samarkandy paýtagt eden Sogd Kang döwleti pese gaçmadan soň özbaşdak döwlete öwrülýär. Sogd Türk hakanlygynyň we Günbatar Türk hakanlygynyň wasaly bolsa-da, özüniň asyrlar boýy ýerli administratiw dolandyryşyny saklap, türki dolandyryş däpleri bilen baýlaşdy. Türki döwlet dolandyryşyndaky garyndaşlaryň arasyndaky hem hökümdarlyk we hakanyň absolýut hökümdarlygy Sogdda şekillenlen ozaldan gelýän demokratik prinsiplerden tapawutlanýar. Çžaou maşgalasynyň we «on ok» dinastiýasynyň wekilleri Sogdda döwleti patyşa arkaly däl, eýsem

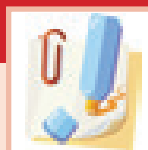

Pikir ýöretmek üçin

iri daýhan, söwdagär we şäher emeldarlaryndan ybarat Aksakgallar Geňeşi ýokary organ arkaly dolandyrypdyrlar. Aksakgallar Geňeşi patşalyk — iňşidlik häkimiýetini çäklendirip goýupdy. Iňşidler Aksakgallar Geňeşiniň önünde hasabat berip durupdyr. Hakan Tong ýabgu (618-630) administratiw özgertmeleri hem adaty ýerli dolandyryş prinsiplerini üýtgetmedi diýen ýalydy, tersine tudunlar, tarhanlar arkaly ony berkidýär. Olar öz wezipesi çäginde ykdysady ýagdaýa gözegçilik etmek, salgytlary ýygnamak, harby meseleleri çözmek we hakanlyk bilen üznüksiz baglylygy üpjün etmäge hyzmat etdi. Bu syýasy we ykdysady durnuklylygyň we ösüşiň girewi boldy.

Fergananyň hökümdarlary *iňşid* diýlip atlandyrylypdyr. Fergananyň ýerleri örän hasyldar bolup, ilaty daýhançylyk bilen güzeran geçiripdir, pagta we şaly ekipdir. Kasan, Ahsiket (Huşket) we Kuwa (Kubo) ýaly iri merkezi şäherlerinde hünärmentçiligiň dürli ugurlary ösüp, olaryň önümi içerki we daşary bazarlarda örän geçgir bolupdyr. Goňşy ýurtlara boýag, reňkli çüýşe önümleri we däri-dermanlar çykarylypdyr.

Fergana jülgesinde oturmly ilat bilen bir hatarda çarwalar hem ýaşapdyr. Kura ma we Garamazar daglarynyň eteklerinde gadymdan gylýalçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Bu jülgede köpeldilen bedew atlaryň şöhraty dünýä ýaýrapdyr.

Döredijilikli iş

1. Fergananyň «asman atlary» barada goşmaça çeşmelere maglumatlar topla, olary synpdaşlaryňyz bilen ara alyp maslahatlaşyň.
2. Nämе üçin «asman atlary» diýende hemişe Fergana atlary ýadymyza düşýändigini toparlara bölünip esaslandyryp beriň. Onuň bu günki gündäki ähmiýetini açyp beriň.

Їа҇ (Да҇кент оазиси) Їыр҇ык we Аһангаран бассейнында҇и да҇һан҇ылык we гө҇ме ҇арваларың ҇әкleri кesi҇en сеbitде ҇ерле҇ипдиr. Їа҇ Їүпек ҇олуның демир-гazyк-гүндogar ugru стратегик әһми҇ете e҇e ҇әк hasaplanypdyr. Öñler Їа҇да oturymly ҇ерli ilatyң menzilleri pe҇da bolan bolsa, VI–VIII asyryң ba҇larynda olaryң sany örän artypdyr.

Түрк һаканлыгы дөврүнде bolsa түркiler оазисде öñdebaryjy гү҇е öw-рүл҇әр. Emma оазисиң түрки һөкүмдарлары дөвлет и҇lerini alyp baranda sogdy dilinden we ҇азuwundan pe҇dalanyпdyrlar. VII–VIII asyrlara degi҇li teññelerini hem sogdy ҇азuwunda we dilinde zikgeledipdirler. Bu ylymda *tүrk-sogd nus-gasyndaky teññeler* di҇lip a҇dyл҇әр.

Їа҇да түрки diliң we ҇азuwuñ amal edilmegi Kanha ҇әһeriniң harabasyn-dan tapylan to҇un gap-га҇daky түрк runy ҇азuwunda öз be҇anyны tap҇ar. Bu оазисиң VI–VIII asyrlardaky etniki кe҇bini hem ҇öhlelendir҇әр.

Be҇ik ҇үпек ҇олы Kang дөвleti дөврүнде söwda керwenleri arkaly uly ҇әkdәki мүлк-leri we ҇әһerleri, ҇ol sanda Sogdy we Їа҇ы özara baglan bolsa, Eftalylar дөврүнде Їа҇ың Їүпек ҇олundaky möһüm стратегик әһми҇eti kemelmedi. ҇u себәpli, Sasanylar paty҇asy Husraw I-иң eftalylara gar҇y гөре҇и be҇an edilen ҇e҇mede, Їа҇ Fergana ҇алы eftalyларың ара҇әк ҇eri һөkmünde getirilipdir. Bu дөwürde Їа҇ Sogd we ба҇га мүлкler ҇алы öз öзба҇dak и҇erki we да҇ary sy҇asatyny dowam etdiripdir.

Bur҇akow ҇. F.

«Irki orta asyrlardaky Їа҇ың taryhyndan»

Їа҇а sogdylaryң girip gelmegi, ҇er-li a҇allaryң oturymlyла҇yp, zoroastrizmi kabul etmegine себәp bolupdyr. Їа҇ көp dini konfessi҇alar кesi҇en сеbit bolanlygy ү҇in bu ҇erde ҇ерli түrkileriң таñry҇ылык, hristian҇ылыгың nestorian akymy, manihe҇çilik ҇алы dinler hem ҇а҇rapdyr.

«Їа҇» araplar tarapyndan «҇а҇» di҇lip atlandyrylyпdyr. ҇үнки arap elipbi҇inde «҇» harpy bolmandyr.

Їagani҇an we Їа҇ и҇çileri Sogd һөкүмдары Warhumanyң huzurynda. Afrosi҇ab harabalaryndan tapylan

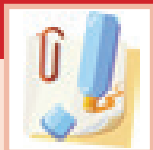

Pikir ýöretmek üçin

VI asyryň ikinji ýarymyndan Çaçda Türk hakanlygynyň hökümdarlygy ornaşdyrylyp, oazisiň ilatynyň etnik düzüminde türkleriň ülşi ýiti artypdyr. Ýerli türki dilli ilat hakanlygyň wekille-ri ýaly «türk» diýlip atlandyrylypdyr. Çaç wassal mülk hökmünde Istami ýabgu-hakanyň garamagynda, hakanlyk ikä bölünensoň, Günbatar Türk hakanlygynyň düzüminde bolupdyr. Hakan Çaça häkim edip Tegin Týançžini belleýär. Tegin Týançži Günbatar Türk hakanlygy döreden ykdysady we syýasy azatlykdan peýdalanylýan, Hytaý bilen diplomatik aragatnaşygy ýola goýupdyr.

Teginler dinastiýasy Çaçy dolandyrýar. Çaçyň administratiw dolandyryşynda teginden (şazada, tagt dowamçysy) soň salgyt ýygnamak boýunça gözegçiler – *tudunlar* (salgyt ýygymlary gözegçileri) durupdyr. 618-nji ýylda häkimiýete gelen Günbatar Türk hökümdary Tong ýabgu öz karargähini Çaçyň golaýyndaky Müňbulak kwartalyna göçüripdir.

Döredijilikli iş

1. Beýik ýüpek ýoly giň ýaýran çäkleri karta görnüşinde depde-riňizde teswirläň. Her bir okuwçy özi araçäkläp çyzan kartasyny dersiniň ahyrynda synpdaşlary bilen ara alyp maslahatlaşýar.
2. Beýik ýüpek ýolunyň esasy haryt önümleri barada sanaw düzüp, olaryň içinden bu günki günde-de iň möhüm harytlaryň aşagyny çyzyň:

Çaçyň teňňeleri,
625-725-nji ýyllar

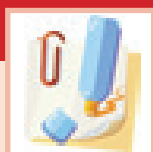

Ton ýabgu dolandyryşda özgertmeler geçirip, ta-byň ölkelere öz wekilleri – *iltabary* (il (döwlet) dolandyryjylary) iberýär. Düşýän salgyt gözegçiligini tudun-lar arkaly amala aşyrýar.

Bu döwürde paýtagtyň göçürilmegi syýasy we ykdysady meseleleri çözmäge, aýratyhem Ýüpek ýolunda söwda gözegçiliginiň hem-de täjirçilik işi-niň janlanmagyny üpjün edýär. Oazisinde daý-hançylyk we hünärmentçilik ösüp, köp men-zilgähler, galalar we şäherler gurulýar. Daşary söwdada döwlet *Laşkarak kümüşleri*, *Tunket we Tokket metalyny*, *mawy firuzalaryny* daşary ýurtlara çykarýar. Içerki bazar üçin hem teňňe-ler zikgelenýär. Çaçyň çäginde Günbatar Türk hakany Tardu hakan – ady çekilen teňňeleri, soň-luk bilen Tong ýabgu hakanyň – *ýabgu-hakan puly* diýlip atlandyrylýan teňňeler dolanyşykda bolupdyr.

Bu teññeleriñ özboluşly tarapy sogdy ýazuwunda ýazylanlygydy. Türki häkimler tarapyndan sogdy ýazuwly teññeleriñ dolanyşyga girizilmegi ykdysadyýetiñ ösmegine we halkara söwdanyñ rowaçlanmagyna kömek edipdir. Hususan-da, Çaçyñ söwdagärleri sogdy *tujjor* (söwdagär)lar bilen daşary ýurtlara önüm alyp çykyp, daşardaky menzilgählerinde bir jemagat bolup ýaşapdyrlar. Bu söwda aragatnaşyklary hakanlygyñ hazynasyna girdeji getirenligi üçin hakanlyk öz çäginde ähli söwdagärleri gorapdyr.

V–VII asyrlarda Turanda, bir tarapdan, ýere eýeçilik etmek gatnaşyklary ornaşdyryldy we barha berkidildi, ikinji tarapdan, göçme çarwalaryñ dyngysyz gazap bilen girip gelmegi hem-de olar oturymlylaşdylar. Bu faktorlar şäherleriñ we obalaryñ keşbine hem-de ilatynyñ durmuş ýörelgeleridir hal-ýagdaýyna uly täsir edýär.

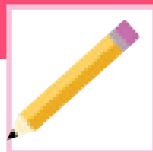

Döredijilikli iş

Näme üçin V–VII asyrlarda bar bolan we ösen döwletleriñ möhürlerinde öňünde hökümdar we arkasynda öz döwri üçin möhüm bolan zadyñ ýa-da jandarlaryñ teswiri düşürlipdir? Munuñ öz döwri üçin taryhy ähmiýeti nähili bolupdyr?

Zangdepe galasy

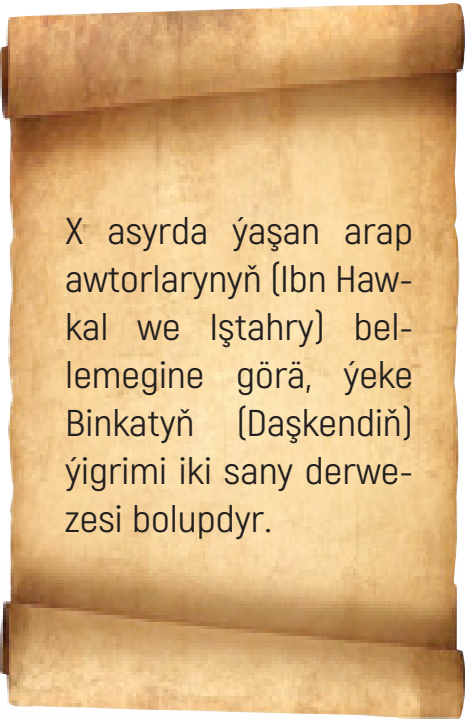

Pikir y retmek u in

Ekeran ylyk y rleri gi elip, da han ylyk oazislerni  suw  pj n iligi d  pg ter gowulan y r. Dagetek me danlara suw  ykarylyp, t  z  yerler  zle diril y r.   herler g r. Obalarda «k   k», «gala» we «galajyk» atlary bilen   hrat tapan berkitmeli y    y   ja lary gurul y r.

Berkitmeli k   kler, galalar esasan da ky du many   h   mine gar  y gorany   desgasy,  okarlar toplan yan y r, adminitratiw merkez hem-de azyk we gural-yarag saklan yan ammar wezipesini y rine y tiripdir.

Orta asyrlarda   herler    b lekden ybarat bolupdyr. Olar «kohandiz», «  hristan», «rabat» di lyip atlandyrylypdyr.   herleri     b legi-de a ry-a ry diwarlar bilen gur alypdyr. Olary  birn    derwezeleri bolupdyr.   her diwarlary bo un a akyp ge   an anhor hendek wezipesini y rine y tiripdir.

X asyrda y   an arap awtorlaryny  (Ibn Hawkal we I tahry) bellemegine g r , y ke Binkaty  (Da kendi ) y grimi iki sany derwezesi bolupdyr.

  renenimizden netije  ykary ys

A akdaky jedwel esasynda Turany    ginde y   an halklary  ilaty  y     yny, Y wropany  we G ndogary  ba  a d  letlerind ki durmu  bilan de   diri .

Jemgy�eti� d�rli ugurlary	Turany� ��ginde	Y�wropa halklary	Slaw�yan halklary	G�ndogar Azi�a: Hyta�, Kore�a, Yaponi�a
D��letlilik �ekillerini� barlygy we ���nligi	Afrigiler, kidarlylar,.....			
Kanun resminamalary				
��herleri				
Dini ynan�lary				
Ykdysady ugur				

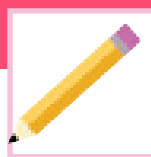
14-15-nji temalar:

TURAN HALKLARYNYŇ HARBY SUNGATY

Işjeňleşdiriji sorag- lar we ýumuşlar

1. Döwletiň bar bolmagynda harbylaryň orny nähili derejede möhüm diýip oýlaýarsyňyz?
2. Harby goşunsyz döwlet bolup bilermi?

Pikir ýöretmek üçin

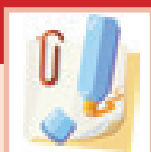
Temamyzyň esasy bölegine geçmezden öň Turan adalgasynyň taryhy bilen gysgaça tanyşýarys. «Turan» adalgasy ilki «Awesto»da agzalýar. Taryhçylaryň pikirçe, turlar (türkler) oriý halklaryň şahasy hasaplanypdyr. VI asyrda Orta Aziýanyň çägi Türk hakanlygyna geçmegi bilen bu iki adalga uýgunlaşyp, Turan ady bilen türklere görä berilýän bolupdyr.

«Turan» ýa-da «Türküstan» diýlende, Amyderýadan we Syrderýadan demirgazykda, tä Gündogardaky Beýik Hytaý diwaryna çenli bolan türkleriň ýurtlary düşünilýär.

Bu ýer [Mawerannahr] adamlarynyň düşünesine görä, Jeýhunýň arkasyndan Gündogara tarap uzap giden ýerler Turan, Günbatara tarap uzap giden ýerler bolsa Eýran diýlip atlandyrylýar. Keýkowus we Afrosiýab bu ýurtlary özara paýlanlarynda Turan Afrosiýaba, Eýran bolsa Keýkabadyň ogly Keýkowusa ýetipdir».

Ibn Arapşa

Dünýä harby sungatynyň ösüşinde türki halklar özüne mahsus orny eýeläpdir. Arap ýazyjysy Johiz türki halklaryň häsiýetleri barada ýazylan «Manokib al-atrok» eserinde «sasany-parslar ähli halklardan döwleti dolandyrmak ugrundan, hytaýlylar — hünärmentçilikde, grekler — ylym-bilimde, türkler — harby işde üstündürler», — diýip ýazypdyr.

Döredijilikli iş

Bilelikde derňeýäris. Dört topara bölünip, arap ýazyjysy Johiziň pikirlerini derňäň. Näme üçin dört halk hut şu ugurlarda üstün bolupdyr, diýip aýdypdyr? Pikiriňizi esaslandyrjak boluň.

Sasany-parslar – döwleti dolandyrmak ugrundan

Hytaýlylar – hünärmentçilikde

Grekler – ylym-bilimde

Türkler – harby işde

Döredijilikli iş

Eftalylar we Türk hakanlygy döwünde harby sungatyň ösmegine nähili zerurlyklar sebäp bolupdyr diýip pikir edýärsiňyz?

Türk alymy professor Usman Turanyň «Türki halklaryň ideologiyasy» atly kitabynda getirilmegine görä, türkiler:

Atdan birinji bolup, söweş serişdesi hökmünde peýdalanyrdylar.

Eýer-esbap, üzeňni we jylaw ýaly enjamlary açyş edipdirler.

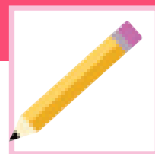
Çinliler türklerden ata münmegi, uzyn gylçdan peýdalanmagy we söweşiji geým ýasamagy öwrenipdirler.

Çadyr-hammam we keselhanalary açyş edip, olary goşun bilen bile atda alyp gezipdir.

Türkler ömürlerini atyň üstünde geçiripdirler: olar atyň üstünde naharlanýar, maslahat geçirýär we söweşýärdiler.

Tupan ýaly peýda bolup, guş ýaly bir selemde gözden ýitýär, diýip häsiýetlendiripdir.

Pikir ýöretmek üçin

Dürli döwrüň we halklaryň esgerleri:

- 1 - Horasanyň agyr atlysy (VII asyr);
- 2 - Turan türk leşgeri (VIII asyr);
- 3 - Arap pyýada esgeri (VII asyr);
- 4 - Pars atly kemançysy (VII asyr)

Turanyň çägi milady V asyrdan ehtalalaryň düzümine giripdir. Ehtalalar ýurt-da kuşanlaryň syýasatyny dowam etdirip, Orta Aziýa, Gündogar Eýran, Demirgazyk Hindistan we Gündogar Türküstan halklaryny ýeke-täk döwlette birleşdiripdirler. Ehtalalar güýçli, esasan, atlylardan ybarat goşuna eýe bolupdyrlar. Ehtalalar söweşde esasan gürzilerden peýdalanylýdyrlar. Şonuň ýaly-da, kemandan we şamşirlerden hem peýdalanylýdyr.

Diýmek, ýurdumyz halklary harby syýasat ýöretmek, goşunyň söweşijiligini artdyrmak, gural-ýaraglar ýasamak we olardan peýdalanmak, goranyş desgalaryny gurmak ýaly ugurlary yzygiderli kämilleşdirip barypdyrlar. Türk hakanlygy döwründe harby sungat has-da ösüpdir. Her bir ybadathananyň ýanynda dö-

Bu döwürde Sogdiana, Toharystan, Fergana, Horezm we Çaç ýaly özbaşdak häkimlikler hem öz harby goşunyna eýediler.

redilen bilim o'jakhlarida yigitlere atda erkin gezip bilmek, gylyçbazlyk, kemandan ok atmak, gürzi ulanmak, göreş tutmak, sapan atmak ýalylar öwredilipdir.

Bu döwürde diňe bir yigitlerde däl, eýsem gyzlarda-da çapyksuwarlyk, kemanbazlyk ýaly endikleri emele getiripdirler.

Hakanlyk armiyasynyň esasy bölegi atly söweşijilerden we bölekleyin pyýada esgerlerden düzülipdir. Söweşijiler berçinler örtülen söweş lybaslary, sowutlary geýipdirler. Olar galkan, uzyn we inçe naýza, söweş paltasy hem-de keman bilen ýaraglanypdyrlar.

Bu döwürde çapyjy ýaragyň täze görnüşi – *gylyç we hanjar*, uzyn we agyr gylyç – *pa-laş* peýda bolupdyr. Her bir atly söweşijiniň ygtyýarynda iň bolmanda iki ýa-da üç at bolupdyr. Bu ýadan atlary ýadamadyk atlara çalşyrmaga mümkinçilik beripdir. At hem okgeçmez sowut bilen goralypdyr. Türk hakanlygynyň armiyasy dürli bölümlerden – *on-luk*, *ýüzlük*, *müňlük*, *on müňlük* - tümenlerden düzülipdir.

Pikir ýöretmek üçin

Her bir tümen özüniň tuguna (nyşanyna) eýe bolupdyr. Bu nyşan uzyn naýza möjegiň ýa-da başga bir haýwanyň tylla suwy çaýylan başy we atyň ýaly bilen ornaşdyrylypdyr.

Türk söweşijileri berk düzgün-terti-bi berjaý edipdirler we olar öz döwri üçin ýeňilmez güýç hasaplanypdyr. Hujum adatda garaşylmadyk ýagdaýda başlanypdyr. Söweşdäki takyklyk, başarjaňlyk hem-de çalasyn hereketler ýeňşi üpjün edipdir. Olar ýalandan çekinmek ýaly harby taktika usulyndan giňden peýdalanylýardylar. Goranyş çagynda töwerek usulyny ulanypdyrlar. Söweş taktikasynda duşmanyň esasy güýçleri iki bölek ýa-da birnäçe bölekler bölüp derbi-dagyn edipdirler.

Turanyň harby sungatynda agyr ýaraglanan suwarylar – atly esgerler we olara mahsus söweş alyp baryş usullary V–VI asyrlarda hem aýgytlaýjy ähmiýete eýedi.

Türki suwarylar tarapyndan üzeňniň açyş edilmegi atly esgerleriň atyň üstünde berk oturyp bilmek we agyr ýaraglar bilen ýaraglanmaga mümkinçilik beripdir. Goşunlar agyr ýaraglanan esgerlerden daşary ýeňil ýaraglanan atly we pyýada leşgerlerden hem ybarat bolupdyr. Şäherlerde ýöriteleşen gural-ýarag ussahanalary bolupdyr. Söweşijileriň gurallary hem kämilleşdirilipdir. Ýarag ýasaýjylar ýasan goraýjy ýaraglar söweşijini başdan-aýak gorapdyr.

Sogd söweşijileri barada hytaýly syýahatçy tarapyndan ýazylan ýatlamalarda aşakdaky ýaly maglumat bar: «Samarkant häkimiň taýpasyndan bolan aglaba söweşijileri edermen we gaýratly bolup, ölimi äsgermändirler. Söweşlerde hiç bir bäsdeş olara deň bolup bilmändir. Olar söweşiň dowamynda gural-ýaragyň ähli görnüşlerinden ussatlyk bilen peýdalanylýardylar».

Döredijilikli iş

1. Hytaýly syýahatçynyň sözleri size haýsy gahrymanlary ýatlatdy?
2. Sogd söweşijileriniň ýaraglanyşyna degişli bolan tekste esaslanyp, bu döwürde hünärmentçiligiň haýsy ugrunyň güýçli ösändigine pikir bildiriň.

Söweşijileriň üstünligi iki taraplaýyn ýiti tygly gylyçlarynda bolupdyr. Sowutlary hem uzyn bolup, öňünde we yzynda kesikleri bolan deriden ybarat bolupdyr. El-aýaklaryny goramak maksadynda ýörite metal böleklerinden taýýarlanan sowut geýipdirler. Gorag serişdelerinden biri bolan tuwalga demirden ýasalypdyr. Tuwalga egnine asylan ok geçmeýän eginlik bilen bir bolupdyr.

Bu döwürde şäherler, galalar we başga binalar goranyş maksadlaryna laýyklykda gurlupdyr. Turan halklary öz şäher-galalaryny işewürlük bilen gorapdyrlar. Iri daýhanlaryň Horezmden, Sogddan we Toharystandan tapylan öý-galalary burjly goranyş diwarlary we kemandan ok atmaga niýetlenen garymlaryna eýe bolupdyr. Galanyň garşysynda oturdylan habar beriji sakçy minarasynyň öňündäki suw doldurylan hendegiň üstüne ornaşdyrylan göterilýän köpri arkaly geçmek mümkin bolupdyr. Galalary naýza bilen ýaraglanan söweşijiler gorapdyr. Howply habar bolanda söweşijiler diwardaky we burjlardaky öz ýerlerine howlугypdyrlar. Duşmanlar gala girmek üçin hendegi gömmeli, derwezäni bozmaly bolupdyrlar. Galanyň goraýjylary diwardan durup olaryň başyna daş oklapdyrlar, gaýnan suw guýupdyrlar, naýza, ýaý oklaryny ýagdyrypdyrlar.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Bu döwürde Ýewropa we başga Gündogar döwletleriniň harby görnüşleri nähilidi?
2. Näme üçin Turanyň çägendäki harby gural-ýaraglar dünýä meşhur we giň ýaýrapdy?
3. Ýokary hilli söweşjeň we goranyş gurallaryny öndürýän ýörite merkezleri döretmek üçin nähili bilimler gerek bolýar?

16-17-nji temalar:

VI-VII ASYRLARDA TURAN HALK-LARYNYŇ MEDENI DURMUŞY

Isjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

Öňki derslerden alan bilimleriňiz esasynda aşakdaky soraglara jogap bermäge synanyşyň:

1. Kerwen ýollary arkaly Türk hakanlygyna haýsy döwletleriň medeniýetleri girip gelipdir we olaryň täsiri nähili bolupdyr?
2. Gadymy taryhymyzdan gürrüň berýän iň gadymy ýazuw çeşme barada maglumat beriň. Çeşme haýsy dilde ýazylan? Ol ýurdumyzyň çäginde gadymy halklaryň medeniýetiniň derejesini kesgitleýärmí? Mysallar getiriň.
3. Adamzat medeniýetini kesgitlemek üçin nähili faktorlara üns berilýär? Medeniýet derejesi nämeler bilen ölçenýär? Berlen suratlar esasynda şol döwrüň medeniýetine baha beriň.

Pikir ýöretmek üçin

Ýurdumyzyň taryhynda bilim ulgamyň ösüşi uzak taryhy proses bolup, ýazuwuň peýda bolmagy bilen bu proses has çaltlanypdyr. Gadymy daş ýazuwlar, deri, toýun, agaç (tagta) we soňluk bilen kagyzlara düşürilen maglumatlar bilimiň taryhyndan gürrüň berýän çeşme hasaplanýar. Arheologik tapyndylar, golýazmalar, Behüstün ýazuwlary we başga ýazuwlaryň bolanlygy, söwda-aragatnaşyklary şu çäkde ylmyň bar bolanlygyny görkezýär. Gadymy taryhymyzdan habar berýän iň gadymy ýazuw çeşme «Awesto» diňe bir dini bolman, eýsem dünýewi bilimler, taryhy wakalar hem-de ruhy-aň-bilim garaýyşlary baradaky çeşme hasaplanýar.

Horezmdäki Janbasgaladan we Toprakgaladan tapylan otparazlaryň ybadathanasy üns bererli desgalaryň arasynda goşa diwarlar bilen gurşalan we içerik aýlanma ýodasy bolan gönüburçly bina bolupdyr. Otaglardan derä we agaja ýazylan dürli mazmundaky resminamalar hem-de uly-kiçi heýkeljikler tapylan. Bu bolsa, ybadathana utgaşýan binalarda tälim mesgengerleriniň, hukuk edaralarynyň, dolandyryş-hojalyk işleri bilen meşgullanýan ýerleriň bolandygyny delillendirýär.

Horezmde oganlara okamak, ýazmak, hasap-hesip öwredilipdir. Şonuň ýaly-da, olara geografiýa, zoologiýa, botanika, astronomiýa, inženerlik, lukmançylyk we binagärlik ýaly dürli ylymlardan bilimler berlipdir.

Aw awlanyşy suratlandyrylan mis gap. Eftalylar döwri. V asyr. Päkistandan tapylan.

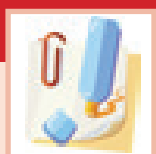

Döredijilikli iş

Ýokardaky aw awlanyşynyň teswirine seredip, kiçi esse ýazyň.

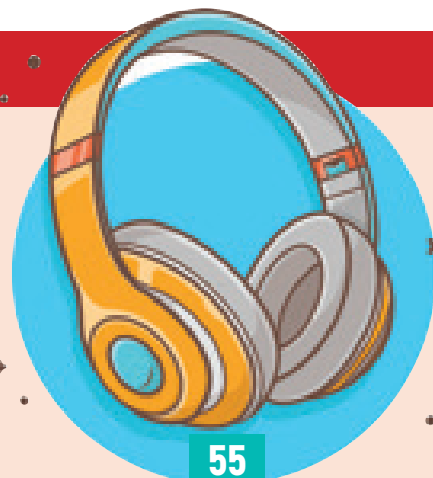

Moniheýleriň sogdy dilli dini kitablarynyň nusgasy

Döredijilikli iş

1. Haýsy-da bolsa bir daşary ýurt dilini we ýazuwuny özleşdirmek üçin size nähili şertler we enjamlar gerek? Meselem: Derslik, karta, lingofon...
2. Her bir iri şäherleriň we welaýatlaryň tälim taryhyndan gürrüň berýän çeşmelere üns berende, ilki haýsy maglumatlara dayanmaly bolýar?

Zoroastrizm dinine degiqli
Çilpik gala (Amyderýa tümeni,
Garagalpagystan)

Pikir yöretmek üçin

Ýurdumyzyň çäginde ýaşan halklar taňryçylyk, zoroastrizm, buddizm, hristiançylyk we başga dinlere uýandyklaryny ýokardaky temalardan bildiňiz. Bu dinleriň ybadathanalarynda ýörite mekdepler bolup, bilim alyjylara diniň esaslary öwredilipdir. Hat-sowady çykarylypdyr. Hususan-da, buddizm taglymaty bilen bagly döpler öwredilende, her bir ybadathanada monahlar taýýarlaýan bilim edaralarynyň bolandygy anyklanan. Mysal üçin, buddizm okuw mekdepleri – wiharalarda esasy predmet hökmünde Daharma, ýagny dini kada-kanunlar we Hudaýyň mazmuny hem-de erki (takwadarlyk) barada bilim berlipdir.

Musaýylar Assiriýa sürgün edilenden soň Eýrana, Samarkanda we Buhara göçüp gelýärler. Musaýy jemagatlary bilen bile gadymky Mesopatamiýanyň medeniýeti hem girip gelýär. Musaýylaryň ybadathanalarynyň ýanynda dini tälim öwredilen mekdepler döredilipdir. Turanyň çäginde geçýän söwda ýollarynda iň gymmat bahaly haryt bu ýazuw materialary we kitaplar bolupdyr.

V asyrdan Samarqandda va Buxorada hristiançylyk ýaýrap, dini edaralar döredilipdir. Hristian dini tälim meselelerinde «Perzentleriňiz Masihiniň terbiýesini alsyn; olar Hudaýyň öňünde näçe kemterlik, Hudaýyň öňünde güýçli söýgi nämäni aňladýandygyny, Hudaýdan gorkmak neneň gözəl we beýikdigini we onda sap akyl bilen ýörenleri halas etmegi öwrensinler», diýen ýörelde eýerilip, şu çäklerdäki ybadathanalarda mekdepler döredilipdir. Sogddaky uly nestoriýan jemagatlarynyň resminamalary sogd dilinde ýazylýdyr.

Tonýukuk ýazuwy, VIII asyr
Günorta Mongoliýa

Merw şäheriniň
harabalary

Döredijilikli iş

1. Toparlara bölüniň we täzeçe elipbiý düzjek boluň. Ony tanyşdyryň. Tanyşdyрмаňyzy düzen elipbiýizde ýazmaga hereket ediň.
2. Nähili meseleler ýüze çykdy?
Toparda işlemek prosesinde	Tekst ýazmak prosesinde	Tanyşdyрма prosesinde
3. Nämе diýip оýлаýарsуňyz, täze elipbiýi bütün jemgyýete girizmek üçin näçe wagt gerek bolar we nähili çäreleri amala aşyrmaly? Bu elipbiýi soňky nesiller hem biler ýaly nämелere üns bermeli?
4. Türki hökümdarlary döwlet işlerini alyp baranda sogdy dilden we ýazuwdan peýdalanandygynyň gowy we erbet taraplaryny anyklaň.

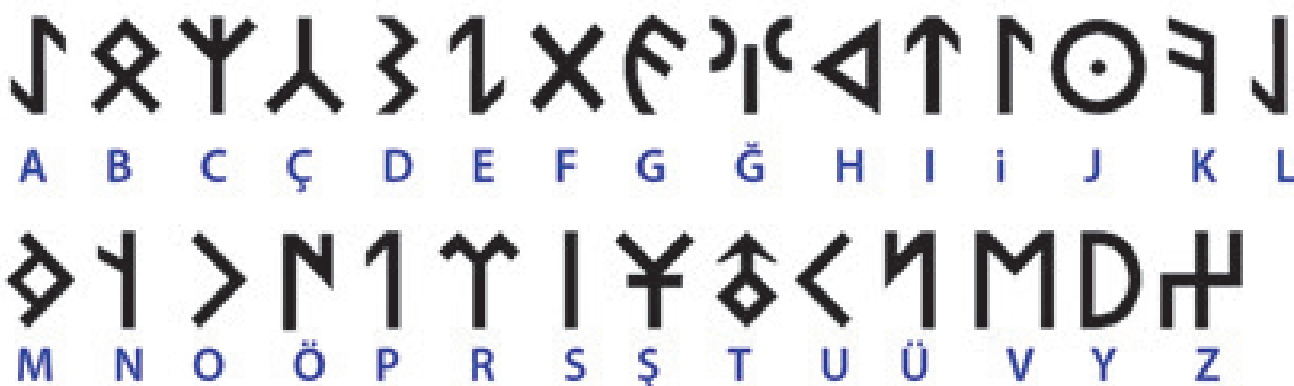
“Men hakan Tonýukuk Çinde dünýä indim. Çünki ol wagtda türk milleti Çine tabyndy... Türk milleti perişan boldy we birleşen türk ýurunda jemagat halyndaky halk galmandy... Ilki Şod (Kutlug) ýanynda çaknyşýar. Men hem olar bilen biledim. Taňry maňa duýgy berenligi sebäpli onuň hakan bolmagy üçin hereket etdim we özüni hem gyssadym. Ol: «Tonýukuk men bilen bile bolanda men Eltariş (milleti toplan) hakan bolaýyn», diýýär. Çinlileriň bu arassa güýji ýok etmegiň aladasyna düşendigidinden habar tapdygym des-sine entegem gündiz oturman, gije uklaman hakana arz etdim, duşmanlar birleşmänkä üstüne çozaly, diýdim. Taňrynyň kömegi bilen duşmany ýok etdik. Hakan we türk milleti Otukana ýerleşmegi bilen Günortadaky we Demirgazykdaky, Gündogardaky we Günba-tardaky ähli uruglar gelip, bize goşuldy».

Tonýukukyň haty

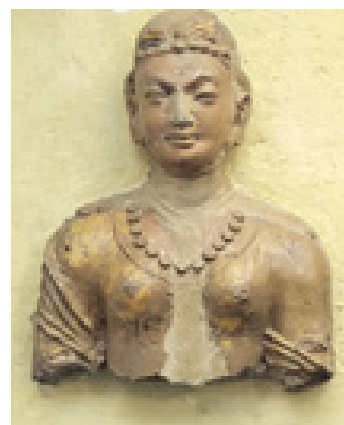
Pikir ýöretmek üçin

Türk hakanlygynda medeniýet we sungat hem ösüş gazanypdyr. Hakanlykda özboluşly ýazuw hem bolupdyr. Türkleriň türki run (gök-türk) haty biri ikinjisine utgaşýan 38–40 harplardan ybaratdy. Ol daşlara we agaçlara oýup ýazmaga örän oňaýly bolupdyr. Gadymky göktürk (Kultegin we Bilge hakan) ýazuwlary esasan gubur daşlary, toýun we metal predmetler, agaç hem-de teňňe pullarda saklanyp galypdyr. Olar Altaýdan we Gündogar Türküstandan daşary, Ýe-disuw, Fergana we Zerewşan jülgelerinden tapylan.

Surhan oazisinde Bolalikdepe we Zerewşan jülgesinde Penjikent, Warahşa we Afrosiýab, Fergana jülgesinde Kuwa harabalaryndan tapylan ýadygärlikler – diwar suratlary, heýkeller we gençkär nagyşlar şol döwrüň ýokary sungat eserlerinden hasaplanýar. Olar adamlaryň durmuşy, dini ynanjy we durmuş ýörelgeleri, bilimlari we gyzyklanmalary barada hekaýa edýän çeşme hasaplanýar.

Heýkeltaraşlygyň ösmegine, aýratynam, buddizm dini güýçli täsir edipdir.

Döredijilikli iş

1. Suratda sogdylar we toharylar berlen. Şu surat esasynda hekaýa düzüň. Olar nähili çäräni belleyärler?
2. Suratdaky lybaslaryna üns beriň we bu günki günde olaryň haýsylary urpdan galmandyr? Olaryň lybaslary sizde bu günki gündäki haýsy halklaryň milli lybaslaryny ýada salýar?

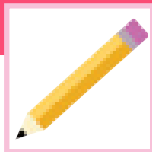

Pikir ýöretmek üçin

Afrosiýabdaky, Warahşadaky, Penjikentdäki gazuwlardan tapylan zatlar Turanyň ilatynyň medeniýetini delillendirýär. Köşk we ybadathana, ýaşayyş jaýlaryndaky, diwarlardaky nagyşlar, dürli suratlar, heýkeller, agaç oýma önümleri, Mug dagyndan we Afrosiýabdan tapylan sogd ýazuwlary Turanyň medeniýetinden hekaýa edýär.

Bu döwürde dokmaçylyk sungaty ýokary derejä ýetendigini görkezýär. Dagly we dagetek çäklerde ýüň, jülgelerde ýüpek we ýüp matalar ulanylýardy. Bir ýa-da köp reňkli ýüpekler, bir reňkli ýa-da nagyşly ýüp matalar, zer goşup dokalan matalar geýimlerde ulanylýardy.

Pikir yöretmek için

Nagyşda esasan hyýaly we geometrik şekiller, ösümlikleriň we haýwanlaryň suratlary iki-üç ýa-da dört reňkli bolupdyr. Reňk toplумы gyzyl, sary, ýaşyl, ak, gara bolupdyr. Turanyň mata merkezlerinde «zandanaçi» ýaly gök reňkli ýüpek we başga matalaryň taýýarlanmagy ýapyşdyrma ýasy, daşlyk geýimleriň peýda bolmagyna getiripdir.

Erkekleriniň geýimi ata münüp gezmäge oňaly bolup, kelte kaftandan we köýneklerden, giň we belent gonçly ädiklerden ybaratdy.

Aýallaryň geýimi erkekleriň geým kompleksi-ne meñzeş bolup, olar köýnekler, kaftanlar, bir taraplaýyn gaýtarmaly ýapynjalardy. Olardan daşary şleýfli uzyn köýnek, kofta, ýubka we possunlar hem geýýärdiler. Üstki geýmileriniň (kaftan, ýapynja we possun) uzynlygy dyza çenli bolupdyr. Geýimiň ýakasy, etegi, öňi, ýeňiň ujy başga reňkli matadan edilen jähek bilen bezelipdir. Aýallaryň geým ansamblynda kürtekçeler, koftalar, göni şekilli ýubkalar we uzyn köýnekler bolupdyr.

Turanda bedene ýapyşyp durmaga oňaly geýdirme ýeňli geýimler peýda bolupdyr. Kaftanyň we ýapynjalaryň bezeginde kuşanlaryň tüneke şekilli köýneginiň bezegleriniň täsiri duýulýardy. Ýapynjalarda dürli reňkli matadan edilen jähekli gyýyklar bolupdyr.

Erkekleriň we aýallaryň kostýumynda bezegler möhüm rol oýnapdyr. Olar şahsyň sosial ýagdaýyny görkezýärdi. Aýallar we erkekler syrga, el we aýak bileziklerini, merjenleri, kemerleri dakypdyrlar. Toharystanda diňe erkek we aýal hyzmatçylar bilbag dakýardylar, asylzada aýallar bolsa bilini baglamaýardylar.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Aşakdaky jedwel esasynda 4 topara bölünip Turan halklarynyň medeni durmuşynyň özboluşly taraplaryny bellik ediň.

Bilim ulgamy	Dini ynançlary	Hünärmentçilik	Geýiniş medeniýeti

2. Öz döwründe Turan halklarynyň medeniýeti dünýä medeniýetine nähili täsir edipdir?

Warahşa, diwar suraty.

18-19-njy temalar:

VII-VIII ASYRYŇ BAŞLARYNDA TURANDAKY SYÝASY ÝAGDAÝ

Işjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

Dünýä taryhy predmetinden alan bilimleriniňize daýanyp aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. VIII asyrdä dünýäde nähili möhüm özgerişler boldy? Bu özgerişleriň bu günki gündäki ähmiýeti nämelerden ybarat?
2. Sasanylar döwleti araplar tarapyndan haçan basyp alyndy? Jemgyýetçilik-syýasy prosesleriň taryh sahnasyndaky ornuny nähili esaslandyrmak bolar?
3. Sasanylar Eýranynyň arap halyfaty goşunlary tarapyndan zabt edilmeginiň Turana täsiri nähili bolupdyr?

Sasanylaryň
esgerleri

Pikir ýöretmek üçin

Sasanylaryň özara içki uruşlary, eftalylar, wizantiýalyklar we türkiler bilen bolan dyngysyz çaknyşyklary Eýran halkyny haldan taýdyrypdy. Ýerli hökümdarlar hem araplara garşy göreşde merkeze kömek etmekden boýun tovlaýar. Netijede Sasanylar soltanlygy ýykylýar.

Öz döwrüniň güýçli döwletlerinden biri hasaplanýan Sasanylar Eýrany Arap halyfatynyň goşunlary tarapyndan zabt edilensoň, basybalyjylara Mawerannahra tarap ýol açylýar.

Arap basybalyjylary uly oljalar almak niýetinde Amyderýanyň aňry tarapy – Mawerannahra tarap howlугýarlar. Hatda bu hereketi ylahylaşdyrýarlar.

Arap basybalyşlary Mawerannahryň we Horasanyň taryhynda uly özgerişlere sebäp boldy. Şuňa çenli Orta Aziýanyň çägendäki ýerli häkimlikler Günbatar Türk hakanlygynyň wassaly bolsa-da, özbaşdak içki syýasaty ýöretmek ýeňilligine eýedi. Güýçli merkezleşen häkimiyet ýok bolup, ülke birnäçe mülklerden düzülen konfederasiýa birleşip durýardy.

Şol sanda, Sogd we Toharystan mülklere, Çaç we Ilak hakanlyk wassallygyndaky ýarym özbaşdak

mülklere, Fergana häkimliklere bölünip gidipdi. Ustruşana, Çaganiýan, Kabodiyän, Huttalon, Raşt, Derwez, Badahşan ýaly ülkeler hem ýarym özbaşdak mülkler hökmünde öz häkimleri tarapyndan dolandyrylýardy. Her bir mülküň hökümdarlary içki özbaşdak bolany sebäpli, özlerini kän bir merkeze tabyn, diýip hasaplamayardylar. Bu arap basybalyjylygyna garşy Mawerannahr halklarynyň birleşmegine böwetdi. Diňe Günbatar we Gündogar Türk hakanlyklarynyň harby üstünligi Turan ilatynyň arap basybalyjylygyna garşy göreşini guramagy mümkindi. Galyberse-de, bu döwürde

Balh, Huttalon, Çaganiýan, Çaç, Ustruşana we Sogd ilatynyň uly bölegini söweşeň türkiler düzýärdi.

Şundan soň arap goşunlary türki dinastiýa dolandyryýan Toharystanyň serhetlerine çykýar. Araplara garşy pars, türk we sogd goşunlarynyň bileleşigi hereket edip, Balhy gaýtaryp alýarlar.

Ol ýerdäki hazyna ele alnansoň, sasany emeldarlary türkler bilen birleşmek meýline garşy çykyp, türkleri «ozaldan

bäsdeş»digi bahanasynda araplar bilen ylalaşmagy makul bilýärler. Bu bolsa araplar tarapyndan Merwi eýelemäge şert döredýär. Halyfatyň Horasandaky wekili bilen Merw ilatynyň arasynda ýarasyga gol çekilýär. Türkleriň Balhy taşlap çykmagy, basybalyjylaryň Mawerannahra ýörüş mümkinçiligini artdyrýar.

Sebitde araplara çynlakaý böwet bolar ýaly güýç hem ýokdy. Çünki Tan imperiýasynyň Günbatar Türk hakanlygyna hüjümleri günbatar türkleri iki frontda göreş alyp barmaga mejbur edýärdi. Turandaky we Günbatar Türk hakanlygyndaky syýasy ýagdaý erbetleşip, araplaryň harby ýörüşlerini çaltlandyrýar.

Merw Turan (Horasan) şäherleriniň arasynda birinji bolup arap basybalyjylary tarapyndan eýelenen şäherdi.

Pikir y retmek   in

651-nji  yl a araplar Merw   herini so ra h zirki Owganystany  demirgazyk, E rany  demirgazyk-g ndogar b legini hem-de G norta T rkmenistandan t  Amyder ya  enli bolan   akleri basyp al ar. Araplar bu   akleri Horasan di ip atlandyr arlar. Onu  merkezi Merw   heridi. Bu wela aty dolandyrmak   in y rite orunbasar bellenip, ol Merwde ya a ardy.

Araplar Horasanda orna anso , Amyder adan demirgazykda yerle   an ba  wela atlary zabt etm ge ta  arlan arlar. Bu yerleri araplar Mawerannahr, ya ny «der any  a yrky tarapy» di ip atlandyr arlar.

Arap serkerdeleri Wizanti a we E ran bilen bolan uru lary  tejribesi esasynda ilki Mawerannahrdaky ya da y  wren  rler. Di ne 654-nji  yl a Amyder any  sag kenaryna basybalyjylykly y r   lerini ba la arlar. Araplary  ye il we agyr  araglar bilen  araglanan g   li atly go unyny  esasy arap ta palaryny  wekilleri, py ada go unlar d   mini bolsa zabt edilen halklary  wekilleri d   pd r.

Mawerannahra ilkinji gezek h   mler 654-nji  yl a Ma ymurɡdan we 667-nji  yl a  agani andan ba lan ar. 673-nji  yly  g   z nde arap go unlary Amyder adan ge ip, Buhara ny    agine  ozup gir  r. Pa kendi we Romitany e el p, Merwe ga dy syn Termiz   heri hem e elen  r.

VIII asyry  ba larynda araplar Mawerannahry    agini doly basyp almaga giri   rler.

Horasany  orunbasary Kuta ba ibn Muslim 705-715-nji  yllary  dowamynda  agani an, Pa kent, Buhara, Nag ap, Ke , Samarkant, Horizm,  a y we Ferganany basyp al ar.

Arap esgerleri:
1 - py ada; 2 - atly;
3 - d  e e 

Döredijilikli iş

Berlen kartadan peýdalanyň, araplar basyp alan çäkleriň adyny we ýyllaryny dep-deriňize ýazyň.

Çägiň ady	Basyp alnan ýyly	Araçägi	Sosial düzümi

1. Kartadan gyzyly bilen bellenen ýerlerdäki şäherleriň adyny tapyň, olary häzirki ady bilen deňeşdiriň.

Muhammet ibn Jafaryň beýan etmegine görä, Ubaýdullah ibn Ziyat halyf Muowiýa I tarapyndan Horasana iberilip, ol Jeýhun [Amyderýa] derýasyndan geçip Buhara gelen wagtynda Buharanyň patyşasy, ogly Tagşada kiçi ýaşly bolany sebäpli, bir aýal kişidi. Ubaýdullah ibn Ziyat Paýkendi we Romitany alyp köp adamlary ýesir edýär. Dört mün buharaly ýesiri hut özüne alýar. Ol Buhara şäherine ýetensoň, esgerlerini nyzama durzup, sapanlary şähere dogurlap goýýar.

Aýal türklere adam iberip olardan kömek sorayar hem-de Ubaýdullah ibn Ziyada hem adam iberip ýedi gün möhlet talap edýär we: «Men saňa tabyndyryn», – diýip, köp sowgat iberýär. Şu ýedi günde türklenden kömek gelmänsoň, Ubaýdullah ibn Ziyada gaýtadan adam iberip, ýene ýedi gün möhlet sorayar. (Ahyrynda) türk leşgeri ýetip gelýär we başgalar hem ýygylp leşger köpelyär; köp uruşlar edýärler we ýeňlip gaçýarlar, musulmanlar olaryň yzlaryndan baryp köpüsini öldürýärler. Aýal gala girýär, ol (ýygynanan) leşgerler öz welaýatlaryna gaýdýarlar. Musulmanlar ýarag, geým-gejim, tylladan we kümüşden işlenen zatlardan we ýesirlerden ybarat köp olja eýe bolýarlar.

Olar aýalyň bir paý ädigini hem joraby bilen çekip alýarlar. Ädik we jorap tylla (ulanyp tikilen we) gymmat bahaly daşlar bilen bezelipdi, baha kesenlerinde iki yüz mün dirhem-çykýar.

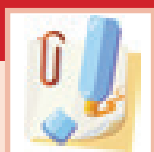
Abu Bekr Narşahy «Buharanyň taryhy»

Maglumat üçin

Arap basybalyjylygy türk-sogd gatnaşyklaryny ýene bir synagdan geçirdi. Araplar Günübatar Türk hakanlygynyň garamagyndaky çäklerе hüjüm edip, ülkedäki iri we maýda ýerleriň arasyndaky syýasy dagynyklykdan önümlü peýdalanýar. Türk hakanlary bilen Sogd häkimlikleriniň arasyna dawa salyp, özara agzalalygy döredýär. Gündogar we Günübatar Türk hakanlyklary, Sogd, Çaç, Fergana bileleşiginiň durnukly dälligi hem arap basybalyjylaryna kömek edýär. Käbir häkimlikleriň (Keş, Nasaf, Horezm) arap goşunlaryny goldamagy basyp alyşlaryň üstünligini üpjün edýär.

Kuteýbanyň syýasy we harby işewürligi öz netijesini berýär. Basybalyşyň aýgytlaýjy ikinji tapgyry ýerli ilatyň basyp alyşa garşy türki döwletleriň (Günübatar Türk, Gündogar Türk we Türkaş hakanlyklary) baştutanlygyndaky göreşi we Sogddaky gozga-laňlar bilen geçse-de, Mawerannahry yslamlaşdyrmak prosesi dowam etdirilýär.

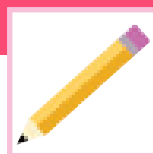

Döredijilikli iş

Iki topara bölüniň.

Birinji topar araplaryň Gündogara, hususan-da, Mawerannahra guran hüjümleri döwründe ýerli ilatyň harby ýaraglaryny ýazýar. Ikinji topar bolsa agyr araplaryň harby gurallaryny anyklaýar, olardan näme maksatda peýdalanandyklaryny esaslandyrýar.

Iki topar bilelikde ýerli ilatyň we araplaryň hary güýjüni derňeýär.

Pikir ýöretmek üçin

Bu göreşde Sogd ihşidleri, Buhara buharhudatlary, Keş we Nasaf häkimleri, Çaç tudunlary, Fergana hökümdarlary (ihşidler) we Toharystan ýabgulary ýeke-täk maksat ugrunda birleşýärler. Aýratynam, türk-sogdy bileleşiginiň güýçlenmegine Günübatar Türk hakanlygynyň dowamçysy bolan Türkaş hakanlygyň hökümdary Suluhanyň turanlyklara kömek etmegine sebäp bolýar.

Maglumat üçin

Yslam dininiň Turana girip gelme-gi we ýaýramagy gönüden-göni arap basybalýşlary we araplaryň köp asyrylyk hökümdarlygy bilen bagly. Turana arap halyfatynyň ýörüşleri VII asyrda başlanan bolsa-da, ölkäni üzü-kesil basyp almagy uzak döwürli göreşden soň diňe arap serkerdesi Kuteýba ibn Muslim gazandy. Sebitde täze syýasy güýjüň peýda bolmagy netijesinde Turanyň çägi iki bölege bölündi: 1) Mawerannahr («Derýanyň aňyrky tarapy») we 2) Arodi at-türk («Türkleriň ýerleri», ýagny araplara boýun egmedik hökümdarlaryň ýerleri). Bu iki çäkte yslamlaşma prosesleri dürli derejede geçip başlaýar.

“Inal hakana arap, tuhor hujum etdi. Şonda bölünýän yşy bar tuwalga geýen sagdak halky hemmesi geldi. Şol gün hujum etdi. Türk halky demir derwezä çenli, Tinsi ogly ýatýan daga ýetdi»

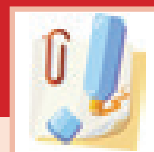
Tonýukok ýazuwdaşynyň
45-47-nji hatarlary

Mawerannahryň yslamlaşmagyna aşakdaky iki faktor gönüden-göni öz täsirini ýetirdi

Turanda yslamdan öňki döwrüň hökümdarlary (ihşid, buharhudat we başgalar) öz ýagdaýlaryny saklaýarlar. Şol sanda, olar ýerli ilaty dolandyrmak we olardan araplar üçin salgyt ýygmak wezipele-rini ýerine ýetirýärler.

Umawiý hökümdarlary (arap halyflary) ýurduň içki işlerine gönüden-göni gatyşmazdan, ýerli dinastiýalardan töleg almak bilen çäklenýärdiler. Käte bu töleg ýerli ilatdan ýygylan jizýa (başga din wekillerinden ýygylýan salgyt) hökmünde kabul edilýärdi. Bu bolsa soňluk bilen yslam dinini kabul eden ilatdan ýönekeý salgyt ýa-da jizýa (jan salgydy) ýygmak meselesinde dartgynlygyň gelip çykmagyna sebäp bolupdyr.

Döwründe araplaryň ýerli ilat tarapyndan yslam dininiň kabul edilmegine garşy çykmagy bilen baglydyr. Çünki araplar ilki döwürde ençeme ýeňilliklere eýediler. Bu döwrüň kadalaryna görä, yslam dinini kabul eden adam jemgyýetde araplar ýaly ýeňilliklere eýe bolardy.

Döredijilikli iş

1. Çeşmelerden peýdalanmak bilen Umawiýler döwrüniň hronologiýasyny düzüň. Munda hut haýsy halyflar Orta Aziýanyň sosial-medeni durmuşynyň özboluşly yz galdyrypdyr?
2. Arap halyfaty döwründe ýygılan salgytlar, ýygymlar halkyň jemgyýetçilik-ykdysady durmuşyny agyrlaşdyrandygyna mysallar getiriň.

Pikir ýöretmek üçin

Kuteýba Ibn Muslim kim bolupdyr?

Kuteýba ibn Muslim arap leşgerbaşysy bolup, 704-nji ýylda ony arap halyfasy Abdurahman ibn Merwan Horasana orunbasar edip iberýär.

IX asyr taryhçysy Muhammet Narşahynyň ýazmagyna görä, Kuteýba ibn Muslim Şamyň Bahiliý diýen ýerinde doglupdyr. Onuň doly ady Emir Kuteýba ibn Muslim ibn Omar ibn Huseýn ibn Robiýa ibn Halid ibn Usaýd Al-Haýr bolupdyr. Horasanda döwlet işleri bilen birlikde bu ýerde ýaşayan ilaty yslama çagyrmak hem-de metjit we medreseler gurmak onuň üstüne ýüklenipdi.

Hytaý we arap dilindäki ýylnamalara görä, Kuteýba ibn Muslim şahsyýeti gaýratly, gujurly leşgerbaşy, adalatly ýolbaşçy, hyýanaty halamaýan, düşbi tebigatly we ylma, şygryýete ýakyn näzik adam hökmünde tanalýar.

Maglumat üçin

Araplar Turan topragyna öz medeniýetleri, urp-adatlary bilen bir hatarda aňýýeti, dini garaýyşlary getirýärler. Araplar bu ülkede özleriniň syýasy ýagdaýlaryny berkitmek we onuň durnuklylygyny üpjün etmäge aýratyn üns berýärler.

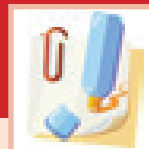
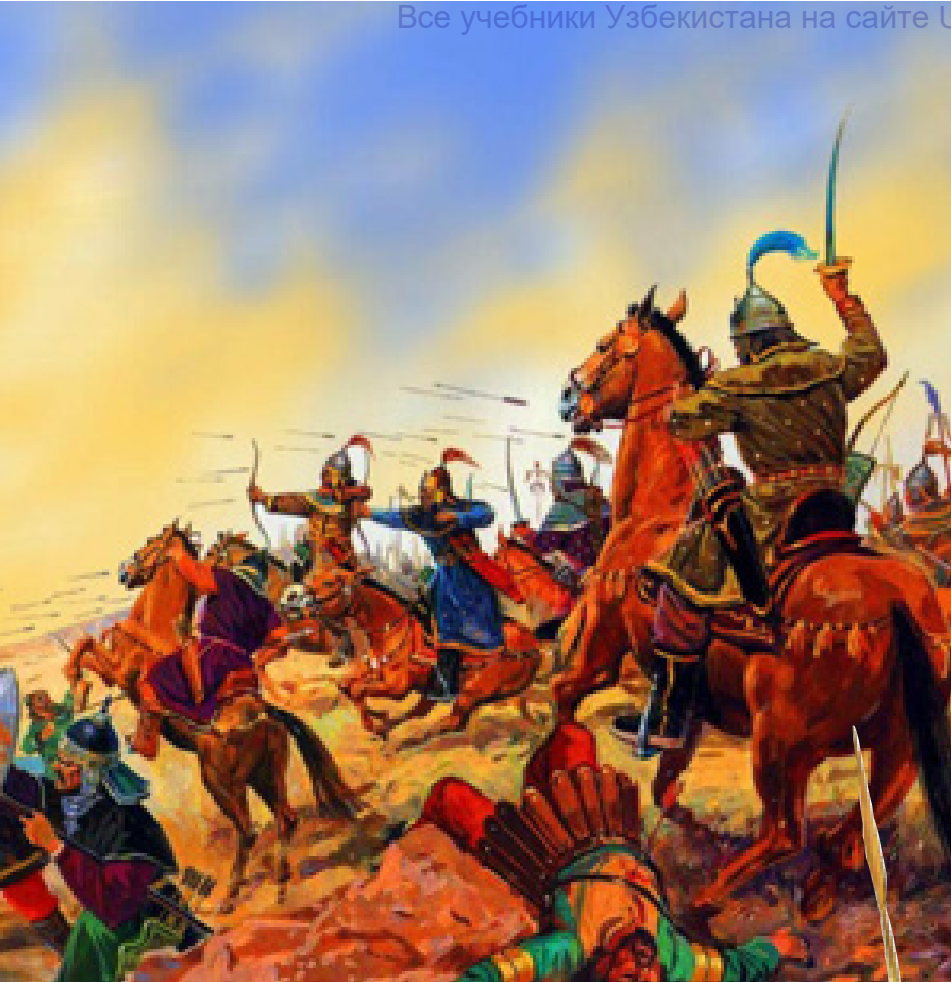
Arap halyfaty administrasiýasy hristiançylyk dininden daşary ähli dinleri (zoroastrizm, şamanlyk we maniheýçilik dinlerini) galp dinler diýip yglan edýär. Mawerannahrda bar bolan dinleriň ybadathanalary bozup taşlanýar.

Yslam dinini kabul edip, musulman bolan ýerli ilat wekilleri ilkinji ýyllarda hyraç we jizýa salgytlaryndan azat edilýär. Yslamy kabul etmedikler bolsa jan salgydy – jizýa töläpdirler.

Şeýle bolsa-da, yslamy kabul eden ilatyň aglabasy ýöne bir musulman bolup, uzak wagtlara çenli pynhan öz dini we ynançlarynda galypdyrlar.

Netijede yslam dinini kabul etmegiň täze şertleri kesgitlenilýär. Oňa görä, musulman bolanlar hökman hatna etdirmeli we «Gurhan» sürelerini ýatlamalydy. Arap dili, ýazuwy we halyfat kada-kanunlarynyň gi-

Döredijilikli iş

1. Hyraç we jizýa salgytlary kimlerden alnypdyr?
2. Sogd ihşidi Guragyň we Penjikent häkimi Diweştiçiň baştutanlygyndaky harby hereketleriň netijesi näme bilen gutardy?
3. Arap leşgerbaşylary bilen mülkdar daýhanlaryň arasyndaky garyndaşlyk aragatnaşyklaryny ýola goýmak nähili netijelere getirdi?

rizilmegi ýerli halkyň arasynda närazylyklara sebäp bolupdyr.

720-nji ýylda Sogd ihşidi Gurak we Penjikent häkimi Diweştiçiň baştutanlygynda araplara garşy harby hereketler başlanýar. Sogdlylara kömek etmek üçin Ýedisuwdan türk leşgerleri gelýär. Olar araplara berk zarba berýärler. Mawerannahr-nyň ilatyny rahatlandyrmak we araplar häkimiýetini berkitmek maksadynda Horasan orunbasary Aşros yslam dinini kabul edenlerden hyraç we jizýa salgytlaryny almazlygy karar edýär. Bu ilaty köşeşdirmäge gönükdirilen wagtlaýyn çäredir. Aristokrat daýhanlaryň köpüsi öz çokarlary we kadiwarlary bilen yslamy gaýtadan kabul edip, araplaryň tarapyna geçýärler.

Ýokary mertebeli arap leşgerbaşylary bilen mülkdar daýhanlaryň arasyndaky gan-garyndaşlyk (gudaçylyk) aragatnaşyklary ýola goýulýar. Şeýle syýasat netijesinde araplar bilen ýerli aristokratlaryň arasynda mälum derejede bileleşik ýüze çykyp başlaýar.

Maglumat üçin

Arap basybalyjylary bu ýurdy aňsatlyk bilen eýeläp bilmändirler. Basybalyjylar ýüz ýylyň dowamynda diýen ýaly, örän uly güýjüň, se-rişdeleriň we ýitgileriň hasabyna Mawerannahry ele alýarlar. Aslynda arap basybalyjylarynyň Mawerannahrdaky ýeňşi halyfatyň güýjüniň netijesi däl, eýsem Turan ilatynyň öz wagtynda duşmana garşy birleşip bilmänligi, maýda ýerleriň özüni ödemedik «özbaşdak syýasaty» we olary birleşdirýän güýçleriň öz meseleleri bilen meşgul bolanlary bolýar.

Arap basybalyjylygy döwründe бүтин Turan sebitindäki syýasy ýagdaý gowy dälidi. Sebitiň öňdebaryjy güýçleri - Gündogar we Günbatar Türk hakanlyklarynyň jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýy VI asyryň ahyry - VII asyryň başlaryndaky ýaly durnukly dälidi. Bu birinjiden türk döwletleriň (Gündogar Türk hakanlygy, Günbatar Türk hakanlygy we Türkaş hakanlygy) arasynda birligiň ýoklugy hem-de Turandaky öz wassallaryna kömek etmekde umumy maksat ugrunda mobilizlemäniň bolmanlygy bilen düşündirilýär.

Güýçli türk hakanlyklarynyň pese gaçmagy diňe bir arap basybalyjylary üçin amatly bolman, eýsem ozal-
dan bäsdeş bolan Tan imperiýasy üçin hem amatly boldy. Çünki Hytaý imperiýalary hemişe howp salýan türk döwletleri ýok etmek, hiç bolman-
da, olaryň sebitdäki ähmiýetini pe-

seltmek üçin amatly pursata garaşýardy.

Hytaý çykyşlary bilen meşgul bolup galan Gündogar we Günbatar türkler arap basybalyjylygyna garşy göreşde öz ýaranlaryna ýeterli kömek edip bilmediler.

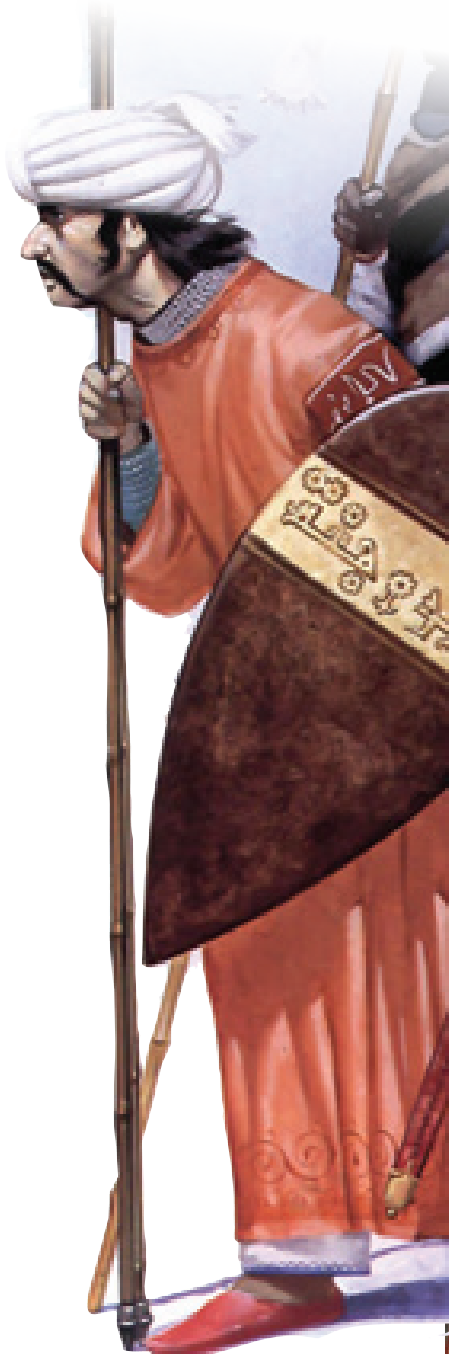
Araplar kynçylyk bilen, sebitdäki azatlyk hereketlerini ýatyrdy, ýerli hökümdarlary we asylzadalary öz tarapyna çekdi we şu ýol bilen Turany eýeläp, ülke ilatyny yslamlaşdyrmagy gazandy.

Basyp alyş prosesinde Arap halyfaty: birinji-den, ele alnan oljalar ha-

sabyna öz hazynasyny doldurýar, ýesirleriň we girewe alnanlaryň hasabyna harby ýitgileriň öwezini doldy; ikinjiden, ölkäni yslamlaşdyrmak arkaly gady-my we baý ruhy miras eýeleri mawerannahrlýlar yslam dini, medeniýeti we ylym-bilimiň ösmegi üçin hyzmat etmäge goşuldy.

Araplar üçin ölkäniň geografik ýerleşşi möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Beýik ýüpek ýolunyň esasy ýönelişi Hytaýdan Sogda, bu ýerden Eýran arkaly Orta ýer deňziniň kenarlaryna we arap sähralaryna çykardy. Şu sebäpli, basy-balyşyň ilkinji basgançagy talaňçylykdan başlanypdyr. Ele alnan baýlyklaryň bahasy we mukdary arap goşunlaryny haýran galdyrýar. Gynansak-da, şol wagtda ölkede bar bolan hususy we ýerli ykdysady gurlaryň mukdary barada maglumatlar saklanyp galmandyr.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

Toparlara bölünip, aşakdaky ugurlar boýunça derňäň we umumylaşdyryň.

Araplaryň girip gelmegi Turanyň çäginde ýaşayan halklaryň ýaşayşyna nähili täsir edipdir?

1-nji topar Syýasy durmuşda

2-nji topar Gündelik durmuşda

3-nji topar Ykdysady durmuşda

4-nji topar Medeni durmuşda

20-21-nji temalar:

VIII ASYRDA HORASAN WE MAWERANNAHR

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

Dünýä taryhy predmetinden alan bilimleriniňize daýanyp aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Umawiýler dinastiýasynyň wekilleri musulmanlar tarapyndan nämede aýplanypdylar?
2. Apbasylar kim we olaryň maksatlary näme bolupdyr?
3. Apbasylar häkimiýet başyna nähili taryhy şertde gelipdi?
4. Horasanyň çäğine häzirki haýsy çäkler giripdir?

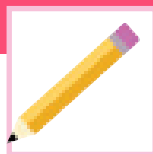

Maglumat üçin

VIII asyryň 40-njy ýyllarynda halyfatda täji-tagt üçin göreş güýçlenýär. Şol döwürde hökümdarlyk eden umawiýlere garşy umumy närazylyk, aýratynam, halyf Merwan Muhammet hökümdarlyk eden döwürde örän güýçlenýär. Muňa hyraç salgydynyň mukdarynyň ýokarlandyrylmagy hem-de ilatyň üznüksiz ýowarlara mejburlap çekilmegi sebäp bolýar. Umawiýlere garşy göreşe çagyrmak üçin apbasylar dürli welaýatlara köp wagyzçylary iberýär. Şeýle wagyzçylardan biri kufaly Abu Muslimdi. Ol Horasana gelip, ilaty pygambar (s.a.w.) nesillerini goldamaga çagyýar.

Ilki arap aristokratlary, soňra ýerli daýhanlar Abu Muslimi goldaýarlar. Umawiýlere garşy wagyz işleriniň ýaňy tiz arada Horasan we Mawerannahr welaýatlaryna giňden ýaýraýar. Ýurduň ilaty halyfata garşy aýaga galýar. Abu Muslimiň tarapdarlarynyň ählisi diýen ýaly gara lybas geýýärler. Ilki bilen, gara geým matam simwoly, galyberse-de, uly güýç baýdagy hem-de gazaply söweşlerde gozgalaňçylary umawy harbylardan tapawutlandyryan belgini aňladypdyr.

Abu Muslim ilaty umawiýlere garşy göreşe çagyýar. Tiz arada Abu Muslim Horasanyň merkezi Merw şäherini eýeleýär.

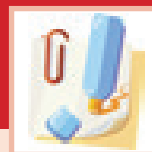
Pikir y retmek   in

Abu Muslimi  ba tutanlygyndaky go unlar halyfaty  merkezi welayatlaryna tarap y l al y r. Halyfaty  pa tagty — Damask   heri e yelen y r. Tagta apbasylar ma galasyndan bolan Abul Apbas Saffoh  yk y r.

Abu Muslim Bagdatda d wlet we harby g y  leri  y kary wezipesine bellen y r. Y ne apbasylar onu  halky  arasyndaky abra yny  barha artmagyny halama yardylar. Netijede Abu Muslim pa tagtdan da la dyrylyp, Horasana we Mawerannahra orunbasar edip iberil y r. Ilaty  arasynda apbasylara gar y gozgala  turuzmak islegi pe da bol y r.   e le gozgala lardan biri Buharada bol y r. Abu Muslim yerli g y  leri  k me gi bilen gozgala y zordan basyp y tyr y r.

Abu Muslim – leksiki manysy «Muslimi  atasy» di lyp terjime edilse-de, mazmuny «i  gowy musulman» di ymekdir.

750-nji y lda Abul Apbas Saffoh tagta ge y r. Arap halyfatynda d wlet h kimi eti apbasylary  eline ge y r.

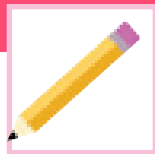
D rediji-likli i 

1. Abul Apbas Saffoh tagta kimi  goldamagy arkaly ge y r?
2. N me   in Abu Muslim pa tagtdan da la dyrylyp, Horasana we Mawerannahra orunbasar edip iberil y r?
3. 751-nji y lda Turanda n hili sy asy y gda  y ze  ykypdyr? Mundan hyta lylar n hili pe dalanmak y bolupdyrlar?

751-nji ýylda Talasyň go-laýyndaky söweşde ýesir düşen hünärmentçilikden habardar hytaýly söweşijiler öz durmuşlaryny saklamak niýetinde ýerli hünärmentlere kagyz taýýarlamagyň sylrlaryny öwredýärler.

IX asyra gelip, kagyz öndürmek şäher hünärmentçiliginiň iň möhüm ugurlaryndan birine öwrülýär. Samarkant kagzy ýuwaş-ýuwaşdan бүтін gündogar we günbatar bazarlaryny hem eýeleýär

Pikir ýöretmek üçin

Gündogar Türk hakanlygy Uýgur hakanlygy tarapyndan ýatyrylýar. Bu ýagdaýda Tan imperiýasynyň Turana wehimi artýar. Fergana ihşidi bilen Çaç mäliginiň arasyndaky agzalalykdan peýdalanan Hytaý 751-nji ýylda Turana ýörüşe başlaýar. Abu Muslim bolsa olara garşy Ziyat ibn Salyhyň baştutanlygynda araplardan we turanlylardan ybarat goşun iberýär.

Hytaýyň goşunlary derbi-dagyn edilýär. Bu arap halyfatynyň sebitdäki ýagdaýyny artdyrýar.

Turanda arap halyfaty yslam bähbitleriniň goraýjysyna öwrülen Abu Muslimden gorkup başlaýar. Şu sebäpli halyf ony köşke çagyrdýar we öldürdýär. Şonuň netijesinde Horasanda we Mawerannahrda apbasylara garşy halk hereketleri güýçlenýär.

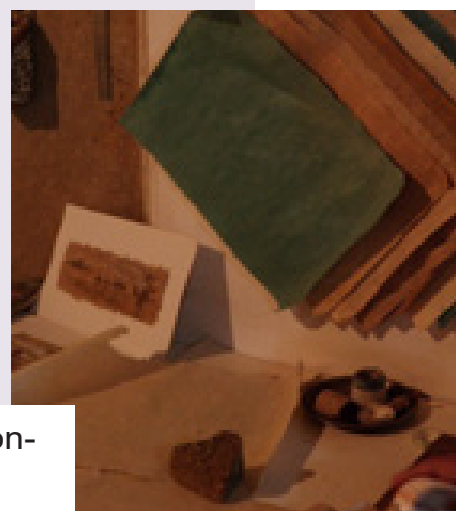
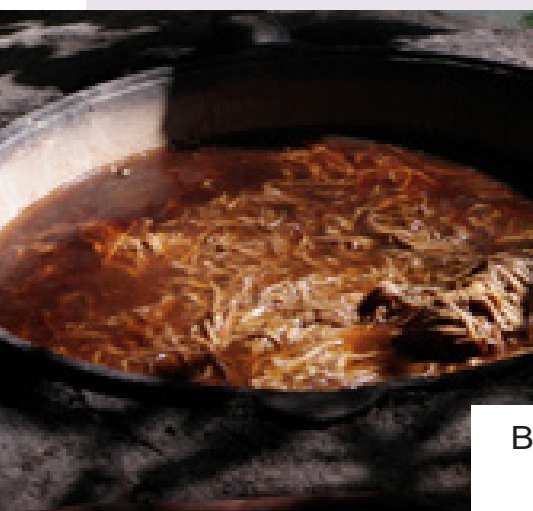
Maglumat üçin

VIII asyryň I ýarymynda Tan imperiýasy Beýik ýüpek ýoluny eýelemek we bu ýoldaky döwletleri özüne boýun egdirmek üçin birnäçe gezek uruş edipdir. Mawerannahrdaky çylşyrymly içki ýagdaý, Fergana häkiminiň Hytaýdan kömek soramagy bu ýörüşlere bahana bolupdyr. Tan döwleti 750-nji ýylda milleti koreýs bolan Gao Sýançži (Gaw Şançži) serkerdeliginde uly goşun iberýär. Bu goşun ferganalylar bilen ýaranlykda Çaçy weýran edip, uly oljany ele alypdyr. Çaç häkimi öldürilipdir, onuň ogly araplardan kömek sorapdyr. 751-nji ýylyň iýul aýynda araplaryň Ziyat ibn Salyh serkerdeligi astyndaky goşuny Gao Sýançžiniň hytaýlylardan, ferganalylardan, kaşgarlylardan, küçarlylardan hem-de garlyklardan ybarat iri goşuny bilen Talas derýasynyň boýunda çaknyşypdyr. Talas söweşi 5 gün dowam edipdir. Çaknyşyk mahalynda Tan armiýasynyň düzümindäki garlyklar araplara garşy göreşden boýun towlaýar we hytaýlylaryň yzky goşunyna zarba berýärler. Hytaý goşuny бүтінleý gyrylýar. Gao Sýançži kömekçileri Li Siýe we Duan Şouşiler bilen bile zordan gaçyp gutulýarlar. Ýesir alnan Hytaý söweşijileriniň arasyndan saýlanyp alnan hünärmentler Samarkanda getirilipdir. Olar Samarkantda kagyz taýýarlaýjy senagatyň has-da ösmegine mynasyp goşant goşupdyrlar. Hytaýly hünärmentler hatda Mesopotamiýa şäherlerine hem getirilipdir. Talas söweşi Merkezi Aziýa halklarynyň taryhynda örän möhüm rol oýnaýar. Ol Tan imperiýasynyň Orta Aziýanyň çägin eýelemek ugrundaky agressiw syýasatyny üzül-kesil çäklendirýär.

Maglumat üçin

Bu günki günde Samarkant kagyzyny öndürýän kärhana.

Kagyz esasan tut agajynyň gabygyndan taýýarlanypdyr.

Ak reňkli «Samarkandyň soltan kagyzy» özüniň ýukalygy, ýylmanaklygy we ýumşaklygy bilen başga kagyz sortlaryndan tapawutlansa, «Samarkant şaýy kagyzy» hil taýdan ondan galyşmaýar, reňki açyk sary – nabat reňkde bolýar.

«Miri Ibragimi» kagyz görnüşiniň üstünde ak reňkdäki togalak şekilli suw damjasynyň yzlary bilen örtülen bolýar.

«Nimkanop» görnüşi bolsa ýüpegiň galyndylary hem-de gabygyň süýümleri bilen garylyp taýýarlananlygy üçin, ol dalçyn reňkde bolýar. Bu kagyz görnüşlerini döredende çig mal hökmünde pagta, ýüpek we tut agajynyň gabygyndan giňden peýdalanylýar.

Horezmde taýýarlanan kemanlar, Çaçyň toýun gap-çanaklary hem-de Samarkant kagyzlary Beýik ýüpek ýolunda alyş-çalyş edilýän harytlardan iň meşhury we gymmady bolupdyr.

Arap taryhçysy Makdisi

Döredijilikli iş

1. Tebigat ylymlaryndan alnan bilimleriňize daýanyň, bu günki günde kagyz öndürmegiň tehnologiýasy bilen tanyşyň. Şu prosesi depderiňize infografika usulynda ýazyň.
2. Näme diýip oýlaýarsyňyz, näme üçin Samarkant kagzy бүтін Gündogarda meşhur bolupdyr?
3. Kagyz öndürmek bu günki güne çenli nähili görnüşe we basgançakara eýe bolupdyr?

Maglumat üçin

VIII asyryň ahylarynda Mawerannahrda bolup geçen gozgalaň «Ak geýimliler» gozgalaňy ady bilen agzalýar. Bu hereketiň ýolbaşçysy Haşim ibn Hekim atly hünärment bolupdyr. Ol başyna we ýüzüne gök perde tutup gezipdir. Şonuň üçin hem ony «Mukanna», ýagny «Nykaply» lakamy bilen atlandyrypdyrlar. Mukanna Horasanda serheňlikden (kiçi leşgerbaşy) wezirlik derejesine çenli göterilipdir.

Ol Mazdagyň taglymlaryna esaslanýan sosial deňlik we azat durmuşa çagyryan taglymaty wagyz edipdir.

Pikir ýöretmek üçin

VIII asyrdan Turan ülkesindäki edara işlerinde ýerli türki, horezmi, sogdy, bohtary dilleriň we ýazuwlaryň ornuny arap dili hem-de ýazuwy eýeläp başlaýar. Araplaryň we yslam dininiň täsirinde ýerli musulmanlaryň arasynda yslamy atlar däbe öwrülýär. Turanyň köp ilaty ýuwaş-ýuwaşdan yslamy kabul edýär. Wagt geçdigi saýyn bolsa ata-babalarymyz yslam taglymatynyň esaslaryny döretmekde we ösdürmekde tutuş musulman äleminde öndebaryja öwrüldi.

Mazdaklyk – dini-filosofik taglymat. Esaslandyran Mazdak. Esasy ideýasy emläk umumylygy, ähli zatlaryň umumy, deň bolmagy.

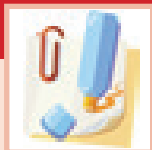
Mukanna öz ýakynlary bilen Nagşap we Keş şäheriniň golaýyndaky Sam galasyny öz karargähine öwürýär.

Bu ýerde «Ak geýimliler» hereketi giňelip, uly halk gozgalaňyna öwrülýär. Ol aýratynam Sogdda güýjap, Ilak (Ahangaran) jülgesine we Şaşa hem özüniň täsirini ýetirýär. Gozgalaňa dürli gatlaklar gatnaşýar. Mukanna gozgalaňy 783-nji ýyla çenli dowam edipdir.

Nagşapda we Samarkantda «Ak geýimliler» ýeňlensoň, ýerli mülkdar gatlak wekilleri araplara kömek edip başlaýarlar. 783-nji ýylda Mukannanyň Sam galasyndaky karargähi gabalýar. Uzak dowam eden gabawdan soň gozgalaňçylar boýun egýärler. Basybalyjlara boýun egmek islemedik Mukanna öz janyňa kast edýär.

806-njy ýylda Rofe ibn Laýsyň baştutanlygynda halyfata garşy ýene gozgalaň gosterilýär. Gozgalaň Samarkantdan başlanyp Şaş, Fergana, Buhara, Nagşap we Horezm welaýatlaryna ýaýrapdyr. Tiz arada bu welaýatlar halyfatyň elinden alynýar. Horasanyň orunbasary Mamun daýhanlardan bolan Samanhudatyň dowamçylary: Nuh, Ahmet we Ýahýalardan haýyş edip, olardan kömek soraýar. Olar Rofe ibn Laýsy ele alyp, ony halyfa boýun egmäge mejbur edýärler. Şeýdip nobatdaky halk hereketi hem ýatyrylýar.

Ýerli halklaryň basybalyjlara garşy göreşleri biderek gitmeýär. Ýuwaş-ýuwaşdan halyfatyň hökümdarlygy gowşaýar. Bu ýagdaý Mawerannahr ilatynyň azatlyk gazanmagyny çaltlandyryýar.

Döredijilikli iş

1. Çeşmäni okaň. Mukannanyň hereketlerine baha beriň.
2. Mukanna öz maksadyna ýetmek üçin nämelerden peýdalandy?
3. Näme üçin Arap halyfaty döwri taryhçylary Mukannanyň şahsyna erbet baha beripdirler?

Çeşmelerde

Mukanna Merwiň golaýyndaky, Kaza diýilýän obadan bolup, ady Haşim ibn Hekimdi. Ol öň eýleşlik (matalary boýamak) edýärdi, soň bolsa ylym öwrenmek bilen meşgullanýar we dürli ylymlary: gözbagçylyk, jadygöýlük ylymlaryny öwrenýär. Gözbagçylygy gowy öwrenip, pygamberlige-de dawa edipdir. Mukanna gözbagçylygy öwrenipdir we gaty düşbi bolup gadymky (alymlyk) ylymlara degişli köp kitaplary okapdyr we jadygöýlikde ussat bolupdy. Onuň atasynyň ady Hekim bolup, ol Abu Jafar Dawonaky döwründäki Horasan emiriniň leşgerbaşylaryndan biridi. Ol Balhdan çykan.

Haşim ibn Hekimi Mukanna diýmekleriniň sebäbi, ol gaty betgelşik, başy kel we bir gözi kör bolanyndan hemişe ýüz-başyna gök perde tutup gezyärdi. Mukanna Apbasylaryň wagyzçysy Abu Muslimiň zamanynda Horasanyň leşgerbaşylaryndan biri bolup, wezir bolupdyr we pygamberlige dawa edipdir we birnäçe wagt şu dawada durýar. Abu Jafar Dawonaky adam iberip ony Merwden Bagdada getirdýär we birnäçe ýylyň dowamynda zyndanda saklaýar. Şundan soň ol zyndandan gutulyp ýene Merwe gaýdyp gelýär we adamlary ýygyp: «Meniň kimdigimi bilýärsiňizmi?» – diýip sorayar. Adamlar: «Sen Haşim ibn Hekimsiň», – diýýärler. Ol: «Ýaňlyşdyňyz, men siziň we бүтін älemiň hudaýydyryn», – agzyna toprak, – we ýene: «Özümi nähili at bilen atlandyrmak islesem atlandyryberýärin», – diýdi hem-de: «Men halka özümi Adam (Ata) suratynda, soň Nuh suratynda, soň Ybrahym suratynda, soň Musa suratynda, soň Isa suratynda, soň Muhammet mustafo – alla ýalkasyn ony we salamyny ýollasyn, – suratynda, soň Abu Muslim suratynda görkezen ynsandyryn, indi bolsa ynha özüňiz görüp duran suratda», – diýdi. Adamlar: «Başgalar pygamberlik dawasyny edipdiler, sen bolsa hudaýlyga dawa edýärsiň», – diýýärler. Mukanna: «Olar diňe özüni bilýän adamdy, men bolsa ruhanydyryn we olaryň (bedenleri) içindedim, mende şeýle gudrat bar, ýagny özümi nähili suratda görkezmek islesem, şeýle suratda görkeziberýärin», – diýdi.

Abu Bekr Narşahynyň "Buharanyň taryhy" kitabýndan

Öwrenenimizden netije çykarýarys

VIII asyrda Mawerannahryň we Horasanyň çägin-
däki wakalary Dünýä taryhy predmetindäki wakalar
bilen baglaň:

1. Bu döwürde Ýewropa döwletleriniň jemgyýetçilik-syýasy ýagdaýy nähilidi?
2. VIII asyrda Mawerannahrdaky we Horasandaky özgeriş-
ler ýerli ilatyň hut haýsy ugruna uly täsir edipdir diýip oý-
laýarsyňyz? Pikiriňizi deliller bilen esaslandyrjak boluň.
3. Arap basybalyşlary ýene nähili ugurlara öz täsirini ýetirip-
di? Bu günki günümüz bilen baglamak bilen düşündirmäge
synanyşyň.
4. Toplan maglumatlaryňyz esasynda tanyşdyrma taýýarlaň.

22-23-nji temalar:

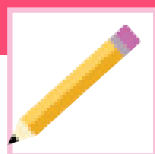
GARLYKLAR, OGUZLAR, TAHYRYLAR

Isheñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Mawerannahrda we Horasanda üznüksiz dowam eden özara gapma-garşylyklar Arap halyfatynyň dolandyryşyna nähili täsir etdi?
2. VI-X asyrlarda Beýik Ýüpek ýoly haýsy çäklerden geçipdi?

Garlyklaryň ýurdunda paýtagtdan daşary Jol, Nawkat, Kar-mankat, Ýar ýaly şäherler we ençeme obalar gurlupdyr.

Pikir ýöretmek üçin

Mawerannahr we Horasan ilatynyň ýygy-ýygydan gozgalaň turuzmagy, üznüksiz dowam eden özara uruşlar we içki gapma-garşylyklar Arap halyfatynyň häkimiýetini gowşadýar. Bu bolsa özbaşdak döwletleriň peýda bolmagyna getirýär.

Pikir y retmek   in

Gadymda Alta y n g nbatarynda, so ra Irty  der asyny n orta akymynda  a an *garlyklar* gadymy t rki ta palardan hasaplanypdyr.

VI–VII asyrlarda olar T rk hakanlygyny n d z mine giripdir. VIII asyry n ortalarynda  edisuw  lkesinde Garlyklar d wleti d re  r. Bu d wleti n pa tagty  u der asyndan demirgazykrakda  erle   an Su ab   aheridi. Garlyklar d wletini n h k mdary « abgu»  a-da «jabgu» di lip atlandyrylypdyr.

X asyry n ortalaryna baranda garlyklary n esli uly b legi musulman bolupdyr. Garlyklar d wleti demirgazykdan we g ndogardan Elsuwy der asyny n j lgesine  enli,  igil ta pasyny n  a lalaryna  enli; g nbatardan oguz  urdy we Fergana j lgesi; g nortada bolsa  agmolar oazisi we G ndogar T rk stan bilen ara  kle ipdir.

Ilat maldar ylyk, dag derelerini n bo larynda bolsa da han ylyk bilen me gullanypdyr. G ndogar T rk stan we Mawerannahr bilen s wda alnyp barylypdyr. Da ary  urtlara esasan    n we    li  n mler: haly, palas, ke e  alylar  ykarylypdyr. X asyrda garlyklar Mawerannahry n demirgazyk    lerini e el nso ,  a y n t wereklerine we Fergana hem-de Zerew an j lgelerine gelip orna ypdyrlar. So luk bilen oturymly  a a an  erli ilata si ip gidipdir.

Garlyk aristokratlary

G nbatar t rk hakanlygyny n krizisinden so  d r n iri etnik bilele iklerden biri oguz (arap-pars  e melelerinde guz) etnosy bolupdyr.

D redijilikli i 

D ny  taryhyndan alan bilimlari iz esasynda seljuklar  a an    ler we olar do-landyran d wlet ha sy d wletler bilan serhetde digini anykla .

Oguzlar –
Turanyň
çäginde ýaşan
türki taýpa.

Pikir ýöretmek üçin

Türk hakanlygy hökümdarlygy döw-
ründe oguzlar onuň düzüminde bolup-
dyr. Türk hakanlygy ýumrulandan soň,
oguzlaryň esli uly bölegi Syrderýa basseýni hem-de
Aral deňziniň boýunda hemişelik ýaşap başlapdyrlar.
Olar IX asyryň ahyrynda we X asyryň başynda *Oguzlar
döwletini* esaslandyrypdyrlar.

Syrderýanyň aşaky akymynyň boýundaky Ýangi-
kent şäheri Oguzlar döwletiniň paýtagty bolupdyr. X
asyrdan başlap oguzlar yslam dinini kabul edýärler.

X asyryň birinji çärýeginde Oguzlar döwleti
demirgazyk-gündogardan gozgalan gypjaklar tarapyn-
dan tozduryjy zarba duçar bolup, bölünip gidýärler. Olar
öz ýurduny terk edip, bir bölegi, Demirgazyk Kawkaz
sähralaryna baryp ýerleşýär. Olaryň ikinji bölegi bolsa
ilki Mawerannahra barýar we ondan täze dinastiýa –

seljuklaryň baştutalygynda Alynky Aziýa ýurtlaryny basyp almaga girişýär.

Bu iki türkî döwlet diňe bir Mawerannahryň däl, eýsem bütin Orta Gündogar hem-de Alynky Aziýa ilatynyň syýasy durmuşyna hem güýçli täsir edýär. Bu döwletleriň ilaty şu çäkke ýaşaýan halklaryň etnik taryhyna täsir edipdir. Meselem, garlyklar özbekleriň we täjikleriň, oguzlar türkmen, azerbaýjan, garagalpaklaryň etnogenezinde möhüm rol oýnady.

Gadymy oguzlar

Oguz atlysy

Maglumat üçin

VIII asyryň ahyry – IX asyryň başynda halyfaty Ierzana getiren agyr syýasy ýagdaý apbasylary Mawerannahrda we Horasanda alnyp barylýan syýasaty özgertmäge mejbur etdi.

Ýerli aristokratlar Mawerannahry we Horasany diňe bir öz garamagyna geçirmän, eýsem halyfat merkezinde hem häkimiýeti dolandyrmakda barha köpräk rol oýnaýan bolupdyrlar.

Muňa, aýratynam, halyf Harun ar-Raşid (786–809) aradan çykandan soň onuň ogullary Mamun bilen Eminiň arasynda 809–813-nji ýyllarda tagt üçin bolan göreş uly ýol açyp beripdir.

Halyfatyň merkezi bölegindäki araplar Emini halyfat tagtyna göterýärler. Mundan närazy bolan Mamun inisi Emine garşy göreşe başlaýar. Hyrat welaýatynyň aristokratlaryndan Tahyr ibn Huseýniň baştutanlygynda Horasan we Mawerannahr mülkdarlary oňa kömek edýärler.

Tahyrylar – Horasandaky Tahyrylar döwletinde hökümdarlyk eden dinastiýa [821–873]. Resmi taýdan apbasylara tabyn hasaplanypdyr. Dinastiýany 821-nji ýylda Tahyr ibn Huseýn esaslandyrypdyr.

813-nji ýylda olar Bagdada ýörüş edýärler. Paýtagt eýelenip, Mamun halyfat tagtyna geçýär. Munuň öwezine Tahyr 821-nji ýylda Horasanyň we Mawerannahryň wekili edip bellenýär. Şonuň ýalyda, Mamun Mawerannahr aristokratlarynyň hem kömegini unutmaýar. Samanhudatyň dowamçylaryny käbir şäherlere we welaýatlara orunbasar edip belleýär. Nuha Samarkant, Ahmede Fergana, Ýahýa Şaş we Ustruşana, Ilýasa bolsa Hyrat ýetýär. Munuň öwezine aga-ini samanylar Mawerannahryň her ýylky hyrajyndan örän uly serişdesini tahyrylar arkaly halyfyň hazynasyna iberip durýarlar.

Tahyrylar zamanynda hem zähmetkeşleriň ýagdaýy gaty agyrlygyna galýar. Mülkdar daýhanlaryň jebir-süteminden, döwletiň agyr salgytlaryndan bizar bolan halk gozgalaň turuzýar. Olara «gazylar» hem goşulýarlar. Gozgalaňa saffarylar – misgär hünärment agalari Ýakup we Emr Leýsler ýolbaşçylyk edýärler. 873-nji ýylda Horasanyň paýtagty Nişapury eýeleýärler. Netijede tahyrylar hökümdarlygy ýatyrlyp, häkimiýet *saffarylaryň* eline geçýär.

Tahyr ibn Huseýn Hyratyň golaýyndaky Boşang şäheriniň häkimi bolup, 811-nji ýylda Raýyň golaýynda halyf Eminiň Ali Mahan atly serkerdesini ýeňipdir. Söweşde görkezen edermenligi sebäpli oňa «Zul ýaminaýn» [Iki elde göreşiji] hormatly lakam berlipdir.

Saffarylar – Saffarylar döwletinde hökümdarlyk eden dinastiýa. Saffarylaryň ady ony esaslandyran Ýakup ibn Leýs as-Saffaryň adyndan alnan. Saffarylaryň iri hökümdarlary: Ýakup ibn Leýs (873–879); Emir ibn Leýs (879–900)

Tahyrylaryň
teňne puly

Döredijilikli iş

1. Harun ar-Raşid we Mamun bilen Emin barada nähili maglumatlary bilýärsiňiz?
2. Mamun akademiýasy barada eşidipdiňizmi? Näme üçin akademiýa Mamunyň ady bilen bagly?

Çeşmelerde

Rofe ibn Leýs Harun ar-Raşide garşy hüjüm edip Samarkandy alanda Harun ar-Raşid Harsama Aýaini Rofe ibn Leýse garşy söweşe iberýär. Rofe Samarkandy eýeledi we Har-sama ony ele almakdan ejiz boldy. Bu hadysa sebäpli Mamun Harun ar-Raşid bilen bile Horasana gelen we Harunyň dili şu iş bilen içgin meşguldı.

Mamun ýerli aristokrat Asadyň ogullaryna hat ýazyp, olara Rofe bilen uruşda Harsama kömek bermegi buýurýar. Asad ogullarynyň çagyryşy-na görä Rofe Harsama bilen ýaraşyk şertnamasy-ny düzýär we olaryň arasynda gudaçylyk emele gelip, Harun bu işden arkaýyn bolýar. Rofeniň tutuş Horasany alyp goýmak howpy bardy, (Şonuň üçin) bu ýaraşygyň dü-zülmegi Mamun üçin örän makul bolýar. Harun ynha şu sapar wagtynda Tusda aradan çykýar.

Mamun halyfata geçensoň her birine şol eden ýag-şylyklary üçin bir sanydan abraýly şäheri berýär. Gasson Horasan emirliginden ýatyrlyp Tahyr Huseýn Horasan emiri bolanda hem Tahyr ol welaýatlary Asadyň ogullary-nyň elinde galdyrýar we olaryň iň ulusy bolan Nuh Asada serpaý geýdirýär.

Abu Bekr Narşahy «Buharanyň taryhy»

Öwrenenimizden netije çykarýarys

- Näme sebäpden IX–X asyrlarda Turanda sebitde başga halklara garanda garlyklaryň, oguzlaryň we tahyrylaryň täsiri güýçlüräk bolupdyr?
- Synpdaşlaryňyz bilen dört topara bölünip, aşakdaky jedwel esasynda mag-lumatlary derňäň.

Garlyklar

Gelip
çykyş
Sosial
ulgamy.....
Taryhy
ähmiyeti

Oguzlar

Gelip
çykyş
Sosial
ulgamy.....
Taryhy
ähmiyeti

Tahyrylar

Gelip
çykyş
Sosial
ulgamy.....
Taryhy
ähmiyeti

Saffarylar

Gelip
çykyş
Sosial
ulgamy.....
Taryhy
ähmiyeti

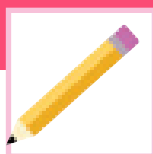
24-25-nji temalar:

SAMANYLAR

Ўсиёнлешдирiji soraglar we ýumuşlar

1. D ny  taryhy predmetinden alan bilimlerini ize daýanyp, IX asyryň ba larynda Arap halyfatynyň gow şamagyna n hili faktorlar seb p olandygyny anyklaň.
2. N me seb pden Samanhudatyň agtyklary   klere orunbasar edip bellenipdi?      kleri kartadan g rkeziň.

Pikir y oretmek   in

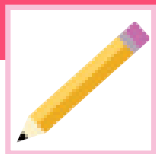
IX asyrda Mawerannahryň sy asy durmu ynda hem  zgeri ler bolup ge   r. Yurda ilki Nuh, so ra Ahmet ba tutanlyk ed  r. Her biri h k mdarlygy d wr nde  z atla-ryndan misden te  eler zikgeled  r. Ahmet ara-dan  ykandan so  onu  ogly Nasr Samarkandy merkeze  w r  r. Ol Mawerannahryň  hli we-la atlaryny birle dirmek we ony Horasandan b -l p almak   arelerini g r  r.

IX asyryň ahyrky   r yeginde Mawerannah-ryň  hli di en  aly wela atlary samanylaryň ga-ramagyna ge   r. Nasr b tin Mawerannahryň h k mdaryna  wr l  r. Onu  ady bilen k m   te  e – dirhem zikgelen  r.

Ysma yl
Samanyny 
k mmeti.
Buhara. X asyr.

Samanylaryň gelip  yky y

 e melerde Samanhudatlaryň gelip  yky y barada d rli maglumatlar getirilen. K p  e melerde a dylmagyna g r , onu   ejeresi Sasany  ahan asy Hurmazd IV -ni  (579-590) harby serkerdesi Bahrom  ubina (VI asyr) baryp direl  r. Bahrom  ubin ilki Ermenistan we Azerba jan, so  bolsa Ra  we Horasan orunbasary edip bellenipdir. K bir maglumat-lara g r , Bahrom  ubini  gelip  yky y Sasanylaryň hyzma-tyndaky oguz t rklerinden bolupdyr. Onu  nesilleri Balhda  a ap,    yerden Horasany  we Mawerannahryň d rli   k-lerine orunbasar edip iberilipdir.

Pikir y retmek   in

K p ge m n aga-ini Nasr bilen Ysma yly n arasynda tagt   in g re  ba lan ar. 888-nji  yldaky s we de Ysma yl  e   ar. Y ne ol agasy wepat bol an a,  agny 892-nji  yla  enli  z  erinde, so  bolsa b tin Mawerannahrda h k mdar bol ar.

Ysma yl Samany Mawerannahry birle dirip, berk d wlet d zm ge  al   ar. Demirgazyk-g ndogar   klere   r   ed  ar. 893-nji  ylda Teraz   herini zabt edip, s hralylara tozduryjy zarba ber  ar.

Mawerannahry n ilatyny n  zba daklyk gazanjagy   bhesiz, Arap halyflaryna  akma ardy.  u seb pden halyfat saffarylar bilen samanylary  akny dyrmaga we olary n ikisini hem gow adyp, bu ba  wela atlarda  z t sirini ga tadan dikeltm ge  al   ar.

Halyf Mutazid saffarylar h k mdary Emr ibn Leyse Horasan bilen bile Mawerannahry n  st nden hem h k m   retmek hukugy berlendigi barada perman  ykar ar we ony Ysma yla gar y k  g r  ar. Netijede 900-nji  ylda olary n arasynda uru  ba lan ar. Uru  Ysma yly n  e  i bilen tamamlan ar. B tin Horasan samanylary n gol astyna ge   ar. Halyf Ysma yla h k mdarlyk  arlygyny iberm ge ala syz mejbur bol ar. Ysma yl Samany b tin Mawerannahry we Horasany  z gol astynda birle dir  ar. Buhara   heri bu d wleti n pa tagtyna  wr l  ar.

D redijilikli i 

Geografiya predmetinden alan bilimi ize da anyp, Fergana, Isfijap (Sa ram),  a , Samarkant, Buhara, Horezm,  agani an, Huttalan, Ke , Horasan, Seyiston, Gazna   herleri  erle   n   kleri n kartasyny  yzy . Bu   kleri n me danyny hasapla . H zirki zaman karta bilen de   diri . Ysma yl Samany tarapyndan ha sy   kler  urdu  d z mine giezililidir?

Samanylar döwletiniň kartasy

Samanylar döwründe Nasr ibn Ahmet ibn Ysmaýyl Samany Registana bir köşk (gurmagy) buýurýar. Örän gözəl bir köşk gurýarlar. (Emir) muňa köp serişde sarplaýar. Ol öz köşgüniň derwezesiniň önünde emeldarlary üçin köşk gurmagy buýurýar, ony hem gurýarlar, şeýle, her bir emeldaryň patyşa köşgüniň derwezesiniň önünde gurlan öz köşgünde aýratyn diwany bardy; meselem: weziriň diwany, maliýe (girdeji-çykdaý) işleri diwany, döwlet resminamalaryny dolandyrmak işleri diwany, sakçylar başlygynyň diwany, hat-habarlar işgäriniň diwany, köşk işleriniň dolandyryjysynyň diwany, döwlet emläkleriniň diwany, muhtasib diwany, wakflar diwany, kazylyk işleri diwany. (Emir) ynha şu tertipde diwanlar gurmaga buýurdy we olary gurdular.

Abu Bekr Narşahy «Buharanyň taryhy»

Pikir ýöretmek üçin

Samanylar ýurdy dolandyranda ilki bilen ykjam dolandyryş administrasiýasyny guraýarlar. Ol emiriň dergähinden we diwanlar (wezirlikler)dan ybaratdy.

Dergähde emiriň karargähi we haramy hem-de köşk emeldarlarynyň, nökerleriniň we hyzmatkärleriniň ýaşaýyş jaýlary bolýardy. Narşahynyň ýazmagyna görä, Samanylaryň dolandyryşy esasan on diwan arkaly edara edilip, olaryň arasynda weziriň diwany baş dolandyryş edarasy hasaplanýardy. Nasr ibn Ahmet (Nasr II) döwründe Buharanyň Registan meýdanynda emiriň köşgüniň garşysynda diwanlar üçin köşk gurlup, edara ynha şu ýörite binada ýerleşýärdi. Edaranyň hyzmatçylary arap, pars, türk dillerini pugta eýelän, Gurhany we şerigatyň esasy kadalaryny gowy bilýän, dürli ylymlardan habardar, sowatly asylzadalardan saýlanyp alnypdyr.

Pikir y retmek   in

D wlet i lerine kabul edende m lim bir talaplar go ul yady. Me-selem, d wlet dilini k mil bilmeli, d wr n hukuk kadalaryndan doly habardarlyk, taryh, edebiyat  aly ylymlardan habarlylyk, hasap-hesip i lerind ki bilimlilik we ba galar. Ysma yl Samany k  g n   rite regul r serbazla-ryndan ybarat gowy  araglanan harby go un d z r. Gowy we uzak gulluk eden serbazlar «hajib» wezipesine g terilipdir. Hajibleri  ba lygy «hajib ul-hujab»  a-da «hajibi buzruk» di lip a dylyady. Be le dereje Samanylar k  g nd ki  okary de-reje hasaplan yady.

Le ger iki ta pa b l nipdir: hemi elik  agda da i  alyp bar an se ilip alnan b -l mler (gwardi a) we zerur  agda larda wela atlardan  ygyl an b l mler. Se ilip alnan b l mlerd ki gulluk i  bolmanda sekiz basgan akdan ybarat bolup,   neke  py ada esgerlikden wisakba y,  agny d rt adamdan ybarat topara ba lyk dereje-sine  enli bolan  oly ge meli bolupdyr. So  ol ha lb  y (ki i go un ba lygy) dere-jesini e elemegi m mkin bolupdyr. Bu derej  di e degi li d zg n-nyzam, talaplar   ginde gulluk edenler  etmegi m mkindi.

Ysma yl Samany aradan  ykandan so  sy asy ba ba daklyk g  j p merkezi h kimi eti  abra yna putur  et r. Sebiti   edisuw we Ka gar b leginde ba ga bir sy asy dinasti a — *garahanlylary * barha g   lenmegi bilen bir wagta gabat geli r. Netijede X asyry  ahyrynda h kimi et Garahanlylary  eline ge  r. Garahanlylar sebiti   edisuw, Ka gar, Mawerannahr  aly b l mlerini   st nden h k mdarlyk edip ba la arlar. Horasan, Gazna  aly wela atlar bolsa edil  u d w rden ba lap sebitde  eti ip  ykan  ene bir sy asy dinasti a — *gazanawylary * tabynlygyna ge- ipdi.

Samanylary  h k mdary s we de.
Sungat eseri

D redijilikli i 

1. N me seb pden Ys-ma yl Samany d wlet i lerine kabul edende m lim bir talaplary i l p ta  arlapdyr? Siz  ene n hili talaplary go an bolardy yz?
2. «Turan halklaryny  harby sungaty» temasyndaky maglumatlar esasynda Samanylar d wr nde harby dur-mu y der   : umumy we tapawutly taraplaryny umumyla dyry .
3. Bu d w rde  ewropany  we Azi a-ny  ba ga d wletlerinde harby do-landyry  n hili g rn  dedi?

Pikir ýöretmek üçin

IX–X asyrlarda uly ýer eýeleri kadiwarlary işletmekden görä, öz ýerlerini oba obşinalarynyň az ýerli agzalaryna kärendä bermegi makul görýärler. Şol zamanda kärendeçiler «barzikar» ýa-da «goşçylar» diýlip atlandyrylýardy. Döwlet salgytlary (hyraç we üşr) ýer eýesinden hem, goşçylardan hem aýry-aýry alynýardy.

Samanylaryň harby ýörüşleri, hökümdar dinastiýanyň içki davalary, ýerli häkimleriň başbaşdaklygy gitdigiçe güýjäpdir. Netijede ýurtda ykdysady pese gaçma bolýar. Hatda harbylar, şol sanda, emiriň regulýar türk serbazlary goşunyna aýlyk gazanç tölemek üçin serişde tapylmaýar. Şeýle agyr ýagdaýdan çykmak üçin 942-nji ýylda ilatdan iki gezek salgyt ýygnap alynýar. Biçak tertipsizlik ýurtdaky ýagdaýy has-da ýitileşdirip, ilatyň dürli gatlaklarynyň häkimiýete garşy gozgalaňyna sebäp bolýar.

Nasr Ahmedin
teñhesi

Samanylaryň
atlysy

Ysmaýyl Ferganada 849-njy ýylda doglan. 14 ýaşynda atasy Ahmet aradan çykyp, agasy Nasryn elinde galýar. Çeşme dili bilen aýdanda «akyly, adalatly, pikirli we çärel» bolan Ysmaýyl, 892-nji ýylda bütin Mawerannahryň hökmüni öz eline almagy gazanyp, «hakykatdan hem patşalyga laýyk we hakly» ekenini subut edýär...

Ysmaýyl döwletliligimiziň taryhyndaky tejribeleri we däpleri ukyplylyk bilen dowam etdirip bilýän döwlet işgäri hasaplanýar. Ol, ilki bilen, ýurdumyzyň syýasy birligini üpjün etmek işine bil baglap, Fergana, Isfijap, Şaş, Samarkant, Buhara, Horezm, Çaganiýan, Huttalon, Keş, Horesan, Seýistan, Gazna ýaly ençeme welaýatlary öz hökmi astynda birleşdirýär...

Ysmaýyl merkezleşen döwletlilik esaslaryny gaýtadan dikeltmegi başarypdyr.

Azamat Ziya,
«Özbek döwletliliginiň taryhy»

Samanylar döwrüne degişli gap

Pikir ýöretmek üçin

Samanylaryň harby bölümlerinde, dolandyryş wezipelerinde türkiler hyzmat edipdirler. Türki gullar başga ýurtlara söwda çykarylypdyr. Gul gaçyp gitse ony hiç kim gözlemändir.

Samanylaryň hyzmatynda hem türki gullar az bolmandyr. Bularyň içinden welaýat häkimleri, harbylar, hatda döwlet başlyklary ýetişip çykypdyr: Samjuriý, Alptegin, Taş, Faýyk we başgalar şolara degişlidir.

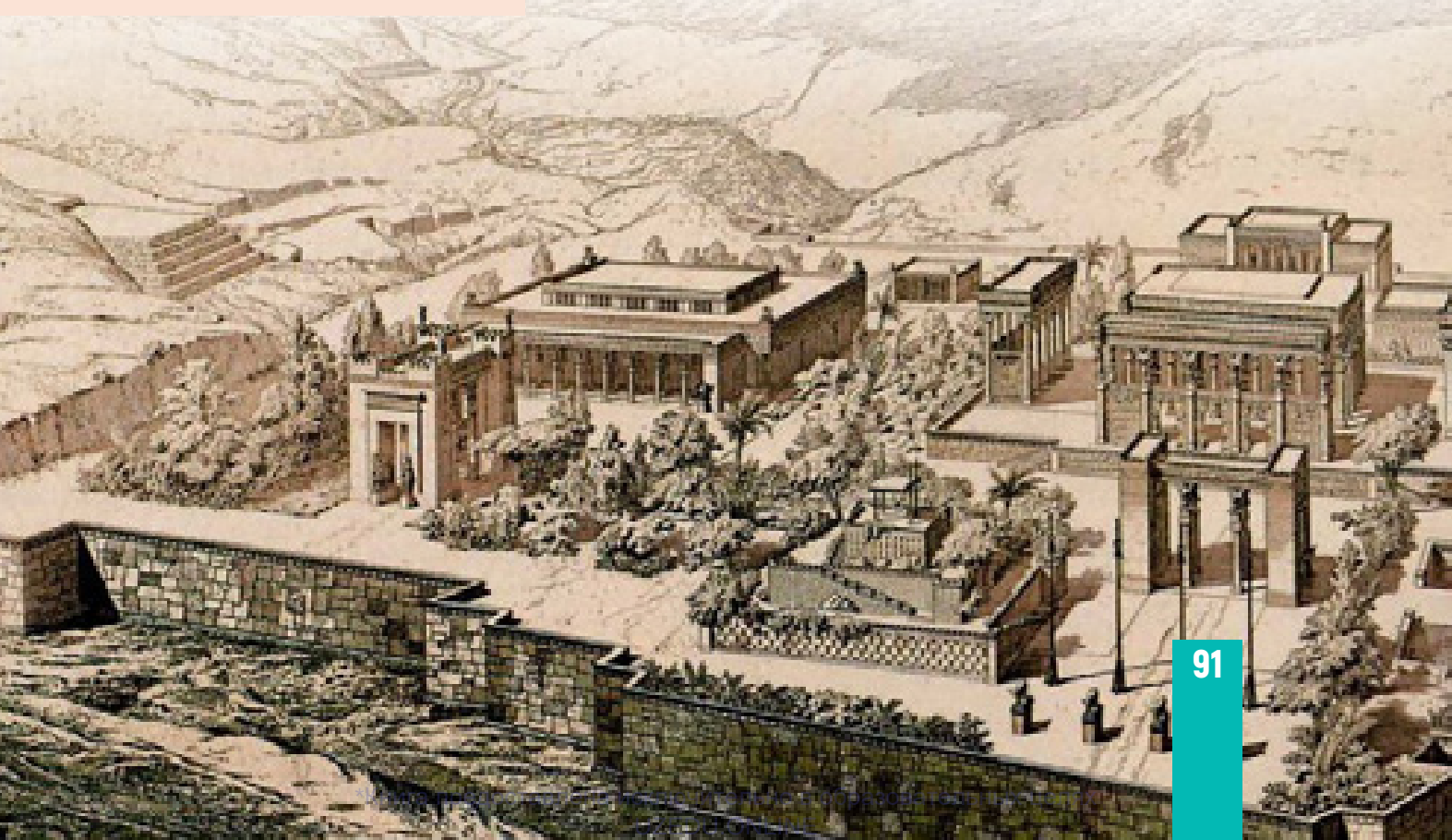
Alptegin samanylaryň öňki guly, soňluk bilen iri harby serkerde, Horasan welaýatynyň häkimi we iri ýer eýesi bolupdyr. Ol baýap Horasanda we Mawerannahrda ýerleşýän obalary satyn alypdyr, her bir şäherde köşgi, howly-öýleri, kerwensaraýlary bolupdyr. Alpteginiň Nişapur-nyň bazaryndan satyn alan Sabuk (soňluk bilen Sabuktegin) atly ýene bir guly öz talanty bilen iri harby serkerde derejesine göterilipdir.

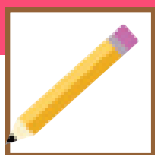

Döredijilikli iş

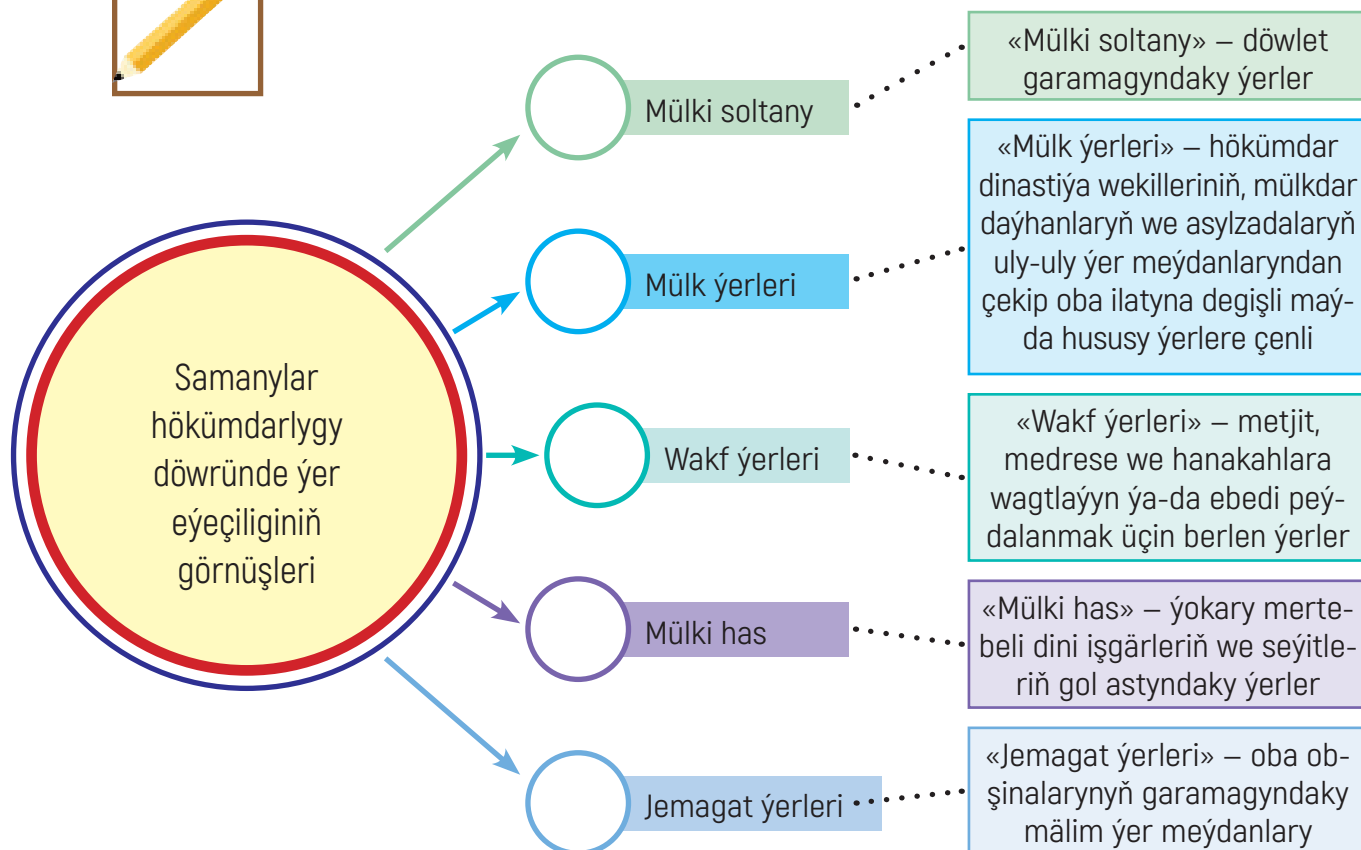
1. Alpteginiň we Sabuktegininiň takdrynda gullara bolan gatnaşygy beýan ediň.

2. Bu döwürde gullara bolan gatnaşygy gadymy Müsür, gadymy Rim we Gadymy Greşiýadaky gulçulyk ulgamy bilen deňeşdiriň.

Pikir y retmek   in

X asyrda iri wezipelileri  d wleti     nd ki hyzmaty   in  erden we suwdan ybarat uly-uly emlaklar sowgat edilip ba lan ar. Be le m lk «ikta», o a e e bolan m lkdarlar «mukta»  a-da «iktadar» di il ardi. Ikta g rn  shinde bolsa k bir wela at  a-da   herler we t menler sowgat edilipdir. Ikta ilki bilen esasan  okary gatlak aristokratlar: dinasti ya agzalary – emirzadalar we iri weziped kilere berlipdir. Ikta m lkleri ilki bir  mre d l, e sem m lim m hlele berlip, nesilden nesle ge irilm ndir. Iktadarlar  z ne berlen   aklerde  a a an ilatdan alyn an salgytlary  m lim b legini  ygnamak hukugyna e e bolupdyrlar.

 wrenenimizden netije  ykar arys

Toparla yn sapak:

1. Turany    ginde orta asyrlary  irki d wr nd ki yer e e iliginini  ada saly . Olary samanylar d wr nd ki yer e e ilik g rn  shleri bilan de   dir  . Alnan maglumatlary der   , umumy we tapawutly taraplaryny sanap beri .
2.  ewropada bu d w rde  ere e e ilik etmegi  n hili g rn  shleri bardy?
3. Iki   kd ki  ere e elik etmegi  tapawutly we umumy taraplaryny jedwel g rn  shinde de   dir  ?

26-27-nji temalar:

SAMANYLAR DÖWRÜNDE JEM- GYÝETÇILIK-YKDYSADY DURMUŞ

İşjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

Ykdysady durmuşyň ösmegine nähili faktorlar täsir edýär? Pikir bildireniňizde *para-hatçylyk, ösüş, ylym, ymtylma, bagrygiňlik* ýaly sözlerden peýdalanyň.

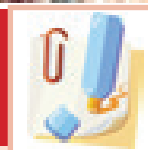

Pikir yöretmek üçin

Samanylar döw-ründe Fergana, Kaş-gaderýa, Zerewşan jülgelerinde, Çaç, Horezm, Horasan welaýatlarynda daýhançylyk işleri ýokary derejede amala aşyrylypdyr. Bugdaý, arpa, şaly, pagta, taryk, zy-gyr, künjüt, kenep, nohut, mäs, ýas-myk, bede ýaly ençeme ekinler ýetiş-dirilipdir.

Ýeri işläp bejermek netijesinde hasyldarlyk örän ýokary bolupdyr. Bagdarçylyk, hususan-da, üzümçi-lik we bakjaçylyk ugurlarynda hem üstünlikler şular ýalydy. Üzümiň onlarça sortlary, miwelerden alma, şetdaly, erik, armyt, injir, behi, ülje, garaly, nar, ba-dam, hoz, bakja ekinlerinden kadi, gawun (aýraty-nam Buhara gawunlary meşhur bolupdyr), gök önümlerden badamjan, käşir, sogan ýalylyr ýetişdi-rilipdir.

Daýhançylyk salgydy – hyraçdan hazyna düşýän girdeji döwlet girdeji-çykdaýlarynyň esli uly bölegini ödeýärdi. Şonuň üçin hem samanylar ýurtda daý-hançylyk hojalygyny ösdürmäge uly üns berýärler.

Dörediji- likli iş

1. Bu döwürde at-ulagdan ýene nähili maksatlarda peý-dalanylýar?

2. Eger daýhançylyk sal-gydyndan düşýän girdeji döw-letiň girdeji-çykdaýlarynyň esli uly bölegini ödese daý-hançylyga nähili gatnaşykda bolýar?

Mawerannahryň welaýatlarynyň içinde iň köp abraýly çäk Fergana jülgesi bolandygyna düşünmek kyn däl. Fergana welaýatynda ençeme şäherler bolupdyr. Onuň paýtagty şu döwürlerde Ahsikent bolup, şäheriň ululygy [aýlawyna] 3 farsaň aralyga uzap giden bolup, onuň içinde bag, kanallary we birnäçe howuzlary bolupdyr. Ahsikentiň töwereklerinde [diwardan daşarda] hem baglar, daragtlar bol bolup, olar bir-birlerinden üzülmezden 2 farsaň aralyga çenli uzap gidipdir.

Istahry (arap geografi)

Samanylar döwrüne
degişli syýadan

Farsah ýa-da farsaň - klassyk uzynlyk ölçegi bolup, 3 milden ybarat we 6 km ekin ýeri Turanda bu manylar dür-lüçe bolupdyr. Hususan-da, käbir çäklerde bu aralyk ädimler bilen ölçenipdir we 12 müň ädime deň bolupdyr.

Maglumat üçin

Bu döwürde şäherleriň umumy keşbi düýpgöter özgerýär. Turan halklarynyň medeniýeti bilen arap medeniýeti utgaşyp uly-uly gümmezli köşkler we arkaly ymaratlar, ussahanalar, metjit, medrese, kümmet, hanakah we kerwensaraýlar gurulýar. Şäherler hünärmentçilik merkezine öwrülipdir.

Samarkantda ýokary sortly kagyz taýýarlanýardy. Şaş özüniň gönçülik önümleri we deri harytlary bilen, llak bolsa kümüş we gurşun kânleri hem-de kümüş teňňe çykarýan zikgehanasy bilen meşhurdy.

Horezmde gaýyk ýasamak ösüpdir. Horezmde we Termizde ýasalan gaýyklar Amyderýa boýunça tä Aral deňzine çenli dyngysyz harytlary daşap söwdagärleriň ýüküni ýeňil, uzagyny ýakyn edipdir. Bu döwürde şäherler bilen bir hatarda obalar hem ýurduň ykdysady durmuşynda uly orna eýedi. Buharanyň Zandana obasynda dokalan melereňk boz «zandaniça», Samarkandyň Wador obasynda taýýarlanan mata «wadory» atlary bilen Gündogarda meşhurdy.

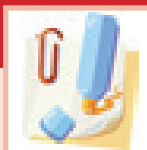
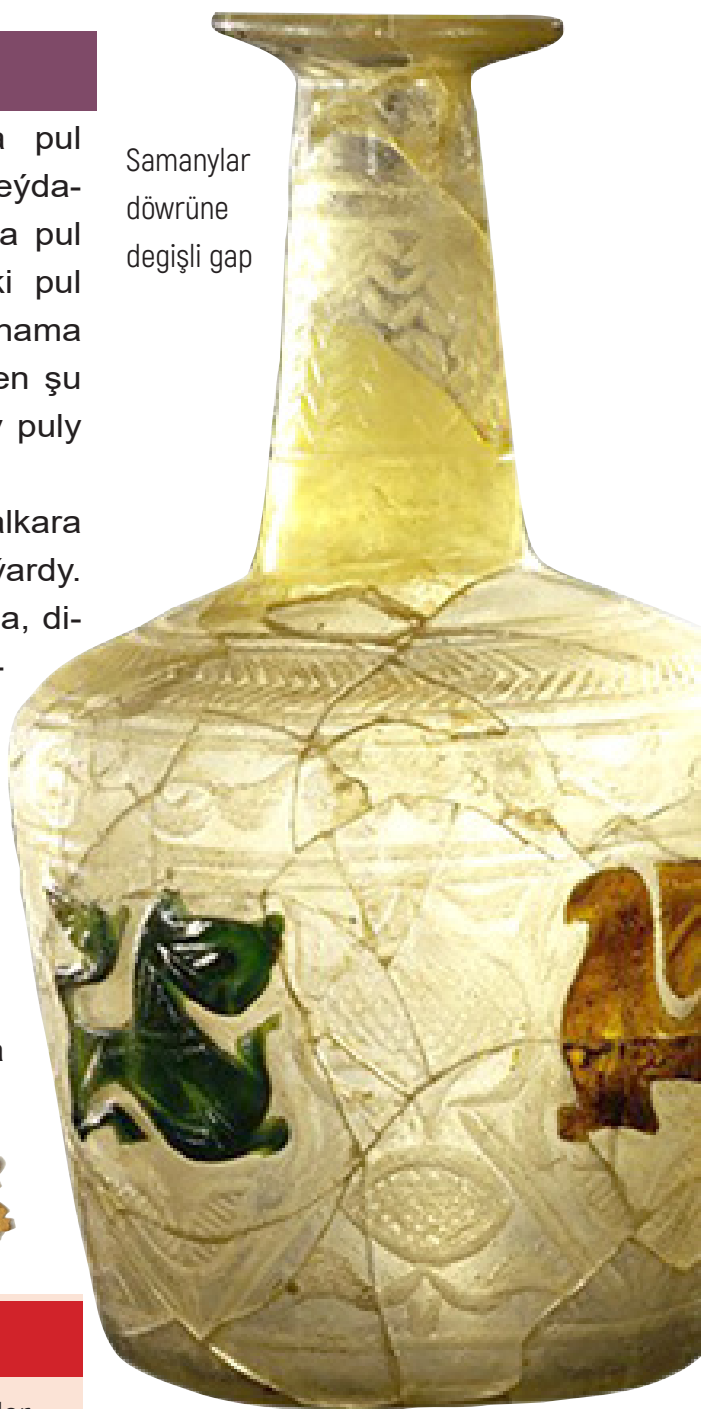
Maglumat üçin

Daşary söwda dolanyşygynda pul çalşylýan çeklerden giňden peýdalanylýardy. Söwdagärler özi bilen köp mukdarda pul alyp gezmeýärler. Öz pullaryny olar şäherdäki pul çalyşýanlardan birine tabşyryp, ondan degişli nama – çek alýardylar. Niýetlenen şähere barmak bilen şu çeki sarrofa berip, onda görkezilen mukdardaky puly dolulygyna gaýtaryp almak mümkindi.

Içki bazarlarda «fals» diýilýän mis teňňe, halkara söwdada bolsa kümüş teňňe – dirhemler ulanylýardy. Mis pullary merkezi hökümet hem, şonuň ýaly-da, dinastiýa agzalaryndan bolan käbir welaýat häkimleri hem çykarýardylar. Kümüş teňňeler diňe hökümet başlygynyň adyndan Merwdäki, Samarkandaky, Buharadaky we Şaşdaky döwlet zikgehanalarynda zikgelenýärdi. Samanylar «ysmaýly», «Muhammediý» atlary bilen aýdylýan birnäçe kümüş dirhemler çykarýardylar. Olaryň arasynda «ysmaýly» teňňesi ýokary hilli sap kümüşden zikgelenip, olar esasan halkara söwda aragatnaşyklarynda ulanylypdyr.

«Çek» sözi parsça adalga bolup, şol wagtda hem bu söz şol manyda ulanylypdyr.

Samanylar
döwrüne
degişli gap

Döredijilikli iş

Söwdagärler özi pullaryny şäherdäki sarroflardan, ýagny pul çalşyryjylardan birine tabşyryp, ondan degişli resminama – çek alýardylar. Bu hereket size bu günki gündäki haýsy ulgamy ýatladýar?

Ysma'yl Samanyn
kümme. Buhara.

Pikir ýöretmek üçin

Bişen kerpiç administratiw we jemgyýetçilik binalarynyň gurluşygynda esasy materiala öwrülýär. Ýaşayyş jaý gurluşygynda bolsa karkasly konstruksiýa giň ýaýrapdyr. Timarlama işlerinde samanly laý suwagyň ýerine gençini dürli görnüşleri ulanylypdyr. Soňrak syrçalanmadyk izrazes we toýun plitkalar, syrçаланан izrazes we syrçаланан bitewi oýup nagyşlama işlerde bişirlen laý bölekleri — berçin (maýolika) ulanmak usuly açyş edilipdir.

Iň gadymy ýadygärliklerden Gadymy Horezmdäki Kät galasyny, Samarkandaky (Afrosiýab) samanylar köşgüniň bir bölegini we Termiziň golaýyndaky Kyrk-gyz galasyny agzamak mümkin. Bularyň üçüsi-de çig kerpiçden we pagsadan döredilen. Afrosiýabdaky samanylar köşgüniň bir bölegi hasaplanýan binanyň ön tarapy agaç sütünlü, eýwanly bolup, ortada tamy gümezbilen ýapylan uly otag we onuň iki ýanynda ýene goşmaça otaglar bolupdyr. Esasy zal hek daşly gençini içine süýüm şekilli ösümlükler goşulan materialdan örän nepis oýup nagyşlama usulynda haşamly edip işlenipdir.

Termiziň golaýyndaky Kyrkgyz galasy özüniň konstruktiv we binagärlik çözüwleri bilen 1000 ýyldan bäri haýran galdyryp gelýär. Onuň üsti kwadrata ýakyn görnüşde bolup dört burçunda dört sany gül dessesi şekilli burjlary bar.

Bişen kerpiçden işlenen ilkinji ymaratlara Buhara-da saklanyp galan Samanylar kümmetini mysal getirmek mümkin. Bu desga Ysmaýyl Samany döwründe gurlan diýip hasaplanýar. Turan binagärçiligi dürdänesi bolan bu kümmet kub şekilli göwrümde bolup, taraplarynyň daşky uzynlygy 10 metre ýakyn. Iňňän özüne çekiji edip işlenen bu binanyň içki taraplary $7,2 \times 7,2$ metr bolup, üsti gümmez görnüşinde ýapylan.

Samanylar kümmeti gadymy Eýran we Turan binagärçiliginden mälum bolan «çartak» kompozisiýa tipini düzýär. Binanyň gurluşygynda dürli ölçegdäki bişen kerpiçlerden peýdalanylypdyr.

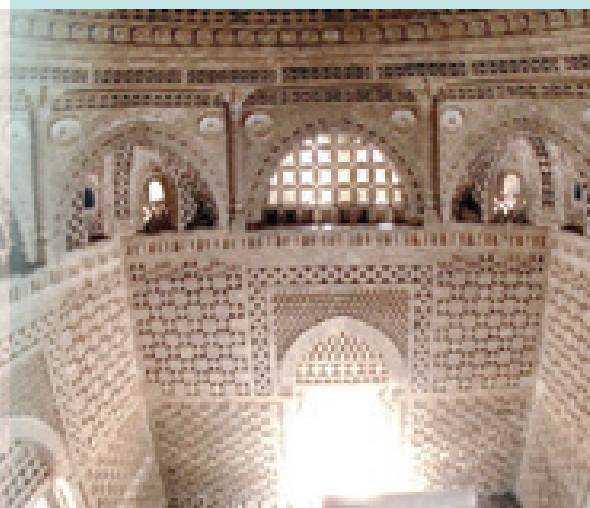
* **Medrese** (arapça – öwrenmek) – musulmanlaryň orta we ýokary okuw jaýy.

* **Wezir** – diwanhana başlygy, baş wezir.

* **Ulama** – din alymlary

* **Hajib** – harby dereje.

* **Hanakah** – garyphana, mysapyrhana.

Samanynyň kümmetiniň
içki görnüşi

Kyrkgyz galasy.
Termiz

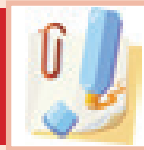

Maglumat üçin

Demirgazyk ýol arkaly Günorta Sibire we Mongoliýa Mawerannahryň şäherlerinden we obalaryndan boz, geým-gejim, eýer-esbap, gylyç, gap-çanaklar, zergärlik önümleri, däri-derman, kakadylan miwe, künji we zygyr ýagy ýaly harytlar eltilipdir. Sibirden dürli gymmat bahaly sütükler, çarwa mallary we maldarçylyk önümleri getirilipdir.

Hytaý bilen bolan söwdada çay, ýüpek mata, duz we at esasy orunda durupdyr. VII–VIII asyrlarda çay esasy import önümlerinden birine öwrülipdir. Hytaýça «ça» ýa-da «müň» diýilýän hoşboý çay ösümligi we onuň seleksiýasy bu döwürde Gündogar Türküstan arkaly Türküstan diýaryna, soňra bolsa başga ýurtlara giň ýaýrap, ilatyň gündelik durmuşynda gündelik içilýän teşneligi aýyrýan deňi-taýsyz içgä öwrülipdir.

Itile, Hazara we Bulgara Mawerannahrdan we Horezmden tüwi, kakadylan miweler, süýjülikler, duzlanan balyk, pagta, şaýy matalar, mawut, parça we halylar eltilip satylypdyr. Bulgardan we Hazardan gymmat bahaly sütükler, şemler, telpekler getirilipdir.

Döredijilikli iş

1. Bu döwürde Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti nähilidi, diýip oýlaýarsyňyz?
2. Ýewropa bilen Aziýa döwletleriniň we şäherleriniň arasyndaky söwda gatnaşyklary nähili ýola goýlupdy? Daşary söwda aragatnaşyklarynda Ýewropa işjeňdimi ýa-da Aziýa?
3. Söwda arkaly ýene nähili jemgyýetçilik gatnaşyklary ösüpdir?
4. Söwdagärler söwdadan daşary ýene nähili wezipeleri ýerine ýetirýär?

Samanylaryň teňňeleri.
Buharada zikgelenen.

Maglumat üçin

Mawerannahryň gülläp ösmeginde yslam dininiň bilimlileriniň goşandy uly bolupdyr. Şu sebäpli olaryň abraýy artyp, paýtagt Buhara Gündogarda yslam dininiň iň abraýly merkezlerinden birine öwrülýär. Şäherlerde ençeme ybadathanalar, şol sanda, jome metjit, hanakahlar we namazgähler gurulýar. Şu döwürde Buhara şäherinde Turandaky ilkinji ylym ojagy – medrese gurulýar. Buharanyň bu medreseleri VIII–X asyrlara degişli bolup, olar – Kalabat, Garibiýa, Abu Hafs Ýalyr, Abu Bekr Fazl, Farjak, Timçai Han ýalyldy.

Ýurduň ruhy durmuşynda «ustad» diýilýän din we ylym işgärleri ýolbaşçylyk edýärdiler. Soňluk bilen bu at «şeyh ul-yslam» ady bilen ýene-de beýgeldilýär. Ustaddan soň hatibler durýardy.

Samanylar metjit, medrese we hanakahlar gurmak üçin ýörite ýerler we olaryň harajatlary üçin uly-uly mülkleri bölüp beripdirler. Yslam dininiň ýaýbaňlanmagy, Turan ilatynyň ruhy dünýägaraýşynda möhüm ähmiýete eýe boldy.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Samanylar döwründe oba hojalygynyň we hünärmentçiligiň haýsy görnüşleri ösüpdir?
2. Samanylar döwründe içki we daşary söwdada nähili pul birlikleri ulanylypdyr?
3. Ýer eýeçiliginiň nähili görnüşleri bolupdyr? Barzikärler we goşçylar kimlerdi?
4. Samanylar häkimiýetini krizise getiren sebäpler nämelerden ybaratdy? Onuň önüni almak üçin nämeleri etmek mümkindi?

28-29-njy temalar:

GAZNAWYLAR

Isjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Gaznawylar döwründe «hajib ul-hujob» ýa-da «hajib ul-buzruk» wezipelerine kimler bellenipdir? Bu wezipäniň eýeleri nähili wezipäni amala aşyrypdyrlar?
2. Siz näme diýip oýlaýarsyňyz haýsy-da bolsa bir döwletde harby we goranyş işlerine gözegçilik kimiň elinde bolmaly?

Alpteginiň heýkeli

Maglumat üçin

Ýurtda emele gelen agyr döwürde Samanylar döwletindäki türk hajiblerinden ybarat köşk goşunyň syýasy abraýy örän güýçlenýär. Çünki harby we goranyş işleri doly olaryň elindedi.

Türki serkerdeleriň hyzmatlarynyň öwezine samany emirleri aglaba talantly leşgerbaşylary «hajib ul-hujob» ýa-da «hajib ul-buzruk» ýaly ýokary harby wezipelere bellenýär. Olara hatda käbir welaýatlary dolandyrmak hukugy berlipdir.

962–963-nji ýyllarda Gazna welaýatyny Alptegin orunbasar we leşger emiri hökmünde dolandyrypdyr. Ol Gazna we Kabul welaýatlaryny özbaşdak dolandyrmaga ymtylp, Gaznawylaryň döwlet dolandyryşyny ele alýar. Gazna şäheri döwletiň paýtagty bolýar. Dinastiýanyň ady soltanlygyň paýtagty Gazna şäheriniň adyndan alnan. Gaznawylaryň syýasy abraýy Sabuktegininiň döwründe (977–997) artyp, samanylar tarapyndan ykrar edilipdir.

Bilýärsiňizmi?

Gazna – Owganystanyň günorta-gündogar bölegindäki şäher.

Gazni derýasynyň boýunda, Kabul–Kandagar awtomobil ýolunda ýerleşipdir. Gazni welaýatynyň administratiw merkezi. Metal gurluşygyň gadymy merkezlerinden. Hünärmentçilikde haly, palas, aýakgap, ýüp matalar we başgalar taýýarlanylýdyr. Ýüň, sütük bilen söwda bolan.

Sabuktegin asly Syrderýanyň boýlarynda ýaşan barshan türki taýpasyna degişli bolup, ýaşlygynda ýesir alnyp, soňra gul edip satylypdy. Samanylaryň türki gwardiýasynyň başlygy Alptegin ony öz garamagyna alypdyr. Samanylar döwletiniň türki esgerler goşunynda gul luk eden Sabuktegin Gazna we onuň töwereklerini Samanylaryň orunbasary hökmünde dolandyrýar. Bu wagta gelip Samanylar dinastiýasy krizise duçar bolup, Sabuktegin resmi taýdan orunbasar bolsa-da, aslynda özüni özbaşdak häkim ýaly alyp barýar.

Gujurly serkerde Sabuktegin hut Samanylara duşmanlara garşy göreşde kömek edip, «Nasriddin ad-dawla» (Döwlet we din goraýjysy) diýen hormatly ady alýar.

Sabuktegininiň ogly bolan Mahmyt Gaznawy döwründe döwletiniň çägi giňelýär. Mahmyt Gaznawy Horasany doly Samanylar döwletinden bölüp alýar. Onuň döwründe Gaznawylar döwleti Gündogaryň iň güýçli döwletlerinden birine öwrülýär. Bagdat halyfy Mahmyt Gaznawa «Ýamin ud-dawla we emin ul-milla» («Musulman döwletiniň sag eli we milletiň amanlygy») diýen hormatly dereje we Horasan häkimligine ýarlyk, baýdak we nagara iberýär. Öz gezeginde Mahmyt Gaznawy hem Apbasylar halyfyny resmi taýdan ykrar edip, ony pygamber nesli hökmünde gadyrlaýar. Bu bolsa Mahmyt Gaznawy döwletiniň doly özbaşdaklygyny delillendirýärdi.

Döredijilikli iş

1. Gaznawylar döwletiniň döremegi üçin nämeler esasy sebäp bolupdyr?
2. Häzirki günde Gazna şäheri barada Internetden maglumatlar tapyň we tanyşdyryň.
3. Alpteginiň we Sabuktegininiň keşbi taryhdaky ýene haýsy şahslary ýatladýar?

Mahmyt Gaznawynyň metjidi we kümmeti

Hutba – juma namazynda hökümdar adyny aýdyp, onuň hakyna doga okap, alkyşlamak.

Bilýärsiňizmi?

Özbaşdak okamak üçin

Mahmyt Gaznawyny «ýeňen» melike

Türkleriň taryhynda köp hökümdarlar bolup, olar ar-namys, buýsanç we ýokary derejedäki hökümdaryň mertebesiniň timsalyna öwrülmäge hereket edipdirler. Gaznawylar döwletiniň meşhur hökümdary Soltan Mahmyt Gaznawy bilen bagly aşakdaky taryhy waka ýokary mertebeli hökümdaryň işlerine mysal bolýar.

Weliahd Majdiddin Dawlanyň entek kemala gelmänligi sebäpli, Raýyň çäginini oglunyň adyndan Saýida Hatun dolandyryýardy. Mahmyt Gaznawy Saýida Hatuna ilçini iberip, juma namazynda özüniň adyny hutba goşup okatmagy, Soltan Mahmydyň ady bilen teňne pul çykarylmagyny talap edýär. Eger melike bu şertlere razy bolmaýan bolsa, Gazna goşuny güýç bilen welaýaty eýlenjegini, talanjagyny hem-de melikäniň özüni öldürjegini şert hökmünde goýýar.

Saýida Hatun Mahmyt Gaznawynyň habaýyndan gorkman aýgytlylyk bilen ilçilere şeýle jogap berýär:

«Soltan Mahmyda şuny aýdyň, meniň ärim Fahriddin Dawla dirikä Soltanyň Raýa hüjüm etmegi mümkinliginden her wagt howatyrdur. Ärim aradan çykandan soň men bu hakda howatylanmadym. Çünki, meniň nazarymda, Soltan Mahmyt akyl-parasatly hökümdar, ol aýal adam bilen söweşe girmegi özüne laýyk görmese gerek. Şu zat mälimki, «şiriň diňe erkegi däl, urkaçysy hem howpludyr. Eger ol bize hüjüm etmegi karar etse, ol wagtda Hudaý bilýär, men söweşden gaçmaryn. Ikisinden biri bolar: ýa ýeňiş men tarapda bolar, ýa-da men ýeňilerin. Eger ýeňiş maňa nesip etse, onda bütün dünýä ilçini iberip, ýüzlerçe hökümdarlary gol

1006-1008-nji ýyllarda garahanlylar Horasana çozup girýär. Mahmyt Gaznawy Horasandan garahanlylary kowup çykarýar.

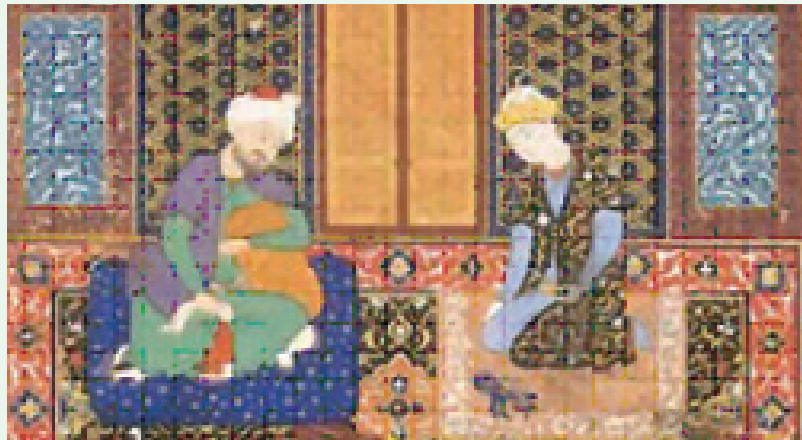
1017-nji ýylda giýewi Horezmşah Mamun ibn Mamunyň ogluna guralan kast etmeden soň Mahmyt şu ýylyň baharynda Horezme ýörüş edýär. Hazarasyň ýanyndaky söweşde Horezmiň goşunyny ýeňýär. Horezmden köp baýlyklar bilen bile, görnükli ylym we medeniýet işgärleri hem Gazna göçürüp getirilýär. Olaryň arasynda beýik alym Abu Reýhan Biruny hem bardy. Horezme bolsa soltanyň öňki baş hajibi Altuntaş orunbasar edip bellenýär. Mahmyt Gaznawy 1024-nji ýylda garahanlylara degişli bolan Amyderýanyň boýlaryna ýörüş edip, Çaganiýan, Kabatiýan, Huttalon we başga serhetdeş welaýatlary öz döwletiniň düzümine girizýär.

Mahmyt Gaznawy Eýrandaky Raý we Jilob ýerlerini hem öz mülküne goşup alýar. Mahmyt Gaznawy öz döwrüniň perzendi bolup, çylşyrymly we çekişmeli ýagdaýa, gapma-garşylyklara baý bolan çaglarda hökümdarlyk edipdir. Mahmyt Gaznawy 1030-njy ýylda aradan çykýar.

astynda saklan Soltan Mahmydy men ýeňdim, diýip buýsanç bilen jar salaryn. Bütün dünýä taryhçylary Soltan Mahmyt aýal hökümdardan ýeňilenligi barada taryh ýazarlar, onuň ady taryh sahnasyndan ýiter, oňa mundan artyk uýat bolmaýar. Eger Soltan meni ýeňse, oňa şöhrat gelmez, çünki hiç haýsy şahyr ýa-da taryhçy Soltan Mahmyt aýal hökümdaryň ýurduny basyp aldy, diýip öwmezler».

Saýida Hatunyň dana we aýgytly pikirlerine düşünen Soltan Mahmyt tä bu aýal aradan çykýança bir gezek hem Raýa hüjüm etmeýär. Saýida Hatun 29 ýylyň dowamynda şazada bilen bile hökümdarlyk edýär. Diňe şundan soň Soltan Mahmyt Raýa goşun çekip, 1029-njy ýylda ony öz hökümdarlygyna geçirýär.

Akbar Zamonow,
«Orta asyr taryhy şahslaryň durmuşynyň
käbir näbelli sahypalary»

Döredijilikli iş

1. Näme üçin Mahmyt Gaznawy Raýa goşun çekmekden yüz öwürdi?
2. Taryhymyzda döwleti dolandyran ýene haýsy aýal hökümdarlary bilýärsiňiz?
3. Ýewropa döwletleriniň taryhynda-da döwlet dolandyryşynda gatnaşan aýallary bilýärsiňizmi?

Öküziñ kellesi şekлиндäki
burunly gap.
Gaznawylar dinastiýasy
döwri

Maglumat üçin

Mahmyt Gaznawy Hindistandan we başga ýurtlardan getirilen oljalary köp ýagdaýlarda abadançylyk hem-de gurluşyk işlerine sarp edipdir. Şol sanda, ol Gaznada ilkinji döwlet medresesini, jome metjidini, uly suw bendini we ýene näçe-näçe desgalary gurdurýar. Gazna tiz arada Gündogaryň iň gözeli we abat şäherlerinden birine öwrülýär. Biruny Gazna barada aýdanda, bu şäherde haşamly köşkerleriň, medreseleriň we bazarlaryň köpdügini belläpdir.

Soltan Balhda we Nişapurda hem ençeme gurluşyk işlerini amala aşyrypdyr. Şonuň ýaly-da, Soltan ylym -bilim we medeniýet işgärlerine-de howandarlyk edipdir. Mahmyt Gaznawynyň özi türki, arap, pars dillerini kämil bilipdir, şygryýetden habardar bolupdyr.

Onuň köşgünde Abulhasan Farruhy, Abdulmajid Sanoi, Unsury, Manuçehriý, Utbiý, Gardiziý, Baýhaky we şular ýaly şahyrlar, taryhçylar hem iş alyp barypdylar. Birunynyň iň gowy eserleri-de Gaznada dünýä gelipdir. Ol soltan bilen ençeme ýörişlerde gatnaşypdyr. Biruny bilen soltanyň arasyndaky gatnaşyk mähirli bolupdyr. Alym Mahmyt Gaznawy aradan çykandan (1030) soň hem Gaznada tä ömrüniň ahyryna çenli, ýagny 1048-nji ýyla çenli ýaşapdyr. Ol Gaznada resethana açyp, şagirtlerine ders berýär, önümlü döredijilik edýär.

Mahmyt Gaznawynyň atasy Sabuktegininiň ýazyp galdyran, «*Ruhy beýiklik edil ot we şemal, bularyň hereket we perwaz aýratynlygy bar. Lezzet bolsa, ýapgyt ýerdäki gum tümmeğine meñzeýär. Onuň pese süýşme häsiýeti bar*», diýen nesihatyna görä, ylym-bilim ugrunda-da uly üns bilen garapdyr.

Mahmyt Gaznawy beýik alym Abu Ali Ibn Sinanyň hem öz köşgünde hyzmat etmegini isläpdir. Öz wagtynda Horezmşah Mamundan başga alymlar hatarynda ony Gazna ibermegini talap edipdir. Şu sebäpli, Gürgenje ilçileri hem iberipdi. Ýöne, Masihiý we Ibn Sina Soltan Mahmyt Gaznawynyň köşgünde hyzmat etmek islemän, Horezmden çykyp gitmegi karar edýärler. Mahmyt Gaznawy Ibn Sinany öz köşgüne çekmäge köp synanyşypdyr, hatda onuň keşbini kagyza göçürdip, nädip bolsa-da, ony tapyp getirmegi perman berýär.

Pikir ýöretmek üçin

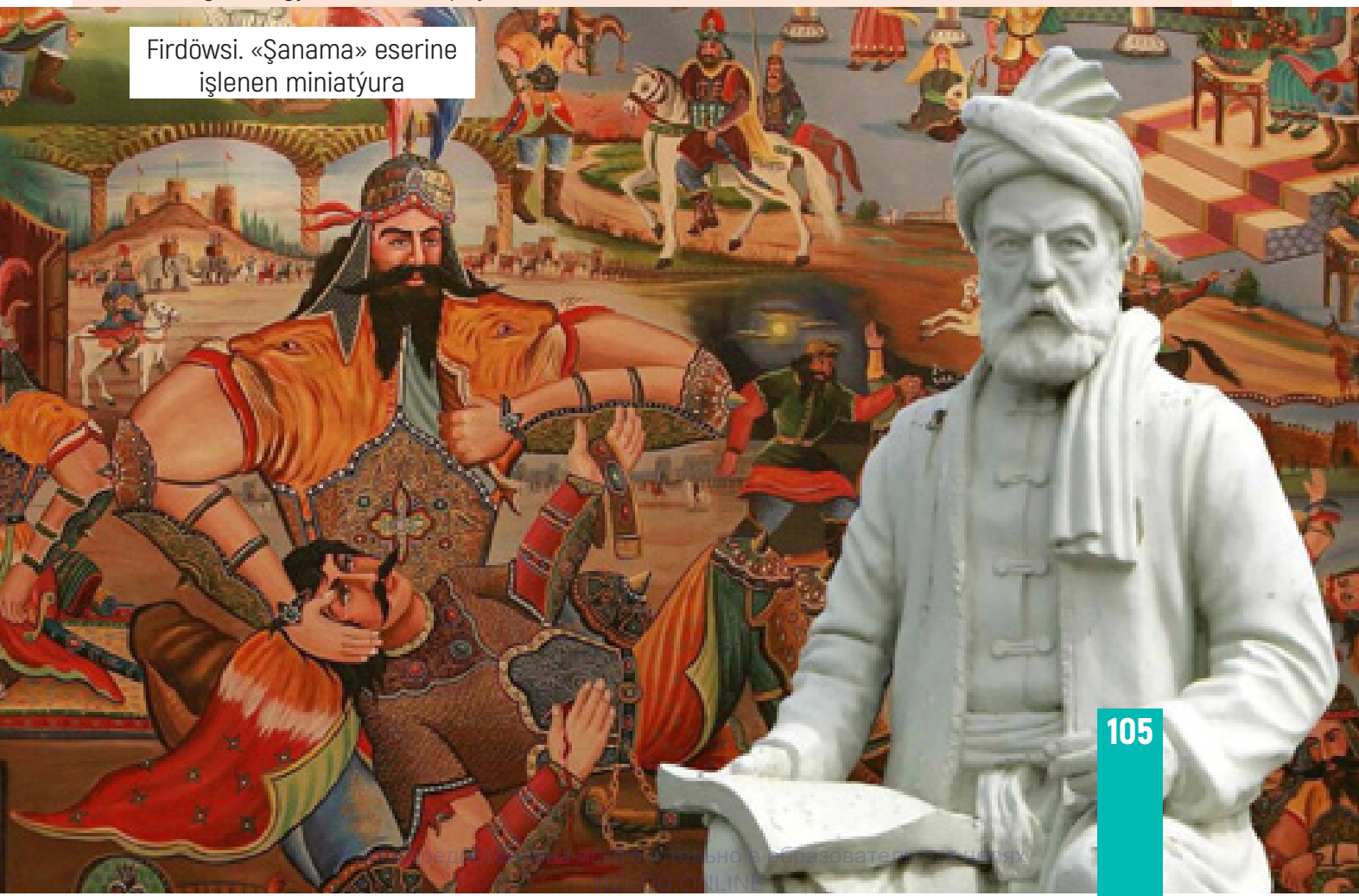
Mahmyt Gaznawy we Firdöws

Soltan Mahmyt Gaznawy Abul Kasym atly pars şahyryna Firdöws lakamyny beripdir. Soltan ilki Firdöwsä döredijilikli gatnaşykda bolupdyr. Ýöne, şahyr döredijiligi üçin mynasyp hak almanlygyny bahana edip, berlen 60 000 kümüş dirhemi ilata paýlamak arkaly hormatsyzlyk edensoň, soltan mundan gaty gazaplanýar we ony ölüme höküm edýär. Emma soňluk bilen göwni ýumşap, hökümi ýatyrýar we ony şäherden çykyp gitmegine rugsat berýär.

Firdöwsiniň türki halklar babatdaky käbir erbet garaýyşlary hem soltana makul bolmandyr. Şahyr Tusa ýol alýar. Firdöws sähel soň soltany tankytlap beýtler ýazyp başlaýar.

Bu bolsa Mahmyt Gaznawynyň adynyň soňluk bilen hem Firdöwsiniň döredijiliginde otirisatel äheňde agzalmagyna esas bolupdyr.

Firdöws. «Şanama» eserine
işlenen miniatýura

Döredijilikli iş

- 105-106-njy sahypalardaky teksti okaň we aşakdaky soraglara jogap beriň. Ruhy beýiklik, peslik ýaly düşünelere nähili düşündiňiz?
Siz ruhy beýikligi gazanmak üçin nämelere üns berýärsiňiz? Jogabyňyzy öz gün tertibiňiz bilen esaslandyryň.
- Döwlet özbaşdak bolmagy üçin nähili esaslar gerek?
- Ar-namys, buýsanç we ýokary derejedäki hökümdaryň mertebesiniň timsaly diýende nämäni düşündiňiz?

Maglumat üçin

Gaznawylar döwletinde dolandyryş ulgamy özüniň çylşyrymlylygy bilen ünsüni çekýär. Dolandyryş ulgamynyň merkezinde dergäh we diwanlar (wezirlikler) durupdyr. Dergähe ýokary hökümdaryň işleri bilen bagly hyzmatlar we amallar gipripdir. Gaznawylar döwründe hajiblik hyzmatynyň orny aýratyn üns bererlikdir.

Hajiblik aşakdaky şekillerde bolupdyr: beýik hajib, köşk hajibi, nobatçy hajib, hajib-jemagatdar. Beýik hajib diňe bir hajibleriň arasynda däl, eýsem bütin ýurduň durmuşynda uly ýagdaýa eýe bolupdyr. Mahmyt Gaznawydan soň gönüden-göni häkimiýet işlerini ele alan beýik hajib Ali Karib atly şahs bolupdyr. Resmi dessurlarda, dürli çärelerde beýik hajib hökümdara iň ýakyn ýerde durupdyr. Söweşlerde hem oňa goşunyň iň saldamly we jogapkärli bölegine ýolbaşçylyk etmek wezipesi yüklenipdir. Dergähiň işinde sipohdar (köşk hyzmatçysy), dawotdar (ýokary hökümdaryň namalaryny ýörediji), perdedar (mährem; hufiýa işleri ýerine ýetiriji), mertebedar (köşkdäki orta emeldar), hazynaçy, joma otag we süpüriji ýaly wezipeleriň we hyzmatlaryň orny uly bolupdyr.

Diwanlar ýerine ýetiriji edaralary bolup, şol döwrüň çeşmelerinde 5 diwanyň ady duşýar. Olar wezir diwany (baş wezir diwany), harby işler diwany, ilçilik we başga resmi çäreleri ýörediji diwan, maliýe diwany, poçta-habar diwany. Welaýat başlygy waliý diýlipdir. Ol ýokary hökümdar bellenipdir, welaýatlardaky dolandyryş işleri amid alyp barypdyr. Şäheriň başlygy rais diýlip atlandyrylypdyr. Şäher möçberinde kutwal, sahibi diwan ýaly emeldarlar hem işläpdiler.

Gaznawylar döwleti güýçli harby goşuna eýedi. Ýokary serkerdelik hökümdaryň ygtyýarynda bolupdyr. Baş serkerde – sipohsalar bolsa dinastiýanyň iň ynamly wekili ýa-da şu maşgala agzasy hasaplanypdyr. Meselem, Mahmyt Gaznawy sipohsalar wezipesine

inisi Muhammet Ýusufy laýyk hasaplapdyr. Ýokary derejedäki harby leşgerbaşylar salar, orta derejedäkileri serheň diýlipdir. Harbylar öz poçta-habar we kazylyk hyzmatlaryna eýe bolupdyr. Gaznawylaryň goşunynda harby gämiler hem bardy.

Gaznawylar döwründe içerki we daşary söwda aragatnaşyklary esli ösüpdür. Şäherlerde hünärmentçilik ugurlary, gurluşyk, binagärlik, gençkärlik we başgalar ösüpdür.

Gaznawylar goşunynyň atly esgeri

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Gaznawylar döwletinde döwlet dolandyryşynyň dergähe we diwana bölünmegi taryhymyzda haýsy dinastiýa döwründe ýola goýlupdy?
2. Toparlara bölünip, Gaznawylar döwleti we Samanylar döwründäki döwlet dolandyryşyny deňeşdiriň we netije çykaryň.
3. Gaznawylar döwleti döwri we hökümdarlary barada goşmaça maglumat tapjak boluň.

30-31-nji temalar:

GARAHANLYLAR

Işjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Samanylaryň krizisi sebäpli haýsy çäkler garahanlylaryň garamagyna geçipdi?
2. Gaznawylar bilen garahanlylaryň arasyndaky gatnaşyklar nähili bolupdyr?
3. Nähili sebäplere görä bir döwürde iki dinastiýa döwlet dolandyryşyna gelipdir?

Maglumat üçin

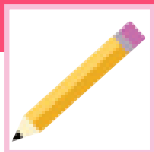
X asyryň ikinji ýarymyna gelip içki gapma-garşylyklaryň güýçlenmegi we ýitileşmegi netijesinde Samanylar döwleti güýçsüzlenip başlaýar. Samanylara tabyn bolan welaýatlar, aýratynam, Horasanda olaryň häkimiýetine garşy guralan pitneler, tagt üçin üznüksiz alnyp barylan göreşler Samanylar döwletiniň krizisiniň ýakynlaşdyrypdy. Şeýle ýagdaýdan Ýedisuwda we Kaşgarda ýaşaýan türk taýpalar önümlü peýdalanýarlar. Çünki, X asyryň ikinji ýarymyna gelip bu çäklerdäki garlyk, çigil, ýagmolar ýaly türk taýpalar özleriniň güýçli döwletlerini düzmegi başarypdylar. Şu döwürde Isfijabyň(Saýramyň) häkimi Bilgakul özüni hakan diýip atlandyryp, ýokary hökümdarlyga dawa bilen çykypdyr. Ýöne Samanylar Isfijaby zabt edýärler. Ysmaýyl Samany Terazý eýeländen soň türk taýpalar Gündatar Kaşgar ýerlerine tarapa çekinmäge mejbur bolýarlar. Bilgakuluň «gara» diýen lakamy bolupdyr. Taryhçylar garahanlylaryň ady Bilgakula görä «garahan» diýilse gerek, diýen takmyn edýärler. Bilgakuluň nesilleri ta-

rapyndan birnäçe gezek Mawerannahra hüjümler bolup durupdyr.

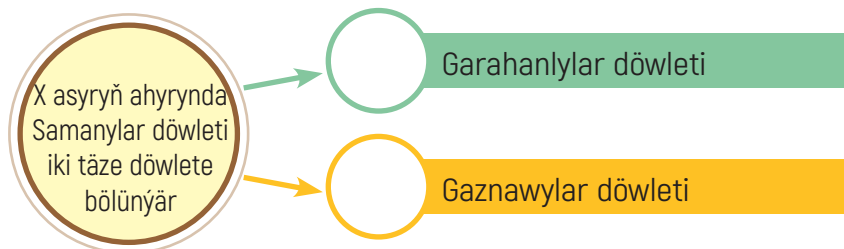
Garahanlylaryň Mawerannahra doly hökümdarlygy X asyryň 40-njy ýyllarynda ornaşdyrylýar. Satuk Bugrahanyň hökümdarlygy döwründe Garahanlylar dinastiýasy yslamy kabul edipdir.

Bütün Týan-Şany we Ýedisuwy eýeläp bolandan soň, garahanlylar samanylar döwletiniň düzüminde bolan Mawerannahra hem harby ýörüşler guraýarlar. Olar tiz arada Ferganany we Isfijaby (Saýram) basyp almagy başaýarlar. Olar samanylara degişli bolan emläkleriň uly bölegini, Samarkandy we Buharany hem eýeleýärler.

Pikir ýöretmek üçin

X asyryň ahyrynda Samanylar döwletiniň ornuna gelen iki täze döwlet: Kaşgardan Amyderýa çenli – garahanlylar, Demirgazyk Hindistandan Kaspi deňziniň günortasyna çenli – gaznawylar döwleti emele gelýär.

X asyryň ikinji ýarymyň dowamyndaky tagallar netijesinde garahanlylar gündogar ugurda Balhaş köli — Çerçen derýasyna çenli (Gündogar Türküstan) bolan ýerleri boýun egdirip, günbatar ugurda bolsa Isfijap, Özgend, Murgap derýasynyň aşaky akymlyryna çenli bolan çäkleri öz täsir çäklerine girizýärler. 1005-nji ýyldan garahanlylar Buhara, Samarkant we Amyderýa çenli bolan çäkleri öz garamagyna alýarlar.

Garahanlylaryň Turandaky hökümdarlygy 200 ýyla golaý dowam edýär.

Bilýärsiňizmi?

Garahanly Ybrahym Nasr 1066-njy ýylda Samarkantdaky bir keselhananyň ygtyýaryna tutuş ymaratlary, hatary bilen iki kerwensaraýy sowgat (wakf) edipdir. Ynha şu iki kerwensaraýdan gelýän girdejiden keselleriň iýmiti, dări-dermany, tebipler, ähli görnüşdäki hyzmat edijilere degişli gazanç bilen üpjün etmek ugrunda peýdalanylypdyr. Başga bir resminama görä Samarkantda döredilen medrese toplumyny üpjün etmek üçin Ybrahym Nasr üç myhmanhana, bir kerwensaraý, bir erkekler hammamy, suwaýryt, üzümbag, birnäçe ekin ýerleri we başgalardan gelýän girdejini wakf edip beripdir.

Maglumat üçün

Yedisuw welaýatynda rowaçlanyp başlan Garahanlylar günorta, günbatar ugurlarynda öz hökümdarlyk çäklerini barha giňeldirdiler we şonuň netijesinde Çerçen derýasyndan Ho-rezme çenli bolan çägi dolandyryp başlapdyrlar. Syýasy merkez hökmünde bolsa öz taryhy mekanlaryndaky uly şäherlerden bolan Balasagun we ondan on-çakly uzakda bolmadyk Kaşgary saýlapdyr-lar. Diýmek, esasy syýasy merkez şu çäkde jemlenipdir. Buhara, Samarkant, Çaganiýan, Fergana we başgalar tebigy ýagdaýda täze syýasy merkeze görä welaýat (mülk) ornun-da bolupdyr.

Garahanlylar dostlukly gatnaşyklary ýola goýmagyň tarapdarydygyny bildirip, goňsusy Gaznawylar bilen ilçilik gatna-şyklaryny ýola goýýar. Emma, beýle gat-naşyklar uzaga çekmeýär.

Garahanlylar Gaznawylaryň garama-gyndaky çäklere birnäçe gezek basybalyjylykly hüjüm-leri guraýarlar. Ýöne bu ýörüşler şowsuzlyk bilen ta-mamlanýar.

1008-nji ýylda Mahmyt Gaznawynyň özi 500 sany söweşe öwredilen pillere eýe bolan uly goşun bilen garahanlylara garşy çykýar we olaryň goşunyny bütin-leý derbi-dagyn edýär. Şundan soň garahanlylar Ho-rasana harby ýörüş guramaga ýürek edip bilmeýärler. Termiz, Kabadiýan, Huttalon ýaly Amyderýadan demir-gazykdaky ýerler Gaznawylaryň garamagynda galýar.

Garahanlylar döwleti şertli ýagdaýda Gündogar we Günbatar böleklere hem bölünipdir.

Garahanlylar dinastiýasynyň karargähiniň harabalary, XI-XII asyr, Samarkant

Döwletiň başynda adatda «garahan» derejesi bilen beýgeldilen «beýik han» oturypdyr. Hanlyk tagtyna aga-iniçilik däbi esasynda dinastiýanyň iň ýaşy uly adamy oturypdyr. Hanlar «garahan» derejesi bilen bile tawgaçhan, arslanhan, bugrahan ýaly hormatly derejeler bilen hem beýgeldilipdir.

«Takin» adalgasy ilki gady-my türkilerde hakanyň mirasdary, weliahdine görä ulanylyp, soňluk bilen harby leşgerbaşylar derejesi hökmünde hem ulanylypdyr.

Pikir ýöretmek üçin

Garahanlylar samanylaryň ornuny almagy bilen merkezleşen döwlet ulgamyna zarba berilýär, dolandyryşda eýeçilik (ýagny gol astyndaky welaýatlary dinastiýanyň görnükli wekillerine bölüp bermek) şekli girizilýär.

Merkezdäki dolandyryş ulgamy iki edara: dergählerden we diwanlardan ybarat bolupdyr. Ýokary hökümdar özüne tabyn bolan welaýatlara we şäherlere hökümdar dinastiýanyň görnükli wekillerini bellemek bilen, tebigy ýagdaýda, bütün ýurt boýunça öz syýasatyny ýöretmegi maksat edinipdi. Welaýatlary (mülkleri) takinler dolandyrypdyr. Olar özbaşdak syýasat ýöretmäge-de çalşypdyrlar.

Döredijilikli iş

Garahanlylar hem-de Gaznawylar döwletlerindäki dolandyryş ulgamynyň özboluşly taraplary nämelere ybaratdy?

Maglumat üçin

XI asyryň üçünji çäryeginde garahanlylaryň syýasy birligi ikä: günbatar (Samarkant, Buhara, Huttalon, Çaganiýan) we gündogar (Ýedisuw, Gündogar Türküstan) hakanlyklara bölünip gidýär. Mawerannahrda hökümdarlyk eden garahanlylaryň görnükli wekilleri merkeze boýun egmekden boýun towlap, özbaşdak syýasat ýöredip başlapdyrlar.

Günbatar hakanlykda samanylar döwründe bar bolan dolandyryş ulgamy (baş wezir, maliýe işleri, döwlet resminamalaryny işläp taýýarlamak, sakçylaryň başlygy, hat-habarlar, köşgüň iş dolandyryjysy, muhtasib, wakflar, kazylyk işleri diwanlary) saklanyp galypdyr. Şonuň ýaly-da, welaýat başlyklaryny häkim, şäher başlygyny rais, diýip atlandyrmak adaty hem özgermändir.

Garahanlylar döwründe hem merkezdäki (dergähdäki) dolandyryş ulgamyna uly üns berlipdir. Munda dergäh, ýagny ýokary hökümdar bilen welaýatlaryň, raýatlaryň arasyndaky gatnaşyklary uýgunlaşdyryjy hajibleriň işi aýratyn orun tutupdyr. Samanylardan tapawutlylykda garahanlylar döwründe hajibler, esasan, ýokary hökümdar, welaýat häkimleriniň döwlet we raýat işleri boýunça iň ýakyn maslahatçylary hasaplanypdyrlar.

Nowaýynyň golaýyndaky
Rabati Mälik kerwensaraýy.
Garahanlylar döwri

Bilýärsiňizmi?

Ýusuf Has Hajib we Mahmyt Kaşgarla garahanlylar tarapyndan has hajib derejesi berlipdir.

Garahanlylar döwleti

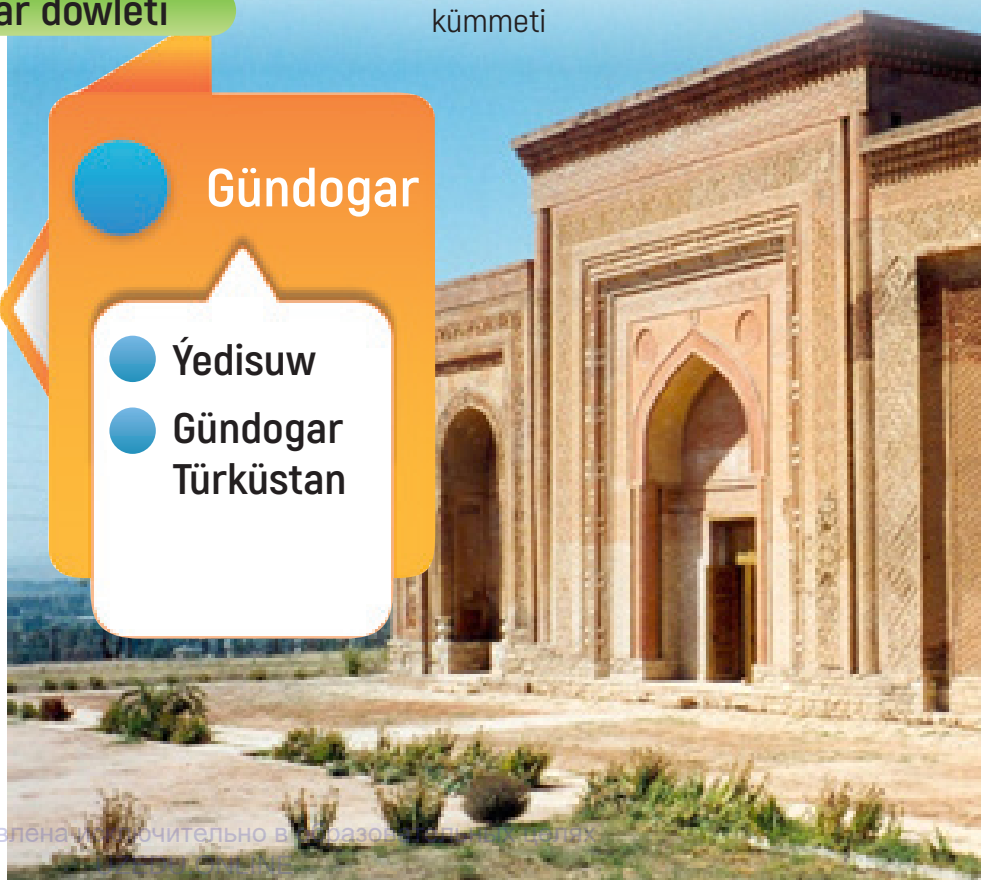
Günbatar

- Samarkant
- Buhara
- Huttalon
- Çaganiýan
- Çaç-Ilak

Gündogar

- Ýedisuw
- Gündogar Türküstan

Garahanlylaryň
kümmeti

Daşary syýasat bilen meşgullanýan wezipelilere, hususan-da, ilçileriň önüne örän uly talaplar goýlupdyr, ýagny olar «bilimli, okuwly, ýetik, batyrgaý, gözi dok, uýat-haýaly» bolmaly bolupdyrlar. Talaplaryň içinde şýleleri hem bar: astronomiýa, matematika, geodeziýa ylymlaryny kämil bilmek, küşt we nardy bäsdeşlerinden üstün derejede oýnamak, harby sungatda deňi-taýsyz bolmak we hiç haçan meý içmezlik, söz, jümleleriniň dogry we göçme manylaryny pugta bilmek.

Ýusuf Has Hajib
"Kutadgu bilig»

Maglumat üçin

Dergähiň işini degişli derejede saklap durmakda köşk işlerini dolandyryjy, myhmanlary kabul ediş hyzmaty (onuň başlygy «Biruk» diýlip atlandyrylypdyr) hazynaçy (agyçy), aşhana işgäri (aşçy), şerbetdar, ýatak, geýmigejim bilen üpjün ediji hyzmat, aw guramak hyzmaty (guşçy) ýaly dolandyryş wezipelileri iş alyp barypdyr. Ýokary hökümdaryň howpsuzlygyny üpjün etmek, onuň syýasaty ugrunda wepaly gulluk etmek wezipesi bolan ýörite seçilip alnan harby bölüm (gwardiýa) hem dergähiň dolandyryş ulgamyna giripdir. Elbetde, gwardiýadan daşary harby goşun hem bardy. Ondaky iň möhüm leşgerbaşlyk we dolandyryş wezipesindäki garahanlylar dinastiýasynyň görnükli wekilleri hem-de wepaly leşgerbaşylar bellenipdir. Eger goşundaky dolandyryş ulgamyna nazar taşlansa, şu zat aýan bolýar, ýagny iri leşgerbaşylardan daşary kiçi zobitler (çawuş), atlylar serdary (haýlbaşy), ýüzbaşy, müňbaşy ýaly harby wezipeler hem bolupdyr.

Döredijilikli iş

Ýusuf Has Hajibiň "Kutadgu bilig» eserindenalnatexti üns bilan okaň we aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Näme üçin ilçiler «bilimli, okuwly, ýetik, batyrgaý, gözi dok, uýat-haýaly» bolmalydyklary barada talap goýulýar?
2. «Astronomiýa, matematika, geodeziýa ylymlaryny kämil bilmek, küşt we nardy bäsdeşlerinden üstün derejede oýnamak, harby sungatda deňi-taýsyz bolmak we hiç haçan meý içmezlik, sözleriň, jümleleriň dogry we göçme manylaryny pugta bilmek» ilçilere näme üçin gerek?
3. Bu talaplaryň bu günki gündäki derwaýyslygy nähili? Siz ýene nähili talaplary girizen bolardyňyz? Näme üçin, piki riňizi mysallar bilen esaslandyryň?

Döredijilikli iş

1. Ýerasty, ýerüsti turbalary geçirmek, kanallary, suw howdanlaryny gurmak üçin nähili hünärmenler gerek bolupdyr diýip oýlaýarsyňyz?
2. Mis, kümüş, gurşun, altyn, simap, demir, mis, firuza, našatyr, nebit, mermer, kuporos, garaýaglary gazyp alynmagy netijesinde haýsy ugurlar ösüpdir?
3. Birinji we ikinji soraga beren jogaplaryňyzy umumylaşdyryp oýlap görüň, bu ugruň hünärmenleri nirede taýýarlanylupdyr?

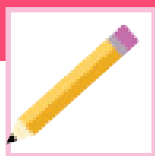

Maglumat üçin

Garahanlylar döwründe hem daýhançylyk işleri öz ugrunda geçipdir. Muňa, elbetde, emeli suwaryş ulgamlarynyň talap derejesinde işläp durmagy, gerek bolanda olary abatlama işleriniň amala aşyrylmagy, ýerasty, ýerüsti turbalaryň geçirilmegi, kanallar, suw howdanlary, bentleriň gurulmagy hem-de ölkede, aýratynam, Buhara, Samarkant, Fergana, Daşkent welaýatlarynda adaty daýhançylyk ýokary derejede bolanlygy arkaly gazanylypdyr.

Ahangaranyň töwereklerinde (Garamazar) mis, kümüş, gurşun, demir kânleri, Ferganada altyn, simap, kümüş, demir, mis, firuza, našatyr, nebit, kuporos, garaýag, Nurata daglarynda altyn, mis, gurşun, simap, mermer, Buharada we Ustruşanada altyn, nebit, firuza, demir kânlerinde köp adamlar zähmet çekipdir.

Pikir ýöretmek üçin

Demirçilik, küzgegärçilik, çüýşeçilik, zergärlik, dokmaçylyk, gönçülik, süňk-taraşlyk ýaly otuzdan artyk ugurlar barha ösüpdür. Meselem, çüýşeçilikde çüýşeden işlenen önümlere (aşhana önümleri, enjamlary, bezegli şaý-sepler, syýadan, güldan we başgalar) dürli reňkde timarlamak adat bolupdyr. Mundan daşary, ymaratlary bezemek, enjamlaşdyrmakda çüýşeçiligiň mümkinçiliklerinden giňden peýdalanylypdyr.

Ymaratlara ornaşdyrylan äpişge aýnalary hem reňksiz, hem reňkli bolmagy mümkindi. Penjireleriň arasyna dürli reňkdäki çüýşelerden ornaşdyryp, ymaratyň görkünü artdyrmaga çalşypdyrlar.

Buharada, Samarkantda pagtadan dokalan dürli matalar sebitde hem-de daşary ýurtlarda meşhur bolupdyr. Gönçülik önümlerinden bolsa belkanyň, samyryň we başga haýwanlaryň derisinden possunlar (içuk), deriden işlenen aýakgaplar (izlik), düýäniň ýa-da goýnuň ýüňünden dokalan ýyly geyimler (kars), gülli halylar, keçeler we başgalar bolupdyr.

Pikir yöretmek üçin

Gündogar Türküstandan Horezme çenli bolan uly çägiñ syýasy taýdan birleşmegi söwda işlerinde sebitiñ gündogar welaýatlarynyñ mümkinçilikleriniñ ösmegine şert döredip berýär. Meselem, biz bu gün «ýüpek ýoly» diýip bilýän söwda ýoly gönüden-göni Gündogar Türküstany arap ülkeleri bilen utgaşdyryp durupdyr. Öz döwründe demirgazyk we günorta ugurlara eýe bolan bu ýoluñ bir uýy Hytaýdan başlanyp Gündogar Türküstan, Fergana, Daşkent, Zerewşan jülgesi, Buhara arkaly demirgazykda Wolgadan geçip Gündogar Ýewropa çenli, günortada bolsa Orta Gündogar arkaly Orta deñze çenli barypdyr. Ýol boýunda ýerleşýän şäherlerdäki we obalardaky gelşikli we arassa bazarlar, kerwensaraýlar söwdagärlere hyzmat edýärdi, şunuñ bilen birlikde arkaly peýda görülýän dürli hyzmatlary taýýar etmäge uly üns berlipdir. Üznüksiz ýagdaýda dürli ýerlerde söwda sergileri guralyp durupdyr.

Buharada Minarai kelan, ençeme metjitler, Surhanderýada Jarkorgan minarasy, Wabkentde metjit we minara, Özgendde kümmetler, minaralar, metjitler, Samarkantda medreseler gurlupdyr.

Garahanlylar dinastiýasy öz işi dowamynda sebitiñ jemgyýetçilik-syýasy, ykdysady, medeni ösüşine mynasyp goşant goşupdyrlar.

Jarkorgan minarasy

Minarai kelan

Maglumat üçin

Mahmyt Kaşgarlynyň ajaýyp we bahasyna ýetip bolmaýan mirasy «Diwany lugat-et türk» eseri hem hut şol döwürde (XI asyr) ýazylypdyr. Eseriň garahanlylar döwri diliniň morfologiýasyny, fonetikasyny, leksikasyny, etimologiýasyny öwrenmekde deňi-taýsyz çeşme hasaplanýar. Mahmyt Kaşgarlynyň eseriniň gymmatly taraplaryndan ýene biri onda awtor çyzan dünýä kartasynyň barlygydyr. Karta tegelek şekilde we onuň her tarapdan suw bilen gurşalandygyny delillendirýän belgileri bar. Kartada merkezde Ýedisuw, Gündogar Türküstanyň çägi, onuň dört töwreginiň ugry dürli şäherleriň, ýurtlaryň, deňizleriň, kölleriň, derýalaryň, daglaryň ýerleşşi berlen.

Ýusuf Has Hajibiň «Kutadgu bilig» eseri barada

Bu kitabyň awtory Balasagunda doglan, sabyr-kanagatly adamdyr. Emma bu kitaby Kaşgarda tamamlap, Maşryk mälige Tawgaçhan dergähine getiripdir. Mälik ony sylap, beýgeldip, öz köşgünde Has Hajiblik wezipesini beripdir. Şonuň üçin Ýusuf Beýik Has Hajib diýip meşhur ady ýaýrapdyr.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Aşakdaky tanyşdyrmalardan birini taýýarlaň:
 - «Garahanlylar döwründe binagärlik»;
 - «Mahmyt Kaşgarlynyň döredijiliginde döwre degişli maglumatlaryň berilmegi»;
 - Ýusuf Has Hajibiň «Kutadgu bilig» eseri - dünýädäki türki halklaryň seýrek dürdänesi».
2. Garahanlylar döwletiniň taryhymyza tutýan ornuny derňäň hem-de Gaznawylar, Samanylar, Saffarylar, Tahyrylar we başga döwletler bilen deňeşdiriň.

32-33-nji temalar:

SELJUKLAR

Ишјеңлешдирји soraglar we ýumuşlar

1. Samanylaryň ornunda dörän Gaznawylar we Garahanlylar döwletleriniň garamagyna haýsy çäkler giripdi?
2. Türk hakanlygy ýumrulandan soň oguzlar haýsy ýerleri özlerine mekan edinipdirler?
3. Oguzlar ýaşan çäkleri kartadan görkeziň.

Pikir ýöretmek üçin

Seljuklar türki oguz kowmunyň düzüminde ilki häzirki Günorta Gazagystanyň çäğine gabat gelýän ýaýlalarda, Syrderýanyň orta akymyndaky ýerlerde göçme durmuş geçiripdirler. X asyrdan Seljuk atly şahs özüniň sypatlary, bilimliligi, düşbüliligi we mertligi sebäpli at-abraý gazanyp, birnäçe taýpalaryň serdary, uly harby güýjüň başlygy derejesini gazanypdyr.

Pikir ýöretmek üçin

Mahmyt Gaznawynyňrazylygy we birnäçe şertler bilen seljuk maşgalalary Horasana girýärler. Soňluk bilen, 1040-njy ýylda seljuklar bilen gaznawylaryň arasynda Dandanakanda çaknyşyk bolýar. Bu çaknyşykda gaznawylar ýeňilýär.

XI asyryň 40-njy ýyllarynda seljuklar Horezme, Eýrana, Kawkazaňyrsyna harby ýörüşler guraýarlar. Olar halyfatyň paýtagty Bagdady eýeleýärler. Seljuklar Eýran, Yrak, Kawkazaňyrsy ölkelerini öz täsir çäğine çekipdirler. Seljuk hökümdary Soltan Alp Arslan Kiçi Aziýada Wizantiýanyň patyşasy Roman IV Diogeni ýeňýär. Bu öz gezeginde seljuklaryň Kiçi Aziýada we Ýakyn Gündogarda berk ýerleşmekleri üçin uly esas döredýär.

Seljuk Soltan Mälikşanyň döwründe Samarkant, Buhara, Özgend (Fergana) seljuklaryň gol astyna birleşýär. Gündogar Türküstandaky Garahanlylar hem seljuklaryň üstünligini ykrar edýär. Soltan Mälikşa hökümdarlygy döwründe Seljuklar soltanlygy Gündogar Türküstandan Orta deňze çenli bolan çägi öz içine alypdyr. Seljuklar döwletiniň iň ösen döwründe Bagdat halyfy Soltan Tugrulbege «Mälik al-Maşrik», ýagny Gündogar hökümdary hem-de «Rukn ad-din» — «din söýgedi» diýen at berlipdir. Bu onuň hökümetiniň nähili güýçli bolandygyny görkezýär.

Seljuklar soltanlygynyň gowşap dargamak prosesi bolsa, XI asyryň ikinji ýarymynda başlanýar. Şeýle prosesiň sebäbi soltanlygyň çendenaşa uly çäkke ýaýranlygydy. Şu sebäpli bu döwürde seljuklar maşgalasynyň wekilleri işi bilen bagly Siriýa, Yrak, Anadoli (Kunýa), Kirman soltanlyklary emele gelýär. XII asyryň başlaryndan başlap soltanlyk Gündogar we Günbatar bölümlere bölünip gidýär.

Maglumat üçin

Gündogar bölek esasan Horasandan we Mawerannahrdan ybarat bolup galýar. Onuň araçäkleri, täsir çägi üýtgäp durupdyr. Soltan Sanjar güýji öwjüne çykan wagtlarda Günbatar seljuklar (Eýran, Yrak, Azerbaýjan) onuň, ýagny Gündogar seljuklaryň syýasy täsirinde bolupdyrlar.

Mawerannahra Garahytaýlylaryň Gündogardan çozup girmegi netijesinde Soltan Sanjaryň hem güýji gyrkylýar. Garahytaýlylara garşy seljuklar garahanlylar bilen bilelikde leşger çeken bolsa-da, emma şowsuzlyga duçar bolýar. Bu öz gezeginde seljuklara tabyn bolan Horezmiň ýokarlanmagy üçin şert döredýär. Edil şu ýerden çykan Horezmşahlar (anuşteginler) XII asyryň ikinji ýarymynda Günbatar seljuklara zarba berýärler. Gündogar seljuklaryň işi bolsa Soltan Sanjar aradan çykandan soň çäklendirilýär.

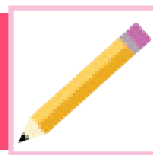
Döredijilikli iş

1. Ýene haýsy dinastiýanyň hökümdarlygy döwründe döwlet gündogar we günbatar böleklere bölünipdi?
2. Siriýa, Yrak, Anadoli [Kunýa], Kirman soltanlyklaryny kartadan görkeziň. Olar häzirki döwürde haýsy döwletleriň çäğine gabat gelýär?

Döredijilikli iş

1. Seljuklar dinastiýasynyň ornuna haýsy dinastiýa häkimýeti ele aldy?
2. «Horezmiň ýokarlanmagy» diýende nämäni düşündiňiz?
3. Aşakdaky pikiri düşündiriň: «XII asyryň ahyryna gelip Kiçi Aziýadaky Anadoli (Kunýa) soltanlygyndan özge käbir mekanda resmi seljuk maşgalasy galmaýar. Anadoli soltanlygy bolsa XIII asyryň ortalarynda mongollara tabyn bolýar. Seljuklar sebäpli Kiçi Aziýada türki döwlet we millet esaslanýar. Şonuň üçin hem häzirki Türkiýedäki türki dilli halk Türküstany ata ýurdumyz, ýagny taryhy Watanymyz, diýip ykrar edýär».

Pikir ýöretmek üçin

Döwletiň başynda ýokary hökümdar derejesinde seljuklar maşgalasynyň görnükli wekili durupdyr. Ol Soltan (Soltan ul-azam) derejesine eýe bolupdyr. Onuň adyndand hutba okalyp, teňňe zikgelenipdir. Mülk, ýersuw paýlamak, möhüm döwlet we dolandyryş wezipelerine bellemek we olaryň işine, arzasyna we şikaýatlaryna soltanyň özi gözegçilik edip durupdyr. Maliýe girdeji-çykdaýlary hem öz gözegçiliginde saklapdyr. Ýurduň abadançylygyna, gurluşyklara, kerwen ýollarynyň howpsuzlygyny üpjün etmek meselelerine hem hut özi gözegçilik edipdir.

«Patyşanyň bir hepdede iki gün zulum görenleri kabul etmezden alajy ýok. Ol zulunkäri jezalandyrmaly, ynsaba çagyrmaly, raýatlaryň sözlerini öz gulagy bilen araçysyz eşitmeli. Arz edýänler iň möhüm sözlerini aýtmaly, (hökümdar bolsa) olar boýunça höküm çykarmaly. Şunda ýurtda patyşa ezilen we adalat isleýänleri hepdede iki gün kabul edip, olaryň sözünü diňleýän eken, şöhraty ýaýraýar. Zalymlar mundan gorkýarlar, gullaryny urmaýarlar».

Seljuklaryň baş weziri Nizamulmülk,
«Syýasatnama»

Maglumat üçin

Halkyň arasynda we taryhda Nyzamulmülk (mülk – döwleti tertipleşdiriji) ady bilen meşhur bolan Seljuklaryň meşhur weziri Abu Ali Hasan ibn at-Tusidir.

Nyzamulmülk Seljuk şalaryň döwründe işi ýönekeý emeldarlykdan başlap, wezirlik derejesine ýetipdir we köp ýyllaryň dowamynda döwlete gulluk edipdir.

«Temur tüzükleri»nde islendik patyşa, halka laýyk akyl-paýhas, welinygmat eýeleri bolan wezirler barada söz sözlänlerinde «Syýasatnama» awtory Nyzamulmülki aýratyn mähir-muhabbat bilen, her taraplaýyn nusga edip görkezýär. Beýle «gylyç we galam eýesi» bolan wezirleri hormat etmek, gadyrlamak ündelýär.

Nyzamulmülk tarapyndan ýazylan «Syýasatnama» ýa-da «Siýar ul mülk» (Patyşalaryň durmuş ýörelgeleri) atly eseri şu döwlet dolandyryşynyň esasy kadalaryny hem-de hukuk meselelerini öwrenmekde çeşme hasaplanýar. Eser edil kyssadan kyssa(ülüş), ýagny hekaýa we ondan çykarylmalý bolan netijeler hökmünde düzülen.

Nyzamulmülk

Seljuklaryň
toýun plitkasy

Soltan Sanjaryň
kümmeti

Maglumat üçin

«Syýasatnama» eserinde döwlet dolandyryşygy bilen baglanyşykly kadalar we kanunlar, usullar we serişdeler, dürli derejedäki döwlet edaralary hakynda gürrüň edilýär. Eseriň esasy taglymy şundan ybarat, ýagny döwleti akylyly-başly dolandyrmak, onda berk düzgün we tertip ornaşdyrmaga, emeldarlary wyždanly, päk, halal va imanly bolmaga, ýurduň abatlygy, onuň adamlarynyň abadançylygy, parahatçylygyny we asudalygyny üpjün etmäge çalyşmaga çagyryýar. Hut döwlet meselesi bu eseriň esasy taglymyny düzýär.

«Syýasatnama» eseri döredilen döwründen başlap alymlaryň, taryhçylaryň, ýazyjylaryň, iň esasysy, şarlardyr häkimleriň ünsüni özüne çekip gelýär. Bu eseri soltanlar we wezipeli şahslar göçürdip alyp, öz işlerinde peýdalanypdyrlar.

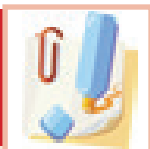
«Syýasatnama»nyň iň gadymy nusgasy Eýrandaky Töwriz Milli kitaphanasynnda saklanýar.

Döredijilikli iş

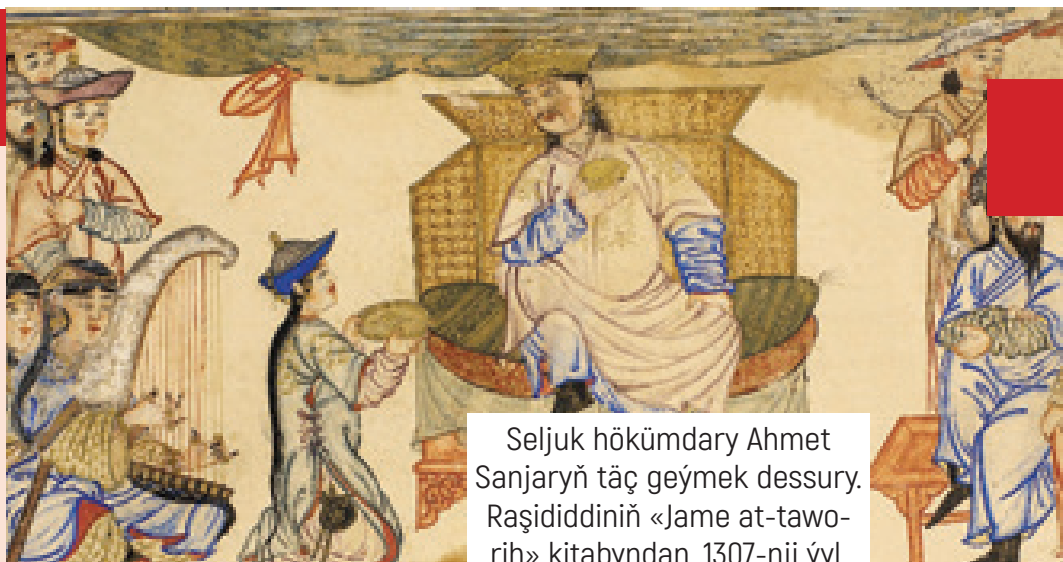
1. Bu gün Özbekistanda döwlet ýolbaşçysyna raýatlaryň ýüzlenişiniň nähili görnüşleri ýola goýlan?
2. Seljuklar döwri bilen bir wagtda bar bolan Ýewropa döwletlerinde korollar we raýatlar nähili gatnaşykda?
3. Toparlara bölünip, şu döwürdäki Merkezi Aziýada we Ýewropada bar bolan döwletleri deňeşdiriň.

Döredijilikli iş

Näme üçin leşgerdäki käbir hyzmatçynyň gazanjy art-dyrylýan ýa-da gysgaldylýan bolunsa, bu hakda, ilki bilen, maliýe-salgyt diwany bilen ylalaşylmaly bolupdyr? Piki-riňizi esaslandyryň.

Seljuk hökümdary Ahmet Sanjaryň täç geýmek dessury. Raşididdiniň «Jame at-tawarih» kitabyndan, 1307-nji ýyl.

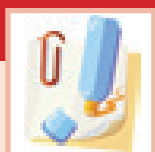
Maglumat üçin

Nyzamulmülk wezirlik döwründe Bagdatda, Basrada, Yspyhanda «Nyzamiýa» adyndaky medreseleri gurdurýar. Beýik alym Abu Hamid Gazzoly Bagdatdaky medresede öz wagtynda ders beripdir.

Şonuň ýaly-da, Nyzamulmülk döwründe görnükli astronom Omar Haýýam şemsi kalendarý özgertmek üçin düzülen işçi topara ýolbaşçylyga çagyrylýar. Omar Haýýam bu işi ýerine ýetirip, diwanyň ylmy we döwlet işlerinde Nyzamulmülk bilen bile iş alyp barýar. Biz Omar Haýýamy köpräk şahyr, has takygy dörtlemeleriň ussady hökmünde tanaýarys. Aslynda ol ýetik ýyldyzşynas, matematikanyň taryhynda sanlardan bitin položitel kök tapmagyň umumy kadasyny birinji bolup subut edip beren alymdy.

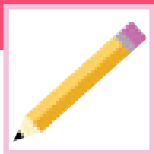

Omar Haýýam

Döredijilikli iş

1. Bir döwürde ýaşan şahslaryň taryhda yz galdyrmagyna esasy sebäp nämeme diýip oýlaýarsyňyz?
2. Bir döwürde ýaşap döredijilik eden ýene nähili şahslary bilýärsiňiz? Olaryň taryhdaky orny we mirasynyň ähmiýeti nähili bolupdyr?
3. Bu döwürde nähili meşhur şahslar we eserler dünýä döwletleriniň dolandyryşyna täsir edipdir?

Pikir ýöretmek üçin

Seljuklylar döwründe daýhançylyk barha ösüp, emeli suwaryş ulgamlary kämilleşipdir. Horezm gawunlary, Jürjan (Gürgen) hurmalary, şekerçiñrigi, limonlary, Nusaý üzümleri, behisi, badamjany, Merw bugdaýy diňe bir sebitde däl, eýsem ondan daşarda hem şöhrat gazanypdyr. Daýhançylyk ugrunyň ösmegi, elbetde, hünärmentçiligiň ösmeginde-de ýol açypdyr.

Dokmaçylyk (ýüp mata, ýüpek, zygyrbaldak süýüminden taýýarlanan matalar öndürilýär), küzegärçilik, halyçylyk, zergärlik, çüýşeçilik, demirçilik, gönçülik ýa-lylar barha ösüpdir. Ýurduň Orta we Ýakyn Gündogar, Gündogar Ýewropa, Hindistan, Hytaý ýaly ýurtlar we ül-keler bilen söwda aragatnaşyklary pajarlap ösüpdir. Soltan

Mälikşa Gündogar we Günbatar ugurlarara söwdasyny has-da janlandyrmak niýetinde Horasan we Yrak söwdagärlerini käbir söwda töleglerinden boşadypdyr.

Söwdada günbatar ülkelerden Kaspi deňzi arkaly Türküstana nebit önümleri geti-rilipdir. Syrderýanyň aşaky akymy, sag kenar ýerlerinden çykýan müşk, altyn, kümüş tokgalary diňe bir daşky bazarda däl, eýsem sebitiň özünde, esasan, Seljuklylar döwle-tinde hem örän gadylanypdyr. Umuman alanda, sebitiň bazarlarynda gymmat baha-ly sütük, garaköli baganasy, duzlanan balyk, moržuň gazyk dişinden çekip kakadylan miwe, nepis matalar, gymmatbaha daşlar, şaý-seplere çenli tapmak mümkin bolupdyr.

Bu döwürde iň ýokary derejedäki pul birliginiň ornunda sap altyndan zikgele-nen dinar (gyzyl dinar) kabul edilipdir. Düzüminde altyndan daşary goşmaça metal garyndysy bolan dinar hem bolup, rukny diýlipdir. Mis teňňeler esasan içki bazarda dolanyşykda bolupdyr. Seljuklylar döwründe hem çek, nagt pulsuz dolanyşyk ul-gamyndan peýdalanylypdyr.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

- Haýsy seljuk soltany Samarkandy, Buharany, Ferganany öz garamagyna alyp-dyr?
- Aşakdaky jedwel esasynda temada öwrenenleriňizi derňew esasynda depde-riňize ýazyň:

Döwlet düzümi	Sosial düzüm	Dolandyryş usullary	Öňki döwletlerden tapawutly taraplary

34-35-nji temalar:

HOREZMŞALAR DÖWLETI WE ONUŇ ÝOKARLANMAGY

Işjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Arap halyfaty tarapyndan ölkämiziň basyp alynmagy ondaky hökümdarlar we taýpalar üçin nähili netijelere getirdi?
2. Mamunlaryň ýurtda düzgün-tertibi we asudalygy ornaşdyryp, söwda-ykdysady gatnaşyklary ösdürmegine itergi bolan faktorlary aýdyň.

Merwdäki Soltan
Sanjaryň kümmei

Maglumat üçin

Horezm oazisinde hökümdarlyk eden ýerli dinastiýalar gadyndan horezmşalar umumy ady bilen ýöredilipdir. Meselem, afrigiler, mamunlar, altyndaşlar dolandyryş kursüsünde horezmşalar derejesi bilen oturdyrlar. Emma Horezmiň çäginde daşary çykyp, dolandyryşyň soltanlyk derejesini gazanan dinastiýa bu — *anuşteginler* hasaplanýar.

Anuştegin seljuk Soltan Mälikşanyň göze görnen we ynamly wezipelilerinden hasaplanypdyr. Takmynan, 1077-nji ýylda ol Horezm häkimligi wezipesine bellenýär. 1097-nji ýylda bolsa, bu wezipe ogly Kutbiddin Muhammede ýetýär. Ol seljuklar dergähine tabyn bolup, her ýyl özi ýa-da ogly Atsyz arkaly welaýatdan ýygnaýan salgydy paýtagt Merwe eltip durýardy. Atsyz bolsa atasyndan soň Soltan Sanjaryň hökümi bilen Horezm häkimligine bellenýär. Bu wagtda otuzyna

hem girmedik Atsyz ilki atasy ýaly seljuklar maşgalasyna akýürekli hyzmat edýär. Emma ol öz ýagdaýyny berkidip we, tersine, bäsdeşleriniň gowşaýandygyny duýansoň, seljuklara tabynlykdan boýun towlap başlaýar. Bu bolsa, öz gezeginde, Soltan Sanjar oňa garşy birnäçe gezek goşun çekmegine itergi bolupdyr. Şowsuzlyga duçar bolan Atsyz gaçmaga mejbur bolýar.

Gürgenç Horezm soltanlygynyň birinji we esasy paýtagty bolupdyr.

Horezmdäki
Gyzylgala

«Özara ýaraşyk şertnamasyna görä Horezmşa Atsyz soltan Sanjara tabynlyk bildirip, orta asyrlar adatyna görä, onuň aýagynyň astyndaky ýeri ogşap, tagzym etmelidi. Ýöne Horezmşa bular ýaly tabynlyk däbini ýerine ýetirmeýär. Soltan Sanjaryň huzuryna mulozimata (hyzmata) gelýär we atyndan düşmedik ýagdaýda soltana salam berýär. Bu hem ýetmedik ýaly, Horezmşa soltan bilen duşuşan ýerini birinji bolup terk edýär. Soltan Sanjar Atsyzyň bu «biedepliginden» gahary gelse-de, ýakyn-da özi oňa rehimlilik edeni üçin ähdini üýtgedýär. Soltan muňa närazylyk bildirmän, Merwe gaýdyp gidýär».

Taryhçy
Atamälik Jüweýni

Maglumat üçin

Taryhçylardan Raşididdin we Hafizi Abrularyň ýazmaklaryna görä, Anuşteginler dinastiýasyny esaslandyran Anuştegin ilkinji işini Soltan Jelaliddin Mälikşa I köşgünden başlapdyr.

Ol soltanyň iň ynamly adamlaryndan birine öwrülýär. Soňluk bilen, ol «Horezm mutasarrufi» wezipesine bellenip, oňa Horezm şihnasy (galanyň başlygy) derejesi berilýär. Wagt geçip, Anuştegininiň ogly Kutbiddin Muhammet Horezmiň häkimi bolýar.

Pikir ýöretmek üçin

Horezmi ele alandan soň Soltan Sanjar ony Atsyzyň ýegeni Suleýmanşa do-landyryşyna beripdir. Ýöne Suleýmanşa ol ýerde öz häkimiýetini berkidip bilmändir. Ol Merwe gaýdyp gitmegi bilen Horezme gelen Atsyz ýerli ilatyň goldamagy arkaly öz häkimiýetini dikeldipdir. Atsyz Buharany eýeleýär. Ol Bagdat halyfyndan «Horezm welaýaty we ol tarapyndan Horezme goşup alnan hem-de alynýan günbatar, gündogar araçäklerdäki welaýatlaryň hökümdary», diýlip ykrar edilen ýarlyk alýar. Atsyz Merwi, Nişapury hem özüniň garamagyna geçirýär.

Atsyz özüniň ady ýazylan altyn teňňeleri zikgeletmegi başlap goýberipdir.

Dörediji- likli iş

1. Gürgenç häzirki haýsy se-bide dogry gelýär?
2. Anuşteginler döwletiniň çäginı kartadan görkeziň. Olaryň şol bir sebitde bu de-rejede ýaýramagyna nähili faktorlar itergi bolupdyr?

Alawuddin Muhammet

Horezmşa öz döwletinde mejbury umumhalk harby tälim ulgamyny girizipdir. Döwletdäki harby goşunyň sany döwre we ýörüşlere garap üýtgäp durupdyr. Meselem, Horezmşa Tekeşiň goşunynda 170 müň atly esger bolupdyr. Horezmşa Muhammediň Pars Yragyna, Azerbaýjana eden ýörüşinde 100 müň sany suwary bolupdyr.

Garahytaýlylara edilen ýörüşlerde Horezmşa Muhammediň atly esgerleriniň sanyň özi 400 müň sany bolupdyr.

Maglumat üçin

Atsyz aradan çykansoň tagta çykan ogly II Arslan hem özbaşdak syýasat ýöretmäge çalyşýar.

II Arslan Mawerannahrda garahytaýlylar bilen çaknyşýar we üstün çykýar. Ol Nişapury eýeläp, Azerbaýjana harby ýörüş guraýar. Ýöne II Arslana hem merkezinde Horezm bolan, ähli tarapyndan ykrar edilen güýçli syýasy bileleşigi esaslandyrmak nesip etmändir.

II Arslan aradan çykandan soň onuň ogullary Tekeş (1172–1200) bilen Soltanşa Mahmydyň arasynda özara göreş gidýär. Diňe Soltanşa Mahmyt aradan çykansoň Tekeş ýeke hökümdar hökümünde giň gerimli syýasat ýöretmek mümkinçiligine eýe bolýar. Tekeş Günbatar Eýranyň köp bölegini hem-de Kirmany boýun egdirýär. Hökümdarlygy soňunda ol hatda Bagdady – halyfatyň paýtagtyny zabt etmäge-de şaýlanýar. Emma ýörüş çagynda aradan çykýar we tagta anuşteginleriň güýjüni artdyrmagy yzygiderli dowam etdiren Alaeddin Muhammet (1200–1220) çykýar.

Alawuddin Muhammet garahytaýlylar meselesini bütinleý çözüýär, ýagny Mawerannahrdan garahytaýlary kowup çykarýar. Bu waka onuň at-abraýyny ýokarlandyryp goýberýär. Azerbaýjan, Eýran, Horasandan Hindistana çenli bolan ýerler Horezmşalaryň garamagyna alynýar. Soltan Muhammediň esasy maksady Siriýany, Kiçi Aziýany we Müsüri hem boýun egdirmekdi.

Muhammet horezmşa 400 müň töweregi öz goşunyny Bagdat ýörüşine ugradýar. Horezmşa goşuny Hulwan welaýatyna ýetende adatdan daşary hadysa bolup geçýär. Tötänden howa sowap, üç gije-gündiz gar ýagýar. Aýazly sowuk hemme ýeri örtýär. Söweşijiler sowukdan ezýet çekýär, atlar, düýeler gyrylýar. Bu apatdan aljyraňlyga düşen soltan öz goşunyny yza gaýtarmaga buýruk berýär. 1218-nji ýylyň martynda soltan halyf adyny hutbadan çykaryp taşlamagy buýurýar.

Bu döwürde anuşteginler dinastýasy dünýäniň iň güýçli syýasy güýçlerinden birine öwrülipdi. Aral deňzinden Hindi ummanyna çenli, Yrakdan Gündogar Türküstana çenli bolan uly çäk Horezmşalara boýun egdirilýär.

Alaeddin Muhammet – ikinji Isgender, ikinji Soltan Sanjar lakamy bilen meşhur bolupdyr.

Öwrenenimizden netije çykaryrys

1. Nähili faktorlar sebäpli Horezmşalar döwleti emele gelipdir?
2. Horezmşalar hökümdarlygynyň ülke taryhy prosesleriniň çaltlanmagyndaky orny nähili bolupdyr?
3. Alawuddin Muhammediň üstünliklerine nämeler esas bolupdyr diýip oýlaýarsyňyz? Pikiiriňizi esaslandyryp, depderiňize ýazyň.

36-37-nji temalar: HOREZMŞALARYŇ DÖWLET DOLANDYRYŞY WE JEM-GYÝETÇILIK-YKDYSADY DURMUŞY

Isjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Horezmşalar döwletiniň ykdysady-syýasy we sosial taýdan durnuklaşma döwri haýsy hökümdaryň ady bilen bagly?
2. Haýsy döwlet başlygynyň hökümdarlygy döwründe tabyn ölkelerde Horezmşa ady bilen hutba okadylan we hatda öz atlaryndan teňneler zikgelenipdi?

Maglumat üçin

Yrakdan Hindistana çenli, Aral deňziniň töwereklerinden Arabystan deňziniň kenarlaryna çenli bolan ýerlerde öz hökümdarlygyny ornaşdyran soltan Muhammet Horezmşa tiz arada Samarkandy öz paýtagty diýip ygylan edýär.

Soltan enesi Türkan hatyna hiç haçan garşy çykmandyr, onuň gepini iki etmändir. Bu bolsa köp ýagdaýlarda enesi tarapyndan Soltan Muhammet Horezmşanyň permanlarynyň ýatyrylmagyna sebäp bolupdyr. Bu ýagdaýy şol döwrüň taryhçysy An-Nasawy aşakdaky ýaly düşündirip, ony iki sebäbe baglap görkezipdi: «birinjiden, enesiniň oňa bolan mährini gadyrлаýşy, ikinjiden, ýurduň ähli emirleri enesiniň urugyndanlygy». Türkan hatyn «Dünýä häkimi» diýen lakama eýe bolup, onuň şahsy möhürinde (tugra): «Dünýä we onuň pakdomoni, Beýik Türkan, älem aýallarynyň melikesi» diýen ýazgy ýazylypdy. Türkan hatyn paýtagt Gürgençde hemişelik ýaşaýardy, öz köşgüne, uly mülklere eýedi.

II Arslanyň
kümmeti

Döredijilikli iş

1. Soltanyň permanlarynyň enesi tarapyndan ýatyrylmagy nähili netijelere sebäp bolupdyr?
2. Taryhçy Nasawynyň beren maglumatlary esasynda gatnaşygyňyzy bildiriň.

Pikir ýöretmek üçin

Türkan hatyn kim bolupdyr?

Taryhçy Juweýniniň ýazmagyna görä: «Türkan hatyn Kangly urugyndan bolan han Jankişiniň gyzydy. Gürgenç (Ürgenç) Türkan hatynyň öz paýtagty hiasaplanypdyr, onuň öz köşgi hem bolupdyr. Taryhy çeşmelerde nygtalyşyna görä, Soltan Muhammediň hökümdarlygy döwründe Türkan hatyn soltanlyk işlerinde öndebaryjy ýagdaýy eýeläpdir, onuň buýruklary we maslahatlary ogy tarapyndan sözsüz ýerine ýetirilipdir. Türkan hatynyň ýolbaşçylygynda köşkdäkiler, aristokratlar birnäçe topara bölünip, özara duşmançylyk edipdirler. Gypjaklardan düzülen ýokary mertebeli serkerdeler Türkan hatyn bilen ýakyn bolup, köp halatlarda köşkte soltana garşy bolup duran käbir topara ýolbaşçylyk edipdirler. Soltanlyk işleri Türkan hatyn tarapyndan diýen ýaly dolandyrylypdyr. Köp ýagdaýlarda Muhammet Horezmşah tarapyndan ygılan edilen hökümler we buýruklar Türkan hatyn tarapyndan hiç hili esassyz, geňeşsiz ýatyrylýardy.

Soltan enesini we haramyny Mazanderana äkidip (mongollaryň hüjümi döwrü barada gürrüň edilýär), ol ýeriň galasyna gizlenmek üçin Horezme adamlaryny iberýär. Türkan hatyn oglunyň buýrugyna görä hereket edýär. Soltan maşgalasyny we haremini äkidende esgerleri Horezmde galdyrýar. Hereket wagtynda ýesir edip alnan dürli ýurtlaryň patyşalaryny buýruk bilen, Jeýhun derýasyna gark edenden soň çagalary, agtyklary, ýakynlary we hazynasy bilen wezir Nasreddiniň gözegçiliginde Eýran tarapdaky Ilal (Tejen şahasyndaky çäk) galasyna iberýär. Soltanyň yzyndan yzarlap Mazanderana gelen mongol serkerdesi Subutay agzalan galalary gabamak üçin esger çagyryýar. Takdyra garaň, ýagyn bulutlary öz yüklerini üstüne döküpdir we şol wagta çenli hiç kim suw ýetmezçiligini görmedik Ilal galasy gurşawa alnan wagtda ýagyş hem olara duşmanlyk edip, ýagmasyny bes edipdir. On baş günden soň suw gutaransoň, agyr ýagdaýda galan Türkan hatyn başga harem agzalary bilen we wezir Nasreddin bilen pese düşýär. Olar galanyň düýbüne baran wagtda yzly-yzyna ýyldyrym çakyp ýagyş ýagyp başlaýar. Mongol esgerleri Türkan hatyny ýakynlary bilen bile Talikanda duran Çingiz hanyň ýanyna eltýärler. Türkan hatyn mongol döwletiniň paýtagty bolan Garakuruma äkidilipdir we şol ýerde aradan çykypdyr».

Maglumat üçin

Anuşteginler döwründe hem samanylarda, garahanlylarda, gaznawlylarda, seljuklarda bolşy ýaly diwanlaryň aýratyn orny göze ilýär. Öz gezeginde, diwanlar hem kiçi diwanlara bölünipdir.

Harby diwan harby meselelere seretmek (diwan jaýş) we harbylara aýlyk bermek bilen meşgullanýan (diwan rawatib) ýallara bölünipdir. Harby diwanyň başlygy, hökman, musulman bolmalydy.

«Ýokary täç hormatly mejlisi» diýlip atlandyrylan hökümet dolandyryşy weziriň (baş weziriň) elinde bolupdyr. Oňa ähli diwanlar boýun egipdir.

Wezir, döwlet başlygynyň esasy maslahatçysy hasaplanypdyr we öz hereketleri boýunça diňe ýokary hökümdara hasabat beripdir. Resmi dabaralar, halkara gatnaşyklar, tabyn ýurtlar bilen gepleşiklerde ýokary hökümdaryň adyndan iş ýöredipdir.

Wezir raýatlar bilen döwlet hökümdarynyň arasyn-da araçy wezipesini ýerine ýetiripdir hem-de ýurtdaky düzgün-nyzam üçin esasy jogapkär hasaplanypdyr. Ol emeldarlary işe bellemek we wezipesinden boşatmak, arzak (pensiýa), aýlyk gazanç hem-de başga şular ýaly tölegleri kesgitlemek hukuklaryna hem eýe bolupdyr. Wezirler öz ene dili — türki dilden daşary, hökman arap we pars dillerini kämil bilmeli bolupdyrlar.

Mongollara ýesir düşen Türkmen Hatyn

Döredijilikli iş

1. Horezmşalar döwletiniň dolandyryşyny Seljuklar döwletiniň dolandyryşy bilen deňeşdiriň. Baş weziriň ygtyýarlyklary bir-birinden tapawutlaýarmy?
2. Ýewropanyň we Aziýanyň başga döwletlerinde baş wezir wezipesine deň gelýän wezipe haýsydy?
3. Topara bölünip bu iki çäkdäki wezirleriň ygtyýarlyklaryny we borçlaryny deňeşdiriň we derňäň.
4. Döwlet dolandyryşynda weziriň roly nähili derejede möhüm diýip hasaplaýarsyňyz?

Maglumat üçin

Sadr, destur, hojaýy buzurg ýaly derejeler bilen sylaglanan wezir hemişe hökümdaryň ýanynda bolup, hökümdar sapara we ýörüşlere çykanda hem ony terk etmändir. Resmi kabullar wagtynda wezirler Horezmşalaryň sag tarapyndan orun eýeläpdirler.

«Nizam ul-mülk» lakamyna eýe bolan wezirler otaga ýokary hökümdardan başga kim girse-de, hatda ol tagt mirasdary bolan ýagdaýda-da, onuň bilen salamlaşmak üçin ýerlerinden turupdyrlar. Wezirlik çininiň agzalan kämilleşen görnüşi Atsyznyň döwri bilen baglydyr.

Çingiz hanyň çozuşynyň öňüsyrynda bu weziye Alaeddin Muhammet tarapyndan ýatyrylypdyr we ýokary hökümdaryň ýanynda alty wekilden ybarat geňeşe meňzeş dolandyryş girizilipdir. Ähli agzalaryň razylygy bilen işe seretmeli bolan bu geňeşe döwlet ähmiýetli ýekeje-de möhüm karar kabul etmek nesip etmändir.

Ýene bir möhüm çin – bu beýik ýa-da beýik hajib hasaplanypdyr. Kada görä, diňe türki asylzadalaryň wekili hajiblige bellenmegi mümkin bolupdyr. Hajib hökümdary hut özüne degişli işler barada oňa hasabat beripdir, resmi dessurlaryň berjaý edilişine gözegçilik edipdir. Bir wagtyň özünde birnäçe hajib iş alyp barypdyr. Olar soltanlaryň iň möhüm tabşyryklaryny ýerine ýetiripdirler we olara hemme ýerde ýoldaş bolupdyrlar.

Köşk işlerini dolandyryjysy hasaplanýan ustazdar wezipesiniň eýesi athanalar, aşhanalar, nanbaýhanalar, çakyr saklanýan ýerzeminlere gözegçilik edipdir, köşgüň işgärleriniň işi üçin doly jogapkär bolupdyr. Soltanyň şahsy atlary ahur emiri wezipesiniň eýesiniň garamagynda bolupdyr. Mundan daşary, emir a'lam, çaşnigir (ýokary hökümdara berilýän naharlary, içgileri dadyp görüji), dawatdar (ýokary hökümdaryň kätibi), farraş (ýokary hökümdara niýetlenen ýorgan-düşek, haly, çadyr we şoňa mezeşler üçin jogapkär hyzmat başlygy) ýaly kiçi wezipeler hem bolupdyr.

Horezmşa II Arslanyň tagta geçiş dessury. «Jome' at-Taworih» kitabyndan

Pikir ýöretmek üçin

Paýtagt Ürgenç öz döwrüniň beýik, baý we gözəl şäheri hasaplanypdyr. Ürgenjiň ilaty ökde hünärmentlerden, aýratynam, demirçiler, neçjarlar öz işiniň ussalary bolupdyrlar. Ürgençli haşamçy neçjarlar piliň süňkünden we obnus daragtynyň agajyndan ajaýyp önümleri ýasapdyrlar. Şäherde tebigy şaýy mata öndürýän ussahanalar bolupdyr.

Gurluşyk işlerinde bolsa leýlisaç agajyndan giňden peýdalanylýpdyr. Bu agaçdan gurlan desgalar ýeňil bolupdyr we daşdan gurlan binalardan görä ýer titremesine çydamly hasaplanypdyr. Ýollar we kerwenleri goramak işiniň ýokary derejede guralmagy içerki we daşary söwda aragatnaşyklarynyň ösmeginde möhüm rol oýnapdyr. Ürgenjiň söwdagärleri Bagdat, hatda Andalus çenli önümleri eltipdirler. Ürgenç mongollar tarapyndan weýran edilýänçe ilat onda örän gür ýaşapdyr.

Şäherde bazarlar köp bolupdyr. Bazardaky tertibi, esasan muhtasib saklap durupdyr. Ol önümleriň hiline, gaplaryň arassalygyna, önümleriň terligine, çeküw daşlaryna we uzynlyk ölçeýji esbaplaryň dogrulygyna gözegçilik edipdir. Horezmiň Ardahuşmisan, Hywak, Dargan, Sawakan, Gawşfinj, Kät, Nuzkät, Hazarasp ýaly kiçiräk şäherlerinde-de hünärmentçilik ösüpdür we söwda gülläp ösüpdür. Merw, Buhara, Samarkant, Raý, Nişapur ýaly şäherler ýurduň syýasy-ykdysady we medeni durmuşynda möhüm orun eýeläpdir.

Horezmşalar
döwletiniň
harbylary

Nejmiddin Kubranyň k mmeti,
T rkmenistan

D redijilikli i 

1.   herlerinde h n r-ment ilik we s wda g ll p  smeginde h k mdarlaryň orny n hili bolupdyr?
2. Toparlara b l n p Horezm d wletinde bazarlar barada pikir y oredi . Bu g nki g nde hem bar bolan ha sy taryhy   herlerde bazarlar k p adamly bolupdyr we munu  esasy seb pleri g rkez p beri .

Maglumat   in

Horezm alara tabyn bolan m lklerde hem Horezm any  ady bilen hutba okalypdyr we te  eler zikgelenipdir.

Anu teginleri  ady y azylyan te  eler Samarkantda, Buharada, Otrarda, Termizde,  agani anda, Wah da, Balhda, Bamy anda, Gaznada, Gurda, Jurzuwanda, Zamindawar, Y amurda, Kunduzda, Merwde, Nusa da, Ni apurda, Pe awarda we ba ga   aklerde zikgelenendigini a tmak m mkin.

 wrenenimizden netije  ykar arys

1. Horezm  taryhy bilen bagly  eper eserleri  sanawyny d z  . Olardan birini okap  yky .
2. G ndogar we G nbatar bazarlaryny   zbolu lylyklaryny de e diri .
3. XII asyry  ahylarynda Horezmd ki y agda  n hilidi?

38-nji tema:

ETNIK PROSESLER WE ÖZBEK HALKYNYŇ ŞEKILLENMEGI

Isjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Etnik prosesler, etnogenez diýende nämäni düşüňýärsiňiz?
2. Şejere diýende nämäni düşüňýärsiňiz? Siz öz şejereňizi bilýärsiňizmi? Şejeräni bilmek näme üçin gerek?
3. VI asyryň ahyry – VII asyryň başlarynda Türk hakanlygynyň çäklerine nireler giripdir?

Türküstan – türki ilat
ornaşan öлке.

Maglumat üçin

Özbekler aýratyn etnik birlik (halkyýet) bolup, Mawerannahr, Horezm, Ýedisuw, bölekleyin Gündogar Türküstanyň günbatar sebitlerinde şekillenipdir. Olar gadymdan oturmly ýaşap, suwarymly daýhançylyk, hünärmentçilik bilen meşgullanyp gelipdirler.

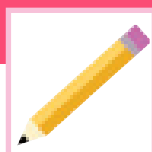

Döredijilikli iş

Gadymda ýurdumyzyň çäginde nähili taýpalar ýaşapdyr? Olaryň ýaşan çäklerini kartadan anyklaň.

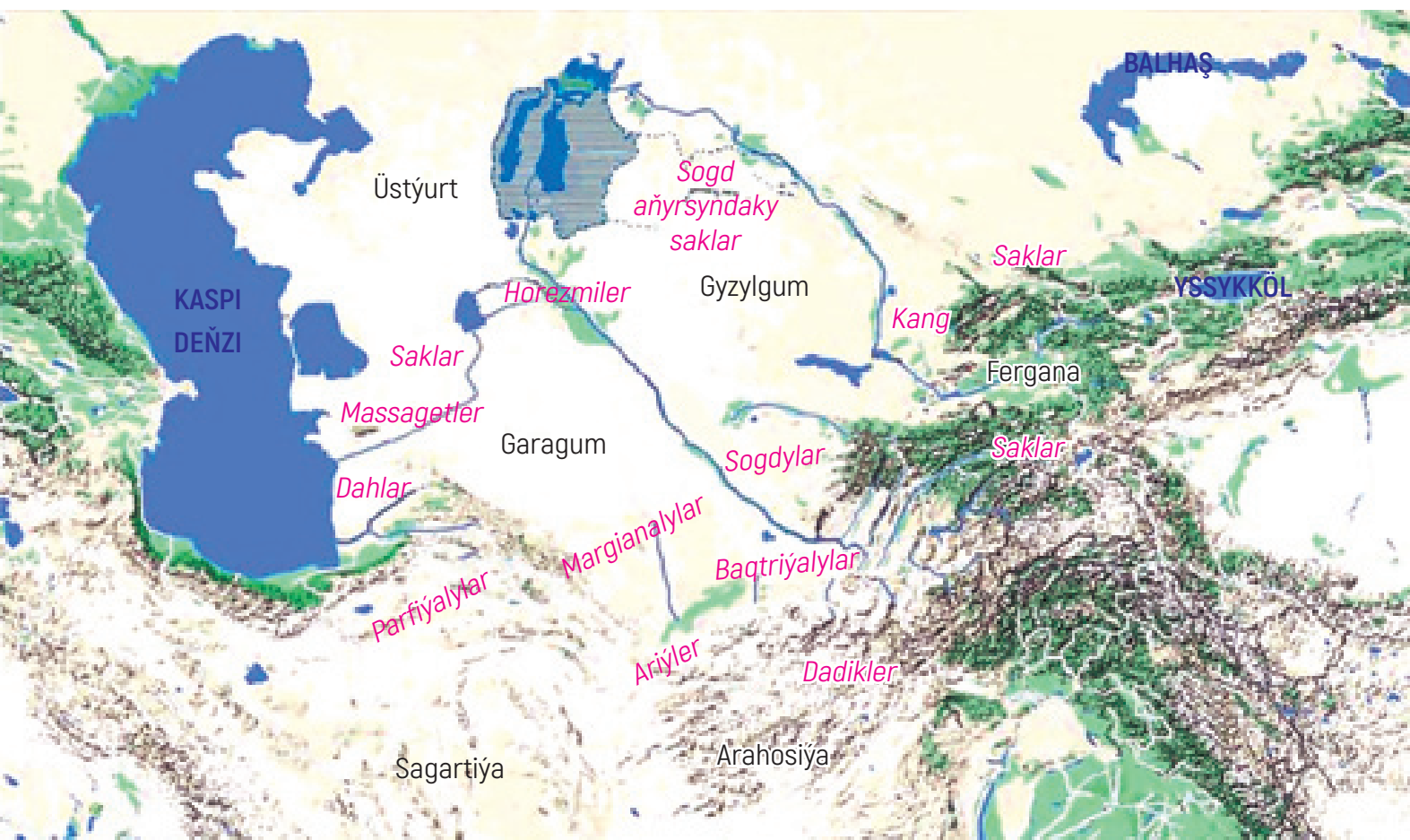
Etnik proses – gelip çykyşy bir-birine ýakyn bolan dürli taýpalaryň we halkyýetleriň asyrlaryň dowamynda goşulyşmagy.

Pikir ýöretmek üçin

Bu çäkde ýaşan sogdylar, baktriler, horezmiler, ferganalylar, şaşylar, ýarym çarwa kanglar, göçme

sak-massaget ýaly etnik toparlar özbek halynyň etnogenezinde gatnaşypdyr. Günüorta Sibir, Altaý, Ýedisuw, Gündogar Türküstan hem-de Wolga we Ural derýasynyň boýlaryndan dürli döwürlerde Mawerrannahra girip gelen etnik topar hem bu prosesiniň gatnaşyjylary bolupdyrlar. Ýokarda atlary agzalan etnoslar esasan türki we gündogar eýrany dillerde gürlleşipdirler.

Turanda gadymy taýpalaryň we halklaryň ýerleşşi

Ўзбек halkynyň esasyny sogdylar, baktriler, horezmiler, ferganalylar, şaşlylar we sak-massagetler düzüpdür.

Döredijilikli iş

1. 6-njy synpda Taryh predmetinden alan bilimlerini ze esaslanyp «taýpa» adalgasyyna kesgitleme beriň.
2. Bir-birleri bilen garyndaşlyk gatnaşykda bolmagy hem-de uruglara bölünmek aýratynlyklary bilen soňky basgançakdaky etnik birlikden (halkyýetden) tapawutlanýan topar näme diýlip atlandyrylýar?

Bilýärsiňizmi?

Halklaryň gelip çykyş taryhyny (etnogenezi) we şekilleniş prosesini öwrenmekde ylymda «etnos» (grekçe «halk») we «etnik birlik» jümleleri ulanylýar.

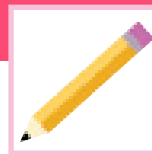
Maglumat üçin

Amyderýa bilen Syrderyanyň aralygynda ýaşan taýpalaryň we halkyýetleriň etnik taýdan garyşmak prosesi netijesinde oturymly durmuşa uýgunlaşan türki territorial meýdan, özbek halkyna mahsus antropologik keşp şekillenýär.

Kang döwleti döwründe türki dilli etnoslar agdyklyk edip, özboluşly ugtaşyk medeniýet emele gelýär. Arheologik eserlerde bu medeniýet «Gawunçy medeniýeti» adyny alypdyr. Antropolog alymlaryň nygtamagyna görä, hut şu döwürlere gelip, Orta Aziýanyň jülgelerinde we oazislere ýaşayan ilat daşky keşplerinde häzirki özbek we oazis täjiklerine mahsus antropologik keşbi doly şekillenýär.

Özbekleriň etnogenezinde gatnaşan nobatdaky etnik toparlar – kuşanlar, hionitler, kidarlylar we eftallar, türki taýpalar işeňňir täsir edipdir.

Türki halkyýetler we ýerli oturymly ilatyň arasyndaky etnik-medeni gatnaşyklaryň ösmegi netijesinde türki gatlak medeni üstünlikleriň ýerli medeni-hojalyk däpleri bilen çalt uýgunlaşypdyr. VII asyrdan ölkämiz «Türküstan» ady bilen atlandyrylyp başlanypdyr.

Pikir ýöretmek üçin

Özbek halkynyň döremegi. VIII asyrdan

arap va başga halklaryň Orta Aziýa girip gelmegi sebitdäki etnik proseslere uly täsir etmändir. IX asyrdan Mawerannahr sebitinde bitewi türk etnik gatlak, türk dil gurşawy emele gelip başlaýar we öz nobatynda sogdylar we başga ýerli etnoslarda hem türkileşme prosesi çaltlanypdyr. Garahanlylar döwründe Mawerannahrda we Horezmde syýasy häkimiýet türk dinastiýalara geçmegi netijesinde bolup geçen etnik proses özbek halkynyň şekillenmeginde jemleýji basgançak bolupdyr.

IX–XII asyrlarda özbek halky şekillendi. Onuň esasyny ölkämizde ýaşap gelen ekerançy we çarwadar düýp ýerli ilat düzdi.

Mawerannahrda ýerleşen ilat gadymdan iki dilde: sogd we türk dillerinde gürlleşipdirler.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Özbekler şekillenen sebitleri sudury kartada boýap çykyň.
2. Özbek halkynyň esasyny haýsy etnik toparlar düzüpdir?

39-40-njy temalar:

SEBITDE YSLAM DININIŇ YAÝRAMAGY

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Dünýä taryhy predmetinden alan bilimleriniňizi ýada salyň. Yslam dininiň peýda bolşy barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Yslam dini ilki Turanyň haýsy çäklerinde ýaýrapdyr?
3. Yslamyň dünýä dinine öwrülmegindäki taryhy şertleri anyklaň.
4. Yslam dininde ilkinji bölünişik haçan bolupdyr, onuň taryhy sebäpleri nämededi?
5. Arabystanyň taryhynda haýsy döwür «Nadanlyk döwri» diýlip atlandyrylypdyr?

Maglumat üçin

Yslam dininiň Turana girip gelmegi we ýaýramagy gönüden-göni arap basybalyşlary we araplaryň köp asyrylyk hökümdarlygy bilen bagly. Sebitde täze syýasy güýjüň peýda bolmagy netijesinde Turan iki bölege bölünýär:

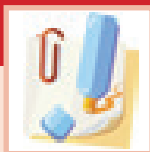
- 1) Mawerannahr («Derýanyň aňry tarapy»);
- 2) Arodi at-türk («Türkleriň ýerleri», ýagny araplara boýun egmedik hökümdarlaryň ýerleri).

Yslam dininiň Turanda ýaýramagyna aşakdaky faktorlar gönüden-göni öz täsirini ýetiripdir. Abu Muslimiň gozgalaňy döwrüne çenli yslamdan öňki döwürüň hökümdarlary öz ýagdaýlaryny saklapdyrlar. Olar ýerli ilaty dolandyrmak we olardan araplar üçin salgyt ýygnamak wezipelerini ýerine ýetirdirler.

Araplar ençeme ýeňilliklere eýediler. Yslam dinini kabul eden ýerli ilat hem jemgyýetde araplar ýaly ýeňilliklere eýe bolýardylar. Abu Hanifanyň arap bolmadyk musulmanlaryň deň hukuklydygy baradaky taglymy, olaryň jemgyýetde kemsidilmegine garşy tagallalaryň Turanda hem girizilmegi yslam dininiň giň ýaýramagy üçin mümkinçilik berdi.

Yslam dininiň esasy çeşmelerinden biri hadyslaryň toplanmagynda beýik Watandaşlarymyz Abu Abdullah Buhary, Ymam Termizi, Hekim Termizi, Ymam Darimiýleriň hyzmatlary uly bolupdyr. Şu sebäpli hem yslam dininiň sebitde ýaýraýşy çaltlanypdyr.

Yslam taglymatyna görä, Muhammet pygamberiň ady agzalanda ony hormatlamak bilen «sollallohu alayhi wesellam» (gysgaça: s.a.w.: «oňa Allanyň rahmeti we salamy bolsun») ýa-da «aleyhes-salam» (gysgaça: a.s.: «oňa salam bolsun») jümlesini aýtmaly hasaplanandygy üçin yslam taryhyna degişli edebiýtlarda s.a.w. ýa-da a.s. gysgaltmasy ulanylýar.

Döredijilikli iş

1. «Gurhany kerim» we «Hadysy şerif» diýende nämäni düşündiňiz?
2. Turanyň çäğine Yslam dini haçan girip geldi?

Maglumat üçin

Hanafylyk mezhebini esaslandyran Abu Hanifa ady bilen meşhur Noman Söbit Kufiý (699–767) hasaplanýar. Bu mezheb öz manysy, taglymaty we ulanan usuly bilen jemgyýetde ýüze çykyan islendik soraga jogap tapyp bilýär. Bu şundan gelip çykýar, ýagny hanafy mezhebi täze emele gelen dini meseläniň çözüwini çözüp

Mezhep (arap. – ugr, ýol, taglymat), şerigat mezhepleri – yslamda dini hukuk ulgamlary we ugurlary.

beripdir. Abu Hanifa agyr ýagdaýlarda adamlar üçin amatly şert döredip berip, kynçylyklaryny ýeňil etmäge çalşypdyr. Abu Hanifa azatlyk prinsipiniň howandarydy. Täjirçilikde we başga ugurlarda adam hukugyny we azatlyklaryny gorapdyr. Meselem, durmuş guranda erkege we aýala deň hukuk berilmegi, ýetim çagalaryň hukuklary we başgalar.

Bilýarsiniñizmi?

Abu Hanifa Noman Sobit (699, Kufa — 767, Bagdat) — sūnni musulmanlar tarapyndan hormat bilen Ymamy Agzam diýlip atlandyrylýar. Hanafylyk mezhebiniň hormatyna şeýle atlandyrylypdyr. Fakih, muhaddis. «Abu Hanifa» onuň lakamy, «Ymam Agzam» («Beýik ymam») beýikligi ykrar edilip berlen dereje.

Ymamy Agzam şu derejede gözəl gylykly adam eken, ýagny onuň döwürdeşleri ol adamyň sypatlaryny ykrar edip, iň owadan gylyk Ymamy Agzamyň gylygydyr, diýip hasaplapdyrlar. Hemişe gelşikli we päkize geýimlerde gezipdir. Şeýle belent derejä ýeten ynsan örän sypaýy, sada, edepli bolupdyr. Ol özüne ýamanlyk edenleri görende: «Bizi ýamanlan adamlaryň günäsini Alla geçsin, bizi gowy görenleri Alla sylasyn», diýip dog aeder eken.

Ymamy Agzam
kūmmeti. Bagdat

Kunýa – abu (arapça «ata» sözünüň izofa ýagdaýdaky şekli). Araplarda we başga musulman halklarda köp kunýalaryň düzüm bölegi. Meselem, Abu Ali ibn Sina, Abu Reýhan Biruny we başgalar. «Abu» bilen gelen at şahsyň atasydygyny, «ibn» bilen gelen at bolsa şahsyň ogludygyny aňladýar.

YSLAM DININIŇ ÝAÝRAMAGY

IX-XII asyrlarda yslam dini Orta Aziýa halklarynyň döwletlilikiniň taryhynda uly rol oýnap başlaýar. Mawerannahrda bu döwür arap halyfatyndan özbaşdak bolan döwletleriň peýda bolmagy we ösüş döwri bolan bolsa, yslam bu wagtda Gündogarda giň ýaýrap dünýä dini derejesine göterilýär, musulman dünýäsiniň aňýýetine öwrülýär.

Arap dilinde ylmy eserler ýazylýar. Ozaldan sowatly bolan, medeniýeti ýokary derejä göterilen Turan halky tiz arada diňe bir arap dilini däl, eýsem yslam ylmlaryny hem çuňňur öwrenip, arap dilinde we şerigat meselelerinde kitaplar ýazýan alymlary ýetişdirip çykaryp başlaýar.

Şäherlerde metjitdir medreseler gurluşygyna üns berlip başlanýar. Çeşmeleriň delillendirmegine görä, Buhara-da ilkinji medreseler VIII-IX asyrlardan başlap gurulýar.

Hatda kanunşynaslar üçin hem ýörite «Fakihler medresesi» diýen ýöriteleşdirilen medrese gurdurylypdyr. Şeýle

bilim ojaklarynda Gurhany Kerim, hadys ylmy we şerigatyň esaslary her taraplaýyn kämil öwrenilipdir.

Şol döwrüň şäherleriniň arasynda yslam dini taglymatyny çuňňur wagyz etmekde Buhara şäheri aýratyn orny eýeleýär. Ýokarda bellenişi ýaly, medresedir, mekdepleriň bolmagy bu ýerde ylahyýet ylmy boýunça iri alymlaryň ýetişip çykmagyna hyzmat edipdir. Şonuň üçin bolsa gerek, Buhara şu döwürden başlap «Kubbatul yslam» – «Yslam dininiň gümmezi» ady bilen şöhrat gazanyp başlaýar.

Ýuwaş-ýuwaşdan yslam dini merkezleşen döwletiň esasy aňýýetine öwrülýär.

... Diliňi gowy hünär bilen öwretgil we mylaýym sözden başga zady adat etmegil. Neçünkim, dile her niçik sözi öwretseň, şony aýdar, sözi öz ýerinde ulangyl, söz eger ýagşy bolsa, emma ýerliksiz ulanylsa, eger ol her niçik ýagşy söz bolsa hem ýaman, gelşiksiz eşidiler. Şonuň üçin biderek sözlemäňki, peýdasyzdyr. Beýle bipeýda söz zyýan getirer we her sözki ondan hünär ysy gelmese, beýle sözi geplemeli däl.

Keýkowus, «Kowusnama»

Bu günki günde Merkezi Aziya musulmanlarynyň aglabasy hanafylyk mezhebine eýerýärler. Häzirki wagtda bu fikhi taglymat Hindistan, Päkistan, Owganystan, Yrak, Siriya, Türkiýe we ençeme Afrika ýurtlarynda giň ýaýran.

Mälikilik mezhebini esaslandyran, ymam Abu Abdullah Mälik ibn Anas 711-nji ýylda doglan. Bu mezhebde birinji çeşme Gurhany kerim, ikinji çeşme hadys hasaplanýar. Mälikilik mezhebinde şerigat meselelerinde Medinäniň durmuşy we adatlary köp ýagdaýlarda üstün durupdyr. Mälikilik Marokko, Alžir, Tunis, Bangladeş ýaly ýurtlarda esasy mezheb hasaplanýar.

Şofeilik mezhebiniň esaslandyryjysy Abu Abdullah Muhammet ibn Idris Şofei (767–804). Şofeilik mezhebi fikhiý höküm çykarmakda Gurhan, sünnet, ijmo we kyýasa daýanýar. Olar hanafylarda we mäliklerde bar bolan kinaýany ret edýärler. Şofeilik, esasan, Indoneziya, Malaýziya, Müsür, Sudan, Keniya, Mali, Liwiya ýaly döwletlerde ýaýran.

Hanbalylyk mezhebini esaslandyran ymam Abu Abdullah Ahmet ibn Hanbal (780–855) Bagdat şäherinde ýaşapdyr. Hanbalylyk mezhebinde «Gurhan» we «sünnet» esasy çeşme hasaplanýar. Ijmolaryň (pikirdeşleriň) we egindeşleriň gepleri soňky orunlarda durýar. Kyýasy diňe başga alaç galmamda ulanmaga rugsat berilýär. Bu mezhebiň dowamçylary azsanly bolup, esasan, Saud Arabystany, Ýemen, BAE, Kuweýt, Katar döwletleriniň ilatynyň arasynda ýaýran.

Sünnülikdäki dört mezheb bir-biri bilen deň hasaplanýar. Mezhebler adaty dini hukuk çägidinden çykmandyk ýagdaýda, şerigat meselelerinde ýeňilräk ýada gatyrak höküm çykarýandyklary bilen tapawutlanýar.

2017-nji ýyldan Özbegistanyň Prezidentiniň başlangyjy bilen Ymam Moturidi toplumynda «Kelam ylmy mekdebi», moturidilik taglymatynyň iri wekili Abul Mu'in Nasafy zyýaratgähinde bolsa «Akoid mekdebi»ni döredildi.

Döredijilikli iş

1. Mezheb diýende nämäni düşündiňiz?
2. Sünnüler ýaşayan çäkleri kartadan anyklaň.

Ijmo - irki yslam döwründe ulamalaryň biragyzdan kabul eden kararlary.

Bilýärsiňizmi?

Soňky döwürde peýda bolan «galp salafylyk», «Hizbut tahrir» ýaly ýönelişleri fikhi mezheblere deňleşdirip bolmaýar. Çünki olar şerigat meselelerinde öz özbaşdak çözüwlerini beren ulgama eýe däl. Olara dini-syýasy hereket we bikanun syýasy partiýalar hökmünde garamak mümkin.

Abu Mansur Moturidi
kümmeti. Samarkant

Pikir ýöretmek üçin

VIII–IX asyrlarda musulmanlaryň arasynda «Gurhan» aýatlaryny we hadyslary nädogry düşünen taýpalar peýda bolýar. Olar kä Allanyň adama meňzeş teswirleri, kä onuň aýratynlyklaryny inkär edip, pygamberleriň, «Gurhany kerim» şanyňa laýyk bolmadyk pikirleri bildirýärdiler. Ynha şeýle şertde sünnülik ýönelişiniň alymlary käbir akymlaryň bozgunçy taglymlarynyň ençemesini puja çykardylar. Netijede Abu Mansur Moturidi (870–944) Moturidia taglymatyny esaslandyrypdyr.

Moturidi sap dini dünýägaraýyş çäginde çyk-madyk ýagdaýda akyl-parasady beýgeldýär we logiki taýdan esaslandyrylan bilimiň ähmiýetini aýratyn nyg-taýar. Moturidä görä, adam durmuşyň synaglary üçin ýaradylypdyr. Şunuň bilen bir wagtda oňa şu Synaglar-dan üstünlikli geçmek we dogry ýoly tapmak üçin giň mümkinçilikler hem berlen.

Ynsan öz hereketlerini saýlamaga ygtyýarlydyr. Beýik alym öz garaýyşlary bilen hanafylyk taglymaty-nyň Turan halklarynyň däpleri, urp-adatlary bilen aýryl-maz baglylygyny görkezip berdi.

Iň üns bererlisi, yslam äleminiň aglaba sebitlerin-de, Siriýa, Yrak, Türkiýe, Päkistan, Hindistan, Demir-gazyk Afrika ýaly ýurtlarda Moturidilik taglymaty häzir hem ýokary, orta we dini okuw mekdeplerinde özbaş-dak predmet hökmünde okadylyp gelinýär.

Aşariýa taglymaty. Bu taglymaty basyraly Abul Hasan Aşari (873–936) esaslandyrypdyr. Ymam Aşari ömrüniň ýarysyny azaşan akymlara garşy göreşe bagyşlapdyr. Aşariýa taglymaty hem sünnülik dünýä-garaýşna laýyk taglymat hasaplanýar. Bu tagly-mat hem, esasan, motaziliýa, kada-riýa, jabariýa ýaly azaşan toparlaryň dünýägaraýyş taglymlaryna garşy durupdyr. Aşariýa taglymaty, esa-san, Yrakda, soňra seljuklar hökü-mdarlygy döwründe Horasanda ösüpdir.

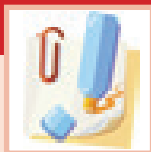
Özbegistanda 2000-nji ýylda
Moturidiniň doglan gününüň
1130 ýyllygy giň bellendi.

Bilýärsiňizmi?

Yslam dininde tasawwuf we tarykat diýen düşüňjeler hem bar. Tasawwufyň çyn manysy nebsi päklemek, ahlagy bezemek, ruhy kämillige ýetmekden ybarat. Şu maksatlara ýetmek üçin alymlar tarapyndan ýörite mekdepler – tarykatlar düzülipdir. «Tarykat» arap dilindäki söz bolup, «ýol» manysyny aňladýar. Bu günki günde tarykatlaryň sany köp bolup, olaryň iň irileri Ýassawiýa, Kubrawiýa we Nagşbendiýadyr. Möhümi, olaryň ählisi biziň ata watanymyzda emele gelen.

Tasawwuf we oňa manydaş bolan sofiý, mutasawwuf adalgalarynyň gelip çykyşy arap dilinden «ýüň, ýung» manysyny aňladýan «suf» sözünden alnan.

Döredijilikli iş

1. Tasawwufa berlen kesgitlemäni okaň. Kesgitlemedäki «ýaman ahlaklar» diýende nämäni düşüňärsiňiz?
2. Nämä üçin şeýle ýaman ahlaklardan gutulmaly diýip oýlaýarsyňyz?
3. Edil lukmançylyk ylmy beden saglygyna degişli maglumatlary öwrediş ýaly, tasawwuf hem kalbyň, ruhuň ýaman ahlaklardan gutulmagy ýollaryny öwredýär, diýen pikiri esaslandyryjak boluň.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Turanyň çäginde yslam dininiň giň ýaýramagyna hyzmat eden faktorlary sanaň. Diniň ýaýramagynda medreseleriň orny nähilidi?
2. Yslam dininiň ýokarlanmagynda ýurtdaşlarymyzyň hyzmatlary nähilidi?
3. Olaryň bu günki gündäki ähmiýeti nähili?
4. «Taryhdaky ata-babalarymyzyň hyzmatynyň bu günki gündäki ähmiýeti» temasynda goşmaça maglumat toplaň we olar esasynda tanyşdyрма taýýarlaň.

41-42-nji temalar: **BILIM**

Ишјеңлеширији soraglar we ýumuşlar

Haýsy-da bolsa bir ýurtda ylym-bilimiň ösmeginiň netijesi jemgyýetiň ösüşine nähili täsir edýär?

1. Eger siz ylmyň käbir ugruny kämil eýeleseniz we oňa amal etseňiz kimler köpräk peýda görýär? Jemgyýete nähili peýda gelýär?
2. Siziň bilim eýelemegiňiz üçin ilkinji esas nirede goýlan?
3. Näme diýip oýlaýarsyňyz, ýurdumyzyň akyldarlarynyň dünýä ylym-biliminiň ösüşine goşant goşmaklarynda olaryň halypalarynyň, tälim dergähleriniň orny nähili bolupdyr?

Pikir ýöretmek üçin

Abu Hamid Gazzoly (1058-1111) öz döwründe «Hujjatul yslam» (yslam delili) ady bilen meşhur bolupdyr. Gazzoly Gündogarda we Günbatarda ylahyýetçi, filosof hökmünde tanalypdyr. Abu Hamid Gazzolynyň «Ihýou ulumid-din» eseriniň «Ilm kitaby» böleginde «Bilim alyjy we bilim beriji edep-leri barada» göreldele pikirleri beýan edilen. Ol: «Ylym ilki dymmak, soň diňlemek, soň ony ýat tutmak, soň ony berjaý etmek, soň bolsa ýaýratmak – başgalara öwretmekdir» diýip ýazýar.

Ol ylmy kimlere öwretmeli, diýen soraga «dünýewi we dini bilimleri diňe kalby ýagşylygy püre-pür adamlara öwretmeli. Ylym diňe ýagşylyga hyzmat etmelidir», diýen pikiri öňe sürýär.

Dörediji-likli iş

1. Gazzoly «Dünýewi we dini bilimleri diňe kalby ýagşylyga püre-pür adamlara öwretmeli. Ylym diňe ýagşylyga hyzmat etmelidir» diýen pikiri öňe sürende nämäni nazarda tutupdyr?
2. Ylym haçan ýowuzlyga hyzmat etmegi mümkin?

S.P. Tolstow, «Gadymy Horezm siwilizasiyasyny gözlöp» eserinde Horezm-däki Janbasgalan we Toprakgaladan tapylan otparazlaryň ybadathanasy barada şeýle ýazýar: «Desgalaryň arasynda goşa diwarlar bilen gurşalan we içerik aýlanma ýoda bolan gönüburçly bina bolupdyr. Hanalardan 140 sany derä we agaja ýazylan dürli mazmundaky namalar hem-de 138 sany uly-kiçi heýkeljikler tapylan».

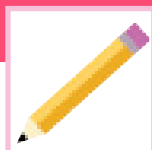
Döredijilik- li iş

Ýokardaky taryhy çeşmä daýanyp, Horezmde ybadat-hana utgaşýan binalarda hukuk edaralary, dolandyryş-hojalyk işleri bilen meşgullanýan ýerler bilen bilelikde bilim ojaklary hem bolandygyny esaslandyrmýga çalşyň.

Maglumat üçin

Turanda yslama çenli hem birnäçe asyrlaryň dowamynda şekillenen bilim ulgamy bardy. Sebit yslam dini aňýetiniň ornaşdyrylmagy netijesinde ýerli bilim ulgamynda «medrese» diýlip atlandyrylan ýokary bilim edaralary peýda bolýar. Şu manyda, ilkinji ýokary okuw mekdebi VIII–IX asyrlarda Buharada peýda bolandygy hem ýöne ýerden däl. Olardan iň meşhur bolan Farjak medresesi 937-nji ýylda ýangynda ýanyp gidipdir. Samarkantda X asyrdan 17 sany medrese döredilipdir. Mekdepden ýokary basgançakdaky bilim ojaklary tä «medrese» ady berkidilýänçe «mejlis» diýlip atlandyrylyp başlanypdyr we olarda *şyh*, *hekim ýada halypa* diýlip atlandyrylan bilimli adamlar sapak beripdirler.

Pikir ýöretmek üçin

Turandaky döwletleriň ruhy we medeni durmuşyna nazar taşlasak, bu çäklerde sowatlylyk ýokary derejede bolupdyr. Meselem, Mug dagyndan tapylan resminama VIII asyrdan ölkämizde bolup geçen wakalar barada söz açýar. Bu resminama çal reňk, ýüpek süýümleri garylan «Hytaý» kagyzyna ýazylypdyr.

Resminamany Diwaştıçıň guly ýazypdyr. Bu bolsa Turanda diňe bir azat ilat däl, eýsem gullaryň hem sowatly bolmagyna üns berendiklerini delillendirýär.

Akademik A. Sagdullaýewiň «Gadymky Özbegistan irki ýazuw çeşmelerinde» kitabynda hem sogd ýazuwy iş ýöretmekde, söwdada we medeni aragatnaşyklarda uly ähmiýete eýe bolup, gadymky uýgur, mongol we manjur ýazuwlarynyň peýda bolmagyna esas bolandygyny nygtaýar.

Maglumat üçin

Eftalylara we Türk hakanlygyna degişli bolan teňňelerde patyşalaryň suraty düşürilip, atlary bilen zikgelenendigi duşýar. Türk hakany Istami Wizantiýa imperatoryna nama iberýär. Ilçiniň sogdy ekenligi we ol elten nama sogd dilinde ýazylanlygy taryhy çeşmelerde bellenýär. Eftalylar döwründe sebitde sogdça, horezmçe, buharaça, karoşti, eftalyça ýazuwlar bolupdyr.

Kuteýba ibn Muslimiň döwründe Buhara şäheriniň içinde metjidi jome we medrese gurlupdyr. Ol ýer (öň) buthanady. Kuteýba ibn Muslim Afşona obasynyň ekin ýerleri we beýewanlary medrese talapalaryna wakf edilipdir.

Medreselerde üpjünçilik pul, galla we ikisi-de gatyşyk ýagdaýda amala aşyrylypdyr. Her bir medresäniň huzurynda başlangyç mekdepler bolupdyr. Başlangyç tälimde 6 ýaşdan 12 ýaş çenli bolan çagalar okadylypdyr. Medresede bilim almak bolsa 12, 14 ýaşdan başlanypdyr. Bilim aslynda mugt bolupdyr. Şonuň ýaly-da, nizamiýa medreselerinde talyplara stipendiýa berlipdir.

Döredijilikli iş

Berlen teksti okap aşakdaky soraglara jogap beriň: Näme üçin türk haty bar bolan başga hatlary ulanylyşdan gysyp çykarypdyr?

Meşhur syýahatçy, Istahry (850-934) horezmli leriň ylma teşnediklerini özüniň «Kitap al-masolik we-l-mamolik» (930-933 ýyllarda ýazylan) eserinde «Häzir Bagdatda horezmli şägirdi bolmadyk ýekeje-de alym ýok» diýip nygtaýar.

Pikir ýöretmek üçin

Renessans proseslerine oňyn täsir eden Gündogar, hususan-da, Turan sebiti (IX-XII) döredilen bilim ojaklary Ýewropa rennesansynyň emele gelmegine itergi bolupdyr. Buharadaky Metjidi Kelan ady bilen meşhur metjidiň orunda ilkinji metjit gurlupdyr. Olaryň ýanynda medreseler döräpdir.

IX asyryň başlarynda Balhda 400 medrese we 900 mektep bolupdyr.

“Bilimiň hili üç zatdandyr: Ýa bir peşe bilen baglanan bilim; bilim bilen bagly peşe; haýyr we dile degişli adat. Käbir peşe bilen bagly işler tebiblik, münejjimlik, inženerlik, massohlyk, tanapçy, şahyrylyk we şulara meňzeş işlerdir. Bilime degişli bar peşe hunýagürlik, baýtarlyk, binagärlik, korizkunlar we bulardan daşary işler hem bardyr. Bularyň her birinde şeýle kada bar, eger sen onuň suratyny we tertibini bilmesen, her näçe ussa bolsaň, hem ol babatda serraýgon adam ýaly bolarsyň, ýagny haýran bolup durarsyň».

Keykowus,
«Kowusnama»

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Okan maglumatlaryňyz esasynda ýurdumyzyň tälim taryhynyň takmyny ýaşyny kesgitläň.
2. Ilkinji tälim edaralary nirelerde iş alyp barypdyr?
3. Ymam Gazzoly bilim barada nähili maglumatlary berýär?
4. Keykowus, «Kowusnama»syndan berlen bölekden nähili netijä geldiňiz?
5. Medreselerdäki tälim näme üçin wakfýň hasabyndan amala aşyrylypdyr? Olarda nähili bilimler berlipdir?

TARYHY ÖZGERDEN ŞAHSLAR

Dünyäde halklar köp, döwletler kân. Münlerçe milletler we dürli-dürli halkýetler hem. Olaryň her biriniň dünýä siwilizasiýasyna goşan öz goşandy bar, mälüm mukdardaky ülşi bar. Bu ülşi bolsa kimdir köpräk, kimdir azrak goşup ýaşayar. Bu tebigatyň kanuny, ösüş prinsipidir.

Biz şu topragyň eýesi, şu halkyň wekili hökmünde dünýä siwilizasiýasyna goşan uly ülşümüz bar, diýip áydyp bilýäris. Ensiklopedik alym hökmünde Biruny, lukmançylyk mededi Sina, anyk ylymlarda Horezmi, dini ylymda Ymam Buhary, harby ylymda Emir Temur, asman ylymynda Mürze Ulugbek, şygryýetde we çeper edebiyatda Nowaýynyň öňüni kesip geçjek entek-entek tapylmasa gerek.

Soňky temalarymyz ine şular barada...

43–44-nji temalar:

AKYL-PAYHAS BILEN DÖREDILEN BAÝ RUHYÝET

Işjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Eger Ýewropa galkynyş döwri – Renessansyň netijeleri hökmünde edebiyat we sungat eserleri, arhitektura dürdäneleri, lukmançylyk we adama aň ýetirmek babatdaky täze açyşlar emele gelen bolsa, Turanda bu proses haýsy ylymlaryň ösmegi bilen ýüze çykdy?
2. Yslam dinine ynanç güýçli bolan IX-XI asyrlarda näme üçin ol dünýewi ylymlaryň ösüşini goldapdyr?

Maglumat üçin

Ýurdumyzyň beýik alymlary dini bilimler boýunça hem kämil derejä ýetipdirler. Meselem, Ibn Sina, Mahmyt Zamaşary, Faraby, Birunylar Gurhan, hadys, yslam taryhy we hukukşynaslygy boýunça hem eserler ýazypdyrlar. Musulman älemindeki ilkinji okuw dergähleri — medreseler VIII asyryň ahylarynda şol döwürdäki ylmy-medeni merkezler hasaplanan Buhara, Samarkant, Nasaf, Ter-miz, Hywa, Şaş, Margilan ýaly gadymy şäherlerde iş alyp baryp başlapdyr. Şeýle ylym odaklary özünüň netijesini görkezip, ýurdumyzdan beýik mufasssirlar (Gurhany düşündirijiler) we muhaddisler (hadys toplaýjylar) ýetişip çykypdyr.

Muhammediň (s.a.w.) alty ýüz müňe ýakyn hadyslaryny ýadynda saklan beýik alym Ymam Buhary «Hadys ylmynyň soltany» diýen hormatly derejä sezewar bolupdyr. Beýik muhaddisiň «al-Jome as-Sahih» (Sahih, ynamly toplum) eseri «Gurhany kerim»den soňky orunda durýan ikinji möhüm çeşme hökmünde yslam äleminde ýokary baha sezewar bolup gelýär.

Döredijilikli iş

1. Ymam Buharynyň hadyslaryny kabul etmekleri üçin onuň hekaýa edijisi nähili talaplara jogap bermeli bolupdyr? Näme üçin? Siz ýene nähili talaplary goýan bolardyňyz?

2. Şu maglumaty okaň! Näme sebäpden Ymam Buhary uzakdan gelen bolsalar-da hadysy diňlemezden yzyna gaýdyp gidipdir?

Bir günü bir adamdan hadys diňlemek we ony ýazyp almak üçin gözläp barýarlar. Ol adam atyny çagyrmak maksadynda etegine ýalandan iým salan ýaly görkezip, aldap çagyryandygyny görýärler. Netijede örän uzakdan gelen bolsalar-da, ol adamdan hadys diňlemän gaýdyp gidýär.

Ymam Buharynyň kümmeti. Samarkant

«Bilimden başga çykalga ýok we bolmagaý!»
Ymam Buhary

Pikir ýöretmek üçin

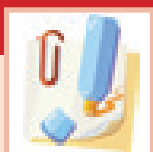
Ymam Buhary hadys ylmynyň alymlaryndan biri Is'hak Rahuwaihiň huzurunda bolupdyr. Ol käbir şägirtlerine: «Käski siz Nabii sallallahu alayhi wesellemiň sünnetlerini jemlän gysga, sahih (iň ynamly) kitap jem etseňizdi!» – diýýär. Bu Ymam Buharynyň kalbyna ornaşyp galýar we ol hadyslary jemlemäge başlaýar. Bu hadyslary 600 000 sany hadysdan çykaryp alyp, kitabyna diňe iň ynamly hadyslary jemläpdir. Hadyslaryň rawysy (hekaýaçysy, rowaýat ediji, aýdyjy) baradaky maglumatlary hem bermek olaryň ynamlylygyny üpjün etmek üçin esas bolupdyr. Her bir rawynyň terjimehalyny ýazyp, her bir hadysy ýazmazdan öň päklenip, ybadat we dogalar edýärdi. Ymam Buhary hadyslary kabul etmegi üçin aşakdaky talaplara jogap bermegi zerur bolupdyr. Hadys aýdyjynyň musulman bolmagy, ýaşı, ýagny kemala gelenligi, aklynyň durulygy, günäli işlerden saklananlygy, ylma amal edişi, eşiden habarynyň çynlygyny anyklap soň başgalara aýdýan adam bolmagy, şunuň bilen birlikde hatyrasynyň güýçlüligine, ýalandan uzak bolmagy ýaly talaplary berjaý edipdir. «Al-Jome as-sahih» 16 ýylyň dowamyn-da ýazyp tamamlanypdyr.

Çeşmelerde

Ymam Buharynyň synagdan geçişi

Bir günü Ymam Buharynyň Bagdada gelendigini eşiden alymlar ol adamy synap görmekçi bolýarlar. Bagdat muhaddisleri ýüz hadysy saýlap alyp, olaryň tekstini we ysnatlaryny (düzümlerini, delillerini) üýtgedýärler (ýagny bir deliliň tekstini ikinji bir deliliň teksti bilen we bir tekstiň delilini başga tekstiň delili bilen çalşyryp goýýarlar). Soň olary on adama on sanydan bölüp berýärler-de, ýygnak wagtynda Ymam Buhara aýtmagy tabşyrýarlar. Ýygnaga müňlerçe horasanly, bagdatly we başga alymlar gelýärler. Baýaky adamlar özlerine tabşyrylan hadyslary Ymam Buhara aýdyp, olar babatda sorayarlar. Şunda Ymam Buhary olaryň her birine: «Beýle hadysy bilmeýärin», – diýip jogap berýär. Soraglar gutarandan soň birinji bolup sorag beren adama seretdi-de: «Emma, sen aýdan birinji hadysyň teksti başga bir hadysyň deliline degişli bolup, dogrusy ynha şeýle, ikinjisiniň delili bolsa başga hadysyň tekstine degişli bolup, dogrusy ynha şeýle...» – diýmek bilen sorag beren 10 adama jogap beripdir. Ähli hadyslaryň delillerini we tekstlerini ýerbe-ýer goýandygyna haýran galan adamlar ol adamyň ýadyna, akyl-parasadyna ykrar bolup, çuňňur yzzat-hormat bildirýärler.

Döredijilikli iş

«Ymam Buharynyň synagdan geçişi» hekaýasyny okaň. Onuň seýrek talanty barada pikir alşyň.

2. Ýady berkitmek üçin nähili maşklar zerur? Siz ýadyňyzy berkitmek üçin nähili maşklary ýerine ýetirýärsiňiz?
3. Kitap okamak we ýat tutmak hatyrany berkidýär, diýen pikire goşulýarsyňyzmy?
4. Yslam dininde ylym-bilime üns bermekden we wagyz etmekden nähili maksatlar gözlenen?

Çeşmelerde aýdylyşyna görä, Ymam Buharynyň sahih toplumyna girizilen ynamly hadyslaryň sany gaýtalanýanlary bilen bile 7275 sany bolup, gaýtalanmaýan ýagdaýda bolsa 4000 hadysdan ybarat bolupdyr.

Bilýärsiňizmi?

707-nji ýylda musulmanlar tarapyndan dünýädäki birinji keselhana döredilipdir. Şu keselhananyň özünde şepagat uýalarynyň işi ýola goýlupdyr we ýokary lukmançylyk okuw mekdepleri iş alyp baryp başlapdyr. Köp asyrlaryň dowamynda hut musulman doktorlary göz kesellerini barlamak we bejermek boýunça hünärmenler hasaplanypdyrlar.

1990-njy ýylda ýurdumyzda Termiziniň doglan gününüň 1200 ýyllygy giň bellendi. Garaşsyzlyk ýyllarynda Termiziniň ýadygärlik toplumu gaýtadan abatlanyp, mübärek zyýaratgähe öwürildi.

Maglumat üçin

Ymam Termizi. Abu Isa Muhammet Termizi (824–894-nji ýyl, Termiz) Bug obasynda (häzirki Şirabat tümeni) doglan beýik özbek muhaddisidir. Termizi Ymam Buhary bilen duşuşanda (bu duşuşyk Nişapurda bolupdyr we iki alym 5 ýyl bile ýaşapdyrlar) diňe bir hadysyň tekstini däl, eýsem onuň hikmetini we filosofiýasyny düşündigini ykrar edýär. Öz gezeginde Ymam Buhary öz şägirdini magtap, sadalyk bilen: «Sen menden lezzet alanyňdan görä, men senden köpräk lezzet tapdym», diýýär. Bu Termizä berlen örän uly bahady. 868-nji ýylda ol öz doglan ýurduna gaýdypdyr.

Termizi zyýaratgähi

Döredijilikli iş

«Sen menden lezzet alanyňdan görä, men senden köpräk lezzet tapdym», diýende Ymam Buhary nämäni nazarda tutupdyr?

Pikir ýöretmek üçin

Termizi ylmy-döredijilik işi, şägirtleri taýýarlamak bilen meşgul bolupdyr we iri muhaddis alym, ymam hökmünde şöhrat gazanypdyr. Termiziniň galamyna degişli eserleriň aglabasy: «Al-Jome' as-sahih» («Ynamly toplum»), «Aş-Şamoil an-nabawiya» («Pygamber alayhissalamyň şekli we sypatlary»), «Al-Ilal fil-hadys» («Hadyslardaky nogsanlar»), «at-Ta'rih» («Taryh») we başgalar bize çenli ýetip gelipdir. Onuň eserleriniň içinde iň meşhury, şübhesiz «Al-Jome' as-sahih» bolup, ol 6 ynamly hadyslar toplumyndan biridir.

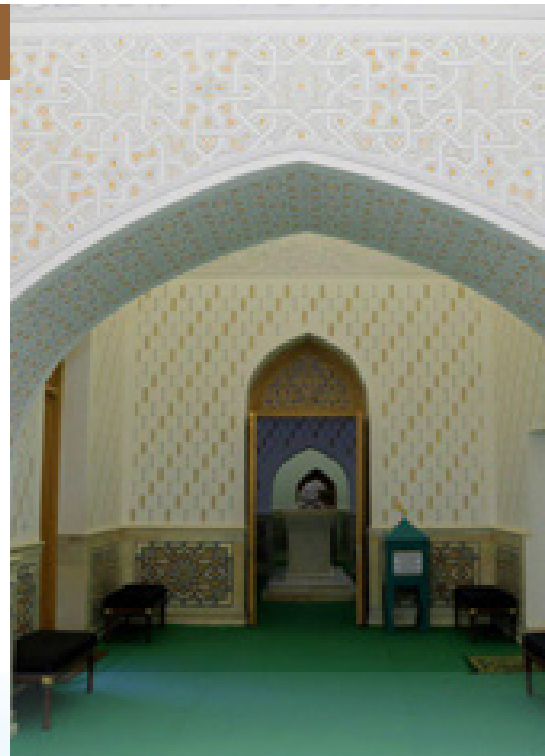

Çeşmelerde

Abu Isa Muhammet Termizi Mekgä haja barýarka ýol ugruna köp meşhur muhaddisler bilen duşuşyp, olaryň birinden hadys ylmyndan sapak bermegini haýyş edipdir. Şonda ol adam: «Bolýa, eliňize kagyz-galam alyň!» – diýipdir. Hut şol wagt Termizi galam tapyp bilmändir, alymyň garşysynda oturyp diňläpdir.

Alym bolsa hiç hili ýazuwuň ýoklugyny görüp, gaharlanýar: «Näme, sen meni bikärçi diýip oýladyňmy?» – diýip käýipdir. Ymam Termizi ötünç sorap: «Siz aýdan hadyslary ýat tutdum, olary aýdyp bereýinmi?» – diýip, eşiden hadyslarynyň hemmesini yzly-yzyna aýdyp beripdir. Soň ol alym ýene kyrk hadys aýdypdyr. Ymam Termizi olary hem ýekän-ýekän ýalňyşman aýdyp beripdir.

Şonda alym Ymam Termiziniň hatyrasynyň iňňän güýçlüdigine haýran galypdyr.

Isa Termiziniň kümmeti,
Şirabat

Maglumat üçin

Zamahşary, Abul Kasim Mahmyt ibn Omar ibn Muhammet (1075-1144) – dilçi, şahyr, mu'tazililer nazaryýetçisi, fakih. «Jorulloh» – «Allanyň goňsusy», «Arap we gaýry araplaryň halypasy», «Horezmiň buýsanjy» atlary bilen beýgeldilipdir. Horezmiň Zamahşar obasynda doglan. Atasynyň ýolbaşçylygynda sowat çykaryp, soňrak Gürgençde, Buharada bilim alypdyr. Birnäçe ýyl Horezmşalar köşgünde hyzmat edipdir. 1118-nji ýyldan başlap бүтін ömrüni ylym-bilime bagyşlapdyr. Iki gezek haj saparynda bolupdyr. Köne Ürgençde aradan çykypdyr.

Zamahşary arap diline, edebiyata, geografiýa, tafsire, hadysa we fikhe degişli köp eserler döredipdir. Arap diliniň grammatikasyna degişli «Al-Mufasssal» atly eserini ol Mekgede ýaşan wagtynda, bir ýarym ýylyň dowamynda ýazypdyr.

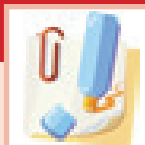
Beýik babamyz Alyşir Nowaýy "Sab'ai saýýar" poemasynyň halypasy Abdurahman Jamynyň tarypyna bagyşlanan babynda Zamahşaryny ýatlap geçýär:

Arabyýetde ders anıň wırdı.
Ibni Hajib kemine şägirdi.
Ibni Hajib diýmeýki, Jarullah,
Onça tafsir işinde ýok agah.

Onuň Gurhanyň düşündirişine bagyşlanan «Gurhan hakykatlary we ony düşündürmek arkaly sözleriň gözlerini açmak» ("Al-Kaşşof an hakoik it-tanziyl we uýun-il-akowiyl fi wujuh it-ta'wiyl") eseri meşhurdyr. Mekgede ýazylan bu kitap gysgaça «Kaşşof» diýlip atlandyrylýar.

Zamahşarynyň fikhe degişli «Dürli meseleleriň möhümi», «Mirasgärlik hukugy ylmy boýunça maşk», diniň esaslary baradaky «Usuldaky düzgünler», «Şahodat kelimesi barada risala», hadyslara bagyşlanan «Garyp hadyslar barada ajaýyp eser», şonuň ýaly-da, dil, nahw meselelerini giň açyp beren kitaplary, goşgy diwanlary saýlanan bolup, olar dürli dillere terjime edilip çap edilen.

Döredijilikli iş

Ymam Mahmyt Zamahşarynyň arap grammatikasyna we dilşynaslygyna degişli eseri üçin araplar ony nähili hormat bilen agzaýarlar?

Maglumat üçün

Beýik özbek alymlarynyň arasynda yslam şerigaty — fikh ugrunda hem öň-debaryjylar bolupdyr.

Ymam Burhaniddin Abul Hasan Ali Abu Bekr Abduljalil Abu Bekr Fergany **Marginany**nyň nesebi halyf Abu Bekr Siddige (r.a.) baryp direlýär.

Ymam Burhaniddin Marginany 1123-nji ýylda Riştan tümeninde doglan. Ol ylym-bilimli maşgalada ulalan bolup, ilki öz atasyndan tälim alýar. Soň öz döwrüniň meşhur beýik alymlary, fakih we mujtahid derejesindäki alymlardan sapak alyp, özüniň ynanjy, takwasy we ýokary talanty sebäpli hanafy mezhebi boýunça beýik fakih we mujtahid derejesine göterilýär. «Şeýh ul-yslam» diýen beýik mertebä sezewar bolýar.

Burhaniddin Marginanynyň ýüze ýakyn eserler ýazanlygy çeşmelerde aýdylýar. Onuň şa eseri «Hidoýa» hasaplanýar. Bu eser 57 bapdan ybarat bolup, yslam hukukşynaslygynyň ähli ugurlaryny özünde beýan eden seýrek çeşme hasaplanýar.

Marginanynyň бүтин yslam äleminde meşhur bolan «Hidoýa» eseri 1178-nji ýylda Samarkantda ýazylypdyr. «Hidoýa» atly eseri döredilen döwründen tä häzire çenli Gündogaryň we Günbataryň okuw mekdeplerinde yslam şerigatyny öwrenmekde esasy eserlerden biri hökmünde peýdalanylýar.

2000-nji ýylyň noýabrynda Margilanda Burhaniddin al-Marginanynyň 910 ýyllygy giň bellendi.

Ymam Burhaniddin
Marginany zyýaratgähi.
Fergana welaýaty

Maglumat üçün

Hekim Termiziniñ doly ady Abu Abdullah Muhammet Ali Hasan ibn Başir bolup, terjimehalyna degişli maglumatlar orta asyrlarda arap dilinde döredijilik eden awtorlardan Tajuddin Subki, Hatib Bagdady Ibn Hajar Askalony, Sullamy eserlerinde, şonuñ ýaly-da, özüniñ galamyna degişli «Bad'u şa'ni Abu Abdullah» («Abu Abdullah işiniñ başlanmagy») atly awtobiografik risasynda getirilen.

Meşhur mutasawwuf, muhaddis, «hofiz ul-Gurhan» we alym bolup, dünýä-garaýyş, düşündiriş, hadys ylymlary barada eserler ýazan Hekim Termizi takmynan 750/760-njy ýyllarda Termiz şäherinde doglan. Ömrüniñ ahyryna çenli (takmynan 869-njy ýyl) dört yüze ýakyn eser ýazypdyr. Şundan altmyşa golaýy bize çenli ýetip gelipdir.

Termizi bu dünýä üçin ýaradylan ähli nygmatlaryň, şol sanda, daş-töweregi, bizi gurşaýan dünýäniň hikmetini aňmakdaky hereketleri üçin öz döwründe alym «al-Hekim», ýagny «(barlykdaky) hikmeti aňan ynsan» adyna sezewar bolupdyr.

Alymyň pygamber Muhammet alaýhissalamyň hadyslaryna bagyşlanan «Nawodir al-usul fi Rasul» (“Rasulullah hadyslaryny bilmäge degişli usullar») eseri meşhur. Onuň bir golýazma nusgasy Özbegistan musulmanlarynyň edarasynyň kitaphanasynda saklanýar. Hekim Termiziniň bize çenli ýetip gelen möhüm eserlerinden ýene biri «Hatm al-awliýo» (käbir çeşmelerde «Hatm al-weloýat») bolup, onda alymyň welilik baradaky garaýyşlary giň beýan edilýär. Mundan daşary, onuň tasawwufa degişli «Kitap hakykat al-adamiýa» (“Adamzat hakykaty barada kitap»), «Adab al-nafs» (“Nebis edebi») we başga birnäçe golýazma eserleri bu günki güne çenli ýetip gelipdir. Olar hünärmenler tarapyndan öwrenilýär.

Hekim Termiziniň
kümmeti

Maglumat üçin

Abu Bekr Muhammet Jafar Zakariya Hattab Sharik **Narshahy** (899–959) — taryhçy alym.

Buharanyň Narşah obasynda doglan. Samanylar köşgünde kätiblik edipdir. Narşahy 943–944-nji ýyllarda samanylar emiri Nuh ibn Nasra bagyşlan «Tahkili welaýati Buhara» («Buharanyň taryhy») atly eserini arap dilinde ýazypdyr.

Narshahynyň «Buharanyň taryhy» Buhara oazisiniň taryhyna bagyşlanan. Kitabyň birnäçe baby Buharanyň döredilişine, gadymy atlaryna, gadymky patyşalaryna bagyşlanan. Eseriň ýörite bir baby Buharanyň töweregindäki Karmana, Hyp, Tawois, Iskajkat, Şarg, Zandana, Wardana, Afşona, Barkat, Romitan, Warahşa, Baýkent (Paýkent), Farap we başgalar barada maglumat berýär. Kitapda Turanda arap halyfaty hökümdarlygynyň ornaşdyrylyşy, yslam dininiň ýaýraýyşy we Buharanyň araplar tarapyndan eýelenmegi hem-de halyfata garşy göreşler jikme-jik hekaýa edilýär.

«Buharanyň taryhy»nda IX asyrda Turanyň arap halyfatyndan bölünip çykyşy, Mawerannahrda we Horasanda samanylar hökümdarlygynyň ornaşdyrylmagy hem-de Buharanyň ykdysady we medeni durmuşy suratlandyrylypdyr.

Eserde Buhara şäheriniň derwezeleri, içki we daşky diwarlarynyň gurluşygy, arkyň we şähristanyň gurluşy ýaly şäheriň taryhy topografiýasyna degişli maglumatlar bolup, olar ussatlyk bilen hekaýa edilýär. Bu eser bütin Turanyň irki orta asyrlar taryhyny öwrenmekde seýrek çeşmedir.

Bilýärsiňizmi?

Gynansak-da, «Buharanyň taryhy» nyň arap

dilinde ýazylan asyl nusgasy bize çenli ýetip gelmändir. Bize nesip bolany – bu pars diline terjime edilip, baryp üç asyryň dowamynda birnäçe gezek redaktirlenip, gysgaldylyp we goşmaçalary başyndan geçiren nusgadyr. Ýöne, «Buharanyň taryhy» Parižde fransuz, Buharada we Tähranda pars, Kembrijde iňlis, Daşkentde rus we özbek dilinde, Duşanbede täjik dilinde neşir edilipdir.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. «Parahatçylyk we durnuklylyk ylym-bilimiň ösüşine oňyn täsir edýär», diýen jümläni durmuşdan mysallar esasynda düşündirip beriň.
2. Ýurdumyzyň akyldarlarynyň ylmy mirasyny dünýä ylym-biliminiň ösüşine nähili täsir etdi. Pikiriňizi esaslandyryň.
3. Şu günden 1000 ýyl geçende adamlar sizi ýagşy sözleri buýsanç bilen dile aljagyny çak ediň.

Siz gelejekde özüňizden nähili ruhy miras galdyrmakçy?

45-46-njy temalar:

IX-XII ASYRLARDA YLYM-BILIMNIŇ WE MEDENIÝETIŇ ÝOKARLANMAGY

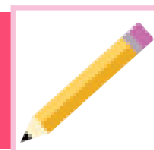

Işjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Suratda berlen Magoki Attoriý haýsy dinastiýa döwründe gurlupdy? Bu ýadygärlik ýurdumyzyň haýsy welaýatynda ýerleşýär?
2. Dünýä taryhy predmetinden alan bilimleriňiz esasynda aşakdaky soraglara jogap beriň. Halyf Mamun Bagdatda döreden ylym edarasy taryhda nähili at bilen galypdyr? Bu edara nämesi bilen meşhur bolupdyr?
3. Mahmyt Gaznawynyň Horezme ýörüşine näme bahana boldy? Ol haýsy alymy özi bilen Gazna äkitdi we oňa wezirlik derejesini berdi?

Buharadaky Magoki Attoriý metjidi

Pikir ýöretmek üçin

Turanyň çägi dünýä medeniýetiniň köne ojaklaryndan biri bolupdyr. Yslam dininiň girip gelmeginden öň hem bu ýerde ýaşan halklar baý bina-gärlik we hünärmentlik däplerine eýediler. Sebite yslam dini girip gelensoň, ýerli däpler yslam medeniýeti bilen uýgunlaşyp, has-da ösüp başlady.

Ylym-bilim, söwda, gurluşyk we oba hojalygy misli görülmedik derejede ösdi. Ilkinji yslam döwründäki syýasy we ykdysady gurşaw bu prosese oňyn täsir etdi.

IX-X asyrlarda binagärliğin ajaýyp gazananlary we nusgalary we, aýratynam, metjitleriň we medreseleriň gurluşygynda köpräk ýüze çykdy. Şol döwürlerde diýarymyza gelip-giden syýahatçylar we alymlar şäherleri taryplamak bilen, esasy binalar hökmünde metjitleri we medreseleri dile alandyklary şularyň delilidir. Metjit binalarynyň ýanynda haşamly we beýik minara, hanakah, ulamadyr keramatlylaryň guburlarynyň üstüne kümmetler guruldy.

Şeýle ýerleri zyýarat edýänleriň sany köp bolanlygyndan ýörite hüjreler hem gurlup başlanýar.

Ykdysady ýagdaýyň gowulanmagy, şäherleriň ähmiýetiniň barha artmagy netijesinde IX asyra çenli esasan laýdan we çig kerpiçden gurlup geline binalaryň ornuna indi bişen kerpiçler hem ulanylyp başlaýar.

Bilýärsiňizmi?

Häzirki geologiya, menerologiya, fizika we himiya ugurlary üçin örän möhüm we ynamly bolan maddalaryň analizi (diagnostikasy) usuly, ýagny maddalaryň udel agyrlygyny kesgitlemek ilkinji gezek Horezmde Mamun akademiýasynda Biruny tarapyndan açyş edilipdir.

Döredijilikli iş

1. Bu döwürde gurluşyk desgalarynda nähili täze binalar gurlupdyr?
2. Olaryň wezipesi nämelerden ybaratdy?
3. Birinji medrese nireden gurlupdyr?

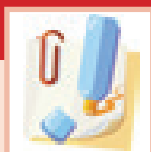
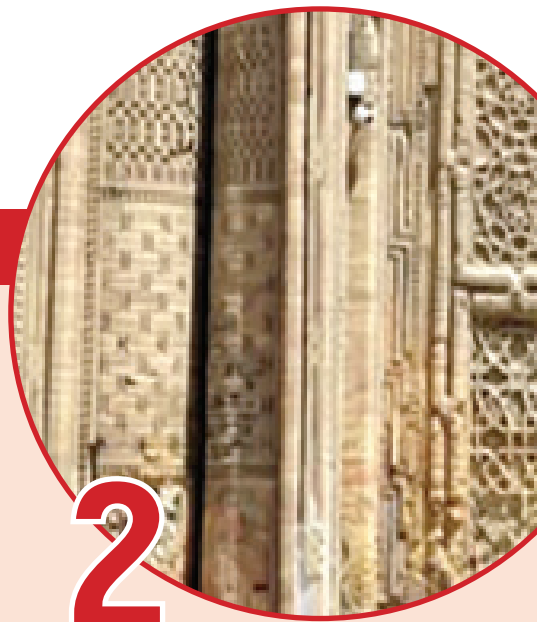

Pikir ýöretmek üçin

Garahanlylar, gaznawylar, seljuklar, anuşteginler döwründe ykdysady we medeni ösüş ilerläpdir.

XI-XII asyrlarda bişen kerpiçden binalary gurmak ussatlygy ýokary derejä ýetipdir. Ymaratlary sekiz burçly edip, portallary belent göterilipdir we haşamly gümmezler bilen ýapmak däbe öwrülipdir, nagyşly kerpiç örmek sungaty ösüpdir, kerpiçler oýulyp nagyşlanypdyr.

Ilatyň arasynda «musulman kerpiç» diýlip aýdylýan gurluşyk çig maly, sary laýdan taýýarlanyp, ýörite humdanlarda bişirilipdir. Her bir şäherde we welaýatda özboşly binagärlik usullary ösüpdir. Bular algebra we geometriýa ylymlarynyň ösenligini-de delillendirýär.

Döredijilikli iş

Berlen surat esasynda aşakdaky soraglara jogap beriň:

1. Kerpiçleriň örülüşine üns beriň. Olaryň usullaryna at goýuň.
2. Şeýle nagyşlary ýygmak üçin ýa-da bişen kerpiçleri almak üçin nähili tehnologiýalardan peýdalanyndyrlar? Bişen kerpiç taýýarlamagyň mehanizmini bilýärsiňizmi?
3. Geometriýa predmetinden alan bilimleriňize daýanyp, nagyşlary çyzyň, nähili çyzyklardan peýdalandyňyz?
4. Berlen suratda näçe burç bar, sanap görüň. Olaryň ölçegini tapyp bilersiňizmi?

Maglumat üçün

Seljuklar döwründe ylym we medeniýet ösmegi üçün ähli şertler döredilipdir. Şu maşgala degişli ýokary hökümdarmy, şazadamy ýa melikemi, hemmeleri haýsy-da bolsa bir şäherde bir ýa birnäçe medrese gurmagy öz wezipeleri edinipdirler. Olardan wezirler, emirler, ýerli häkimler hem görelde alyp iş alyp barypdyrlar. Meşhur wezir Nizamulmülk öz döwründe köp medreseler gurdurypdyr. Ylym talyplary hem dini, hem dünýewi ugurlarda bilim alypdyrlar. Okuwçylara aýlyk pul berlipdir, ýer bilen üpjün edilipdir. Olary öz döwrüniň ökde alymlary okadypdyr. Ylym talyplarynyň ygtyýarynda köp müň sanly kitaplary özünde jemlän kitaphanalar hem bolupdyr.

Nizamulmülk tarapyndan esaslandyrylan Bagdatdaky «Nizamiýa» medreselerinden birinde alty müň talyp ýaşap, tälim alandygy mälim. Her bir medresäniň ýanynda kitaphana, käbirlerinde şypahana hem bolupdyr. Şol sanda, Nişapurda esaslandyrylan medresä şypahana hem birikdirilipdir.

Medresede astronomlar, matematikler, münejjimler, tebipler, himikler, iri şa-hyrlar iş alyp barypdyrlar. Olar öz döwrüniň ähli bilimlerinden habardar bolupdyrlar.

Merwiň orunbasary Mamun 813-nji ýylda Bagdat halyfatynyň tagtyna geçýär. Ol Horasandaky, Mawerannahrdaky we Horezmdäki alymlary Bagdada äkidýär. Olaryň arasynda taryhda meşhur Muhammet Musa Horezmi hem bolupdyr.

Dörediji-likli iş

Näme üçün halyf Mamun, soňluk bilen Garahanlylar, Samanylar, Gaznawylar, Seljuklar döwründe ylym-bilim ösüpdür? Jogabyňyzy Ymam Buharynyň «Ylymdan özge çykalga ýok we bolmagaý», – diýen hikmeti bilen esaslandyryň.

Maglumat üçin

Horezmşalardan **Abul Hasan Ali ibn Mamun** ylma uly üns berip, öz köşgüne alymlary çagyryar. Gürgençde 1004-nji ýylda akademiýa esaslandyrylýar. Bu taryhda Mamun akademiýasy ady bilen galýar. Bu akademiýada Abu Reyhan Biruny alymlara ýolbaşçylyk edipdir.

Onda Abu Ali ibn Sina hem iş alyp barypdyr. Akademiýada dini bilimler bilen hatarda alymlar dünýewi we tebigat ylymlary bilen, hususan-da, astronomiýa, matematika, fizika, himiýa, minerologiýa, kartografiýa, geografiýa, geometriýa, tebigatşynaslyk, lukmançylyk, filosofiýa, taryh, arap dili, logika, edebiýat, yslam hukukşynaslygy we başga ylymlar ugrunda çuňňur barlaglary alyp barypdyrlar. Olar arap, pars, hindi, latyn, grek we türki dilleri kämil bilipdirler. Grek alymlaryndan Platonyň, Aristoteliň, Ptolemeýiň, Ýewklidiň, Pifagoryň we Galeniň eserlerini çuňňur derňäp, olara bagyşlap düşündirişler ýazypdyrlar.

Özleri ýokardaky ylymlar ugrunda barlaglar geçirip, täze ylmy taglymlar bilen baýlaşdyrypdyrlar.

Olar Gürgenjiň medreselerinde ýaşlara tälim-terbiýe berip, zehinli şägirtleri taýýarlamaga uly goşant goşupdyrlar. Şonuň ýaly-da, akademiýada Birunyň astronomiýa, Abu Nasryň matematika, Abul Haýr Hemmaryň himiýa mekdeplerinde-de ýaşlara çuňňur bilim berlipdir. Şu döwre gelip Gürgenç medreseleri we ýokarda agzalan mekdepler hakyky ylym ojaklaryna öwrülipdir. Olarda tälim alan ýaşlar soňluk bilen Gündogaryň meşhur beýik alymlary bolup ýetişipdirler.

Mamun akademiýasynda toplanan alymlaryň aglabasy Muhammet Musa Horezminiň eserleriniň düşündiriş berijileri ýa-da bu alymyň haýsy-da bolsa bir ylym ugrundaky ylmy дәpleriň dowamçylary bolupdyrlar.

Döredijilikli iş

Çeşmelerde aýdylmagyna görä, Horezmşah Mamunyň Abu Huseýn Suhaýly atly weziri bolup, ol zehinli magaryfperwer we filosof bolupdyr. Hökümdaryň ylym-bilime ýokary ünsi hem ol sebäplidi. Şu maglumaty düşündiriň.

2006-njy ýylda ýurdumyzda Horezm Mamun akademiýasynyň 1000 ýyllygy bellendi.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Aşakdaky pikiri düşündirip beriň: «Horezm Mamun akademiýasy boş ýerde peýda bolan däl. Ol özüne çenli döredilen ylym-bilimiň kanuny mirasdary hökmünde şekillendi».
2. «Kanuny mirasdary» diýen düşüňjani nähili düşündiňiz?
3. Bu günki günde Muhammet Musa Horezminiň mirasdarlary hökmünde kimleri aýdyp bilersiňiz?
4. QR-da berlen çeşmelere esaslanyp, Horezm Mamun akademiýasynyň gaýtadan döredilişi barada tanyşdyрма taýýarlaň.

47-48-nji temalar: MUHAMMET IBN MUSA AL-HOREZMI

Isjeňleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Muhammet ibn Musa al-Horezmi barada nähili maglumatlara eýesiniz?
2. Al-Horezmi nähili beýik açyş edipdir?
3. Bu ynsanyň taryhyň öňündäki hyzmaty nähili bolupdyr?

Pikir yöretmek üçin

Beýik matematik, astronom we geograf alym Abu Ja'far (Abu Abdullah) Muhammet ibn Musa al-Horezmi Hywada (783–850) doglan. Ol algebra ylmy-nyň esaslandyryjysy hökmünde ylym-bilimiň taryhynda ýokary at gazandy. «Algebra» sözüniň özi onuň «Al-kitap al-muhtasar fi hisob al-jabr we al-mukobala» atly kitapçasyndan alnan. Onuň arifmetika degişli eseri hindi sifrlerine esaslandyrylan bolup, häzirki günde biz peýdalanýan onluk hasaplama sistemasy we şu sistemadaky amallaryň Ýewropada ýaýramagyna sebäp bolupdyr. Alymyň «al-Horezmi» ady bolsa, «algoritm» şeklinde ylymda baky ornaşdy.

Bilýärsiňizmi?

Horezminiň aýtmagyna görä, algebrada üç hili san bilen çemeleşilýär: kök (jizr) ýa-da zat (şay), kwadrat (önüm) we yönekeý san ýa-da dirhem (pul birligi). Ýene onuň aýtmagyna görä, kök – öz-özüne köpeldilýän mukdar, kwadrat bolsa köki özüne köpeltmekden hasyl bolan ululykdyr. Horezmi çemeleşýän deňlemeler ynha şu üç mukdaryň arasyndaky gatnaşyklardyr.

Döredijilikli iş

X asyrda ýaşan syýahatçy al-Mukaddasy: «Horezmliler akyl-paýhas, ylym, fikh, ukyp hem-de bilim adamlarydyr», – diýende nämeleri nazarda tutupdyr?

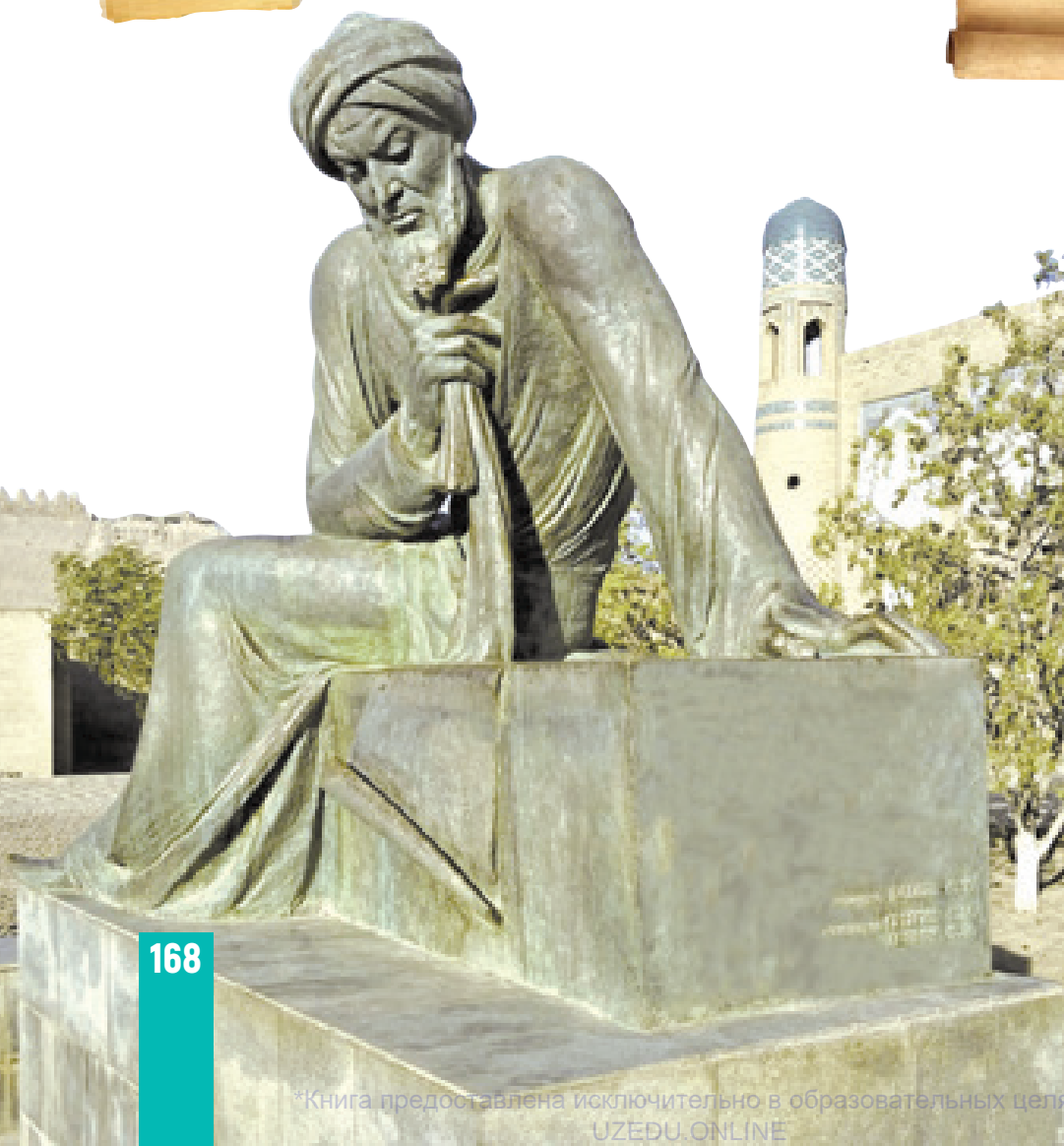
Pikir ýöretmek üçin

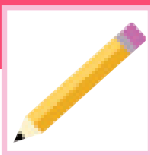
Horezminiň galamyna degişli 20-den artyk eseriň 10-sy bize çenli ýetip gelipdir. «Aljabr we al-mukobala», «Hindi hasaby barada kitap», «Goşmak we aýyrmak barada kitap» (arifmetik eserler), «Kitap surat-ul-arz» (geografiýa degişli eser) şolara degişlidir. Şonuň ýaly-da, alymyň «Zij», «Usturlab bilen işlemek barada kitap», «Usturlab ýasamak barada kitap», «Usturlabyň kömeginde azimuty kesgitlemek barada», «Kitap ar-ruhoma», 'Kitap at-taryh» ýaly eserleri ylym-bilimiň ösüşinde uly ähmiýete eýe.

Halı G'arbda ko'pchilik yer tekislikdan iborat, deb ishonib yurgan bir paytda, Xorazmiy sayyoramiz yumaloq shaklda ekanini isbotlagan.

«Men arifmetikanyň ýönekeý we çylşyrymly meselelerini öz içine alýan «Aljabr wel mukobala hasaby barada gysgaça kitaby» hödürledim, çünki miras paýlananda, wesýetnama düzende, haryt paýlananda, adalat işlerinde, söwdada we islenidik şertnamalarda, şonuň ýaly-da, ýer ölçände, kanallar geçirilende, geometriýada we başga şoňa meňzeş dürli işlerde adamlar üçin bu zerurdyr».

Muhammet Musa
Horezmi

Pikir ýöretmek üçin

Beýik alym gadymy Wawilondan mäl bolan birinji we ikinji derejeli deňlemeleri çözmegiň usullaryny beýan edipdir. Horezmi her bir ýagdaýda deňlemäni çözmegiň düzgünlerini hem-de olaryň berk subutlaryny getirýär. Subut daşyndan seredende geometrik dilde beýan edilse-de, many taýdan häzirki algebraik subut bilen laýyk gelýär.

«Men arifmetikanyň ýönekeý we çylşyrymly meselelerini öz içine alýan «Aljabr wel mukobala hasaby barada gysgaça kitaby» hödürledim, çünki miras paýlananda, wesýetnama düzende, haryt paýlananda, adalat işlerinde, söwdada we islendik şertnamalarda, şonuň ýaly-da, ýer ölçände, kanallar geçirilende, geometriýada we başga şoňa meňzeş dürli işlerde adamlar üçin bu zerurdyr», – diýip ýazypdyr Al-Horezmi.

«Aljabr wel mukobala hasaby barada gysgaça kitap» algebranyň esaslary hem-de algebrany amalda ulanmaga bagyşlanan kämil derslik bolupdyr.

Ýewropaly alymlar birnäçe asyrlaryň dowamynda ähli hasap-hesipleriň aşagyna «diksiti Algoritmi» ýagny «Al-Horezmi şeýle diýdi» diýip goşup goýmagy özlere hormat hasaplapdyrlar. Bu alymlaryň hasap-hesipleri hut beýik alym Horezmiň görkezmeleri esasynda geçirendigini aňladýar.

Bilýärsiňizmi?

«Her gezek mobil telefonyňy ele alanda, unutma, onuň «içinde» musulman özbek atahan gizlenip otyr!». Gör-nükli Britan žurnalisti Endryu Marr dünýä taryhy barada BBC telekanaly üçin taýýarlan telegep-leşiklerden birinde Musa Horezmi barada aýdyp, edil ine şeýle diýýär, diýip habar berilýär halkara köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde.

Maglumat üçin

Beýik alym Horezmi ençeme hindi golýazma eserlerini öwrenip çykypdyr. 1-den 9-a çenli hasaplama ulgamyny düzüpdir we 0 taglymynyň üstünde kelle döwen hindi matematigi beýik alym Horezmä gowuja itergi bolupdyr. Ýöne 0 sanyny san hök-münde ykrar edipdir we hindi hasapla-ma ulgamyndan peýdalanyp, arap ha-saplama ulgamyny esaslandyran şahs hut beýik alym Musa Horezmidi. Özüne döwürdeş bolan alymlara hindi hasapla-ma ulgamyny tanyşdyrmak we matema-tika äleminiň merkezine nol sanyny ýer-leşdirmek öz döwrüniň matematikasy üçin ynkylap boldy. Bu bolsa, ilki alaçsyz bolan gaty hyýaly we çylşyrymly mate-matiki meseleleri çözmäge mümkinçilik berdi. Şu açyşyň özi Musa Horezmini ähli zamanlaryň we mekanlaryň iň beýik matematikleriniň hatarynda durmagyna ýeterli boldy. Ýöne onuň ýene başga bir uly açyşy bar, bu täzelik se-bäpli matematikadan täze bir ugur bölünip çykdy.

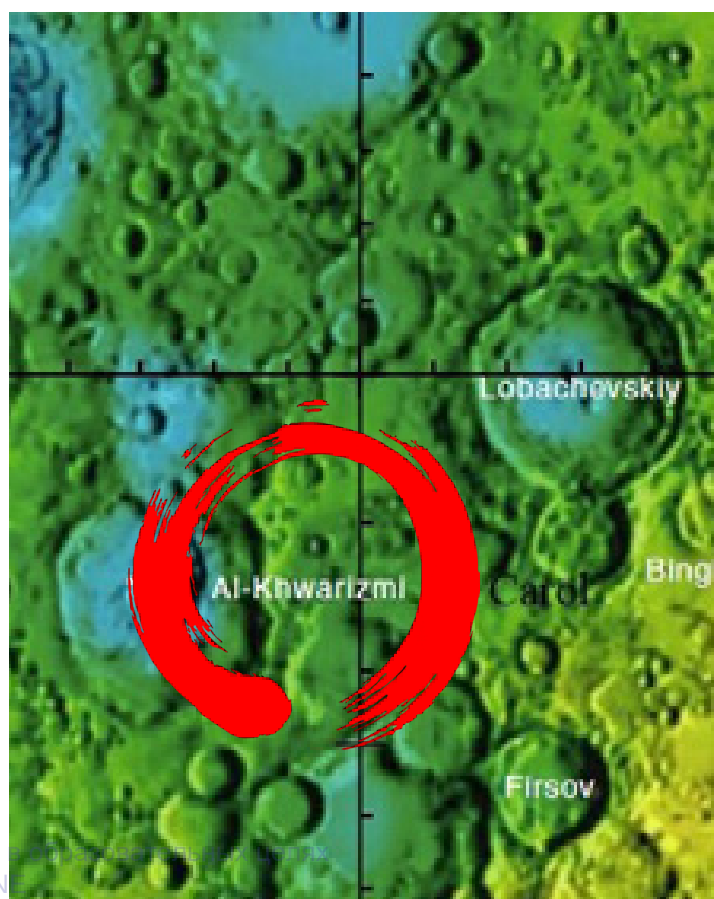

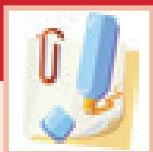
Döredijilikli iş

Algoritm diýende nämäni düşünyärsiňiz?

2. Siziň gün tertibiňiz, el telefonyňyzyň algoritmi barmy?
3. Eger 0 sany bolmanda anyk hasapla-many amala aşyrmak mümkin bolar-mydy?
4. Ýewropaly alymlar Musa al-Horezmini nähili at bilen dile alýarlar?

Muhammet ibn Musa Horezminiň eden beýik hyzmatlaryny ykrar et-mek bilen 1976-njy ýylda Planetalar ulgamyny atlandyrmak işçi topary aýyň kraterini Musa Horezminiň ady bilen atlandyrypdyr.

Döredijilikli iş

1. Horezmdäki Mamun akademiýasynda iş alyp baran alymlar ylmyň haýsy ugurlarynda gözlegleri alyp barypdylar?
2. Muhammet ibn Musa al-Horezmi matematikadan daşary ylmyň ýene haýsy ugurlary bilen meşgullanyndyr? Siz ylmyň haýsy ugurlaryna gyzyklanýarsyňyz?
3. Hany, pikirleniň, şol döwürde «Al-jabr wal-mukobala» kitabyna nähili zerurlyk bardy?

Pikir ýöretmek üçin

Horezmi matematika degişli eserlerinden daşary, geografiýa hem möhüm ädimler goýupdyr. Ol halyf Mamun (813–833) üçin dünýä kartasyny döretmäge kömek edipdir we Ýeriň töwregini tapmak üçin taslamada gatnaşypdyr, Siriýadaky Sinjar pesliginde ýeriň meridianynyň derejesini ölçeyär.

«Horezmi öz döwrüniň iň beýik matematigi we eger ähli şertler nazara alynsa, hemme döwürleriň hem iň beýiklerinden biri».

J. Sarton,
amerikan taryhçysy

Mamun akademiýasynyň
häzirli görnüşi Horezm.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Bu döwürde dünýäniň başga döwletlerinde Muhammet ibn Musa al-Horezmi ýaly ylmy miras galdyran alymlary bilýärsiňizmi?
2. Dünýä bileleşiginiň ösüşini Horezmisiz göz önüne getirmek mümkinmi?
3. «Muhammet ibn Musa al-Horezminiň ylmyň ösüşindäki orny» temasyn-da goşmaça maglumatlar esasynda tanyşdyрма taýýarlaň.

49-50-nji temalar:

AHMET FERGANY

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. «Alfraganus» barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Aşakdaky berlen suratdaky desganyň niredede ýerleşýanligini bilýärsiňizmi?

Ahmet Ferganyň «Astronomiýanyň esaslary baradaky kitap» eseri orta asyr musulman Gündogary ýurtlaryndaky, soň Ispaniya arkaly Ýewropa ýurtlaryndaky astronomiýa ylmyň ösüşini başlap berdi.

172

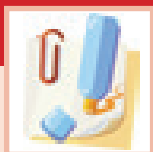

Maglumat üçin

Alymyň doly ady Abul Abbas Ahmet ibn Muhammet ibn Kasir al-Ferganydyr. Durmuşy we ylmy işi barada örän az maglumatlar saklanypdyr.

Ahmet Fergany Fergana jülgesiniň Kubo (Kuwa) (797–865-nji ýyllar) obasynda doglan. Ol ilki Bagdatdaky resethanada iş alyp barypdyr, soňra Damaskdaky resethanada asman jisimleriniň hereketi we ýerleşişini kesgitlemek, täzeçe „Zij“ döretmek işlerine ýolbaşçylyk edipdir.

Fergany grek astronomlary, şol sanda, Ptolemeýiň «Ýyldyzlaryň jedweli» eserinde berlen maglumatlary gözden geçirmek hem-de şol döwürdäki ähli esasy ýerleriň geografik koordinatalaryny täzedan kesgitlemek boýunça alnyp barylman möhüm barlaglarda işeňňir gatnaşypdyr.

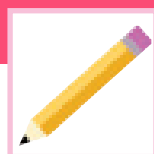

Döredijilikli iş

1. Abul Apbas Ahmet ibn Muhammet ibn Kasir al-Fergany haýsy halyf döwründe döredijilik edipdir?
2. Asman jisimleriniň hereketini we ýerleşişini kesgitlemek üçin nähili bilimlere eýe bolmaly?

Aýdaky kraterlerden birine Ahmet al-Ferganynyň ady dakylgy

Pikir ýöretmek üçin

Ferganynyň «Asman hereketleri we umumy ylmy nujum» diýilýän astronomik eseri «Astronomiýanyň esaslary baradaky kitap» ady bilen meşhurdyr. Eser XII asyrdaky iki gezek latyn diline terjime edilipdir. XIII asyrdaky başga Ýewropa dillerine terjime edilenden soň, Al-Ferganynyň ady «Alfraganus» diýlip dünýä tanalýar.

Ferganynyň ýokarda azalan eserinden daşary «Usturlab ýasamak baradaky kitap», «Al-Ferganynyň jedwelleri», «Aýyň Ýeriň astynda we üstünde bolýan wagtlaryny kesgitlemek baradaky risala» golýazmasy, «Ýedi yklymy hasaplamak baradaky eserleri dürli ýurtlaryň kitaphanalarynda saklanýar. Al-Fergany 861-nji ýylda Kairiň golaýyndaky Rawzo adasynda «nilometr», ýagny suwuň derejesini görkezýän enjam ýasapdyr. Enjam ilkinji gezek Nil derýasynda synap görülenligi üçin şeýle at alypdyr.

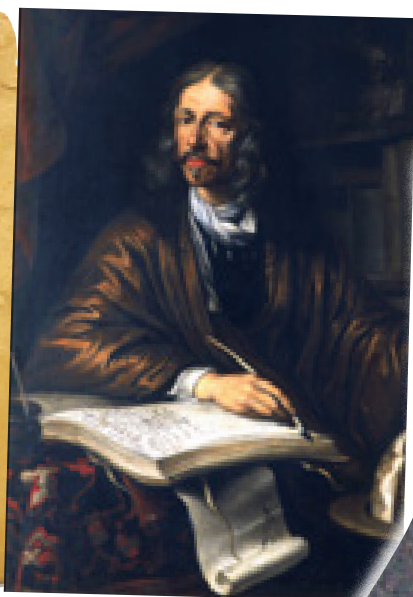
1998-nji ýylda Özbegistan Respublikasynyň Prezidentiniň permany bilen alymyň 1200 ýyllyk doglan senesi uly dabaralar bilen bellendi. 2007-nji ýylda Müsüriň paýtagty Kairde alymyň heýkeli oturdyldy.

Arap dilindäki ylmy adalgaşynaslyga degişli işleri, hususan-da, astronomiýa, matematika we geografiýa degişli adalgalary kesgitlemek ýaly ýörite ylmy işleri amala aşyrmakda Ferganynyň hyzmaty uly. Bulardan daşary, ol käbir astronomik esbaplary oýlap tapmak, astronomiýa degişli arap dilindäki başlangyç bilimlerini kesgitlemek we tertibe salmak işlerine hem goşant goşdy.

Dört müñ kilometr uzynlykdaky Beýik Nil Müsür halky üçin durmuş ähmiýetli derýady. Ýurduň çäginin bary-ýogy alty göteriminde daýhançylyk etmek, haýs-y-da bolsa bir iýer ýaly ýetişdirmek mümkin bolupdyr. Bu hem Nil sebäpli. Galan bölegi gumluk bolup, derýanyň suwy ýetip barmaýardy. Ynha şu alty göterim suwly ýer halky bakyp gelipdir. Häzir hem şeýle. Emma şonda Niliň suwunyň derejesi erk edip bolmaýan derejede bolupdyr. Ýagny, bir ýyl suwuň derejesi göterilse kenardaky daýhan ýerlerini suw basyp hasyly zaýa bolýardy. We tersine, suwuň derejesi peselip gitse kenardan uzakrakdaky ýerler gurakçylyga duçar bolýarlar. Şoňa seretmezden döwlet salgytçylary her iki ýagdaýda hem ýer eýelerinden birmeňzeş salgyt talap edipdir. Ahmet Fergany ýyldyzlaryň hereketine üznüksiz gözegçilik etmek bilen Nil derýasynyň derejesindäki özgerişi derýadan uzak-ýakynlygyna gaprap ýerleriň hasyldyrlyk jedwelini düzýär we şu tertipde salgyt ulgamyny döredýär. Alymyň Nil derýasynyň adalaryndan biri — Roud «burnuna» guran «Mikýasi Nil» enjamy Müsürde täzeçe salgyt mukdaryna esas bolýar.

Ýewropanyň Galkynyş döwrüniň meşhur alymy Regiomontan XV asyrdan Awstriýa we Italiýa uniwersitetlerinde astronomiýa degişli çykyşlaryny Ferganyň eserleri esasynda okapdyr. Ferganyň ady Dante (XIV asyr) we Şiller (XVIII asyr) tarapyndan agzalýar.

Görnüklü astronom Ýan Geweliý 1647-nji ýylda neşir edilen «Selenografiýa» kitabynda Aýdaky kraterlerden birini beýik Watandaşymyz Ahmet Fergany ady bilen atlandyryýar.

«Mikýasi Nil» barada

Ynha şol, babamyz mundan XII asyr öň guran «Miyasi Nil» gurluşy. 35-40 metre golaý köprüden geçseñiz demir agaç (Hindistan-dan getirilen buk daragtyndan) örtülen sekiz burçly, üsti tegelek şekilli gümmezli yönekeý bir bina duşarsyňyz. Niliň bir çeti şu ada urlup ikä bölünýär. Çepde kanal şekilli akym, sagda sahel bir çakyrymça ýassanyp akýan durmuş derýasy. Islendik ýagdaýda hem suw «Mikýasi Nil» gurluşyna açylan tüýnükden girip-çykyp durýar. Içerik girseñiz özüňizi göýä bu gün Özbekistan diýlip atlandyrylýan ýurda gelen ýaly duýarsyňyz. Ortada mermer sütün. Oňa suwuň derejesiniň ölçeý çyzyklyry çekilen. Daş-töwerek bolsa agaç haşamçylygy hem-de gündogara mahsus minatýura bezegleri bilen örtülen. Aýtmaklaryna görä, Müsüriň halky olary asyrlaryň dowamynda gorap saklapdyr.

Sekiz sütün çyzyklaryna kúýseg bilen bakýaryn. Mermer basgançaklardan sütüni aýlanyp aşak düşýärin. Ol Nil derýasynyň suwunyň derejesi iň pes bolandaky görkezijisinden hem çuňrakdy. Ynha bu tüýnükden suw girip sütün çyzyklarynda görnensoň başga tüýnükden çykyp gidiberipdir.

Babamyz bolsa suwuň derejesiniň görkezijisine garap daýhanlaryň ýeri derýadan näçe çakyrým aňyrdadygyna garap näçe salgyt tölemelidigini matematiki formulalar esasynda anyk hasaplap beripdir. Şeýdip, suwuň derejesi görterilse ýeri derýa ýakyn daýhanlar kemräk, ýeri derýadan uzagrakdaky daýhanlar köpräk we, tersine, suwuň derejesi adatkadyndan peselip gitse derýa ýeri ýakyn daýhan köpräk, ýeri uzagrakdaky daýhan kemräk salgyt töläpdir. Aslynda yönekeý kada meňzeýär. Emma onda häzirki ölçeý birligindäki bir metr özgerse-de salgydyň mukdary üýtgeýän jedweli döretmek hakykatdanam araplaryň özleriniň aýdyşy ýaly, beýik açyş, ýa-da hakyky adalat terezisi bolupdyr. Şonuň üçin hem aradan müň ýyldan gowrak wagt geçse-de, araplar entegem alymyň adyny çäksiz hormat bilen dile alýarlar. Şonuň üçin hem Ahmet al-Fergany döreden «Mikýasi Nil» entegem işçi ýagdaýda saklanypdyr.

Muhammetjan Obidow

Kairde, Roud adasynda, «Mikýasi Nil» desgasynyň aşagyna Ahmet al-Ferganyň örän owadan we nepis işlenen heykeli goýlan. Bu Müsür halkyndan adamzadyň beýik eždady al-Fergana minnetdarlyk simwolydyr.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Ahmet al-Ferganyň ylym-bilimiň ösüşindäki orny nämede bolupdyr?
2. «Mikýasi Nil» gurluşy barada nämeleri bildiňiz?
3. Al-Fergany ylmyň haýsy ugurlaryny gowy bilipdir we onuň bilen meşgullanypdyr?
4. Ylmyň ugurlary boýunça Ahmet Fergany ýaly gözlegleri alyp baran ýene nähili şahslar barada bilýärsiňiz? Olaryň taryhyň öňündäki hyzmatlary nähili bolupdyr?

51-52-nji temalar:

ABU NASR FARABY

Isjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. Năme sebăpdan Abu Nasr Faraby «Al-muallim as-Saniý» diýlip ykrar edilipdir?
2. Siz mekdebiňizde okadylýan predmetleriň haýsysy zerur däl diýip bahalaýarsyňyz? Năme üçin, jogabyňyzy esaslandyryň.
3. Kimlere «ensiklopedik alym» diýýärler?
4. Siziň özüňiz haýsy predmetleri we dilleri gowy bilýärsiňiz?

Maglumat üçin

Abu Nasr Farabynyň (873–950) doly ady Abu Nasr Muhammet ibn Muhammet ibn Uzlug Farabydyr.

Dünýä medeniýetine uly goşant goşan meşhur filosof, ensiklopedik alym Faraby 873-nji ýylda türki taýpalardan bolan harby gullukçynyň maşgalasynda, Syrderyanyň sag kenaryndaky Farab (Otrar) şäherinde doglan.

Faraby öz döwrüniň ähli ylymlaryny kämil eýelänligi hem-de bu ylymlaryň ösüşine uly goşant goşany üçin Gündogar ýurtlarynda «Al-muallim as-Saniý» – «ikinci mugallym» (Aristotelden soň), «Gündogar Arastusy» diýen derejelere sezewar bolupdyr.

Käbir maglumatlarda bellenişi ýaly, ol 70-den artyk dili bilipdir. Faraby orta asyrlarda mälum bolan tebigy we jemgyýetçilik ugurlarynda 160-dan artyk eser döredipdir. Beýik Watandaşymyzyň jemgyýetçilik-syýasy durmuş, döwleti dolandyrmak meselelerine, ahlak, terbiýä, fikhşynaslyga we pedagogika degişli eserleri bar.

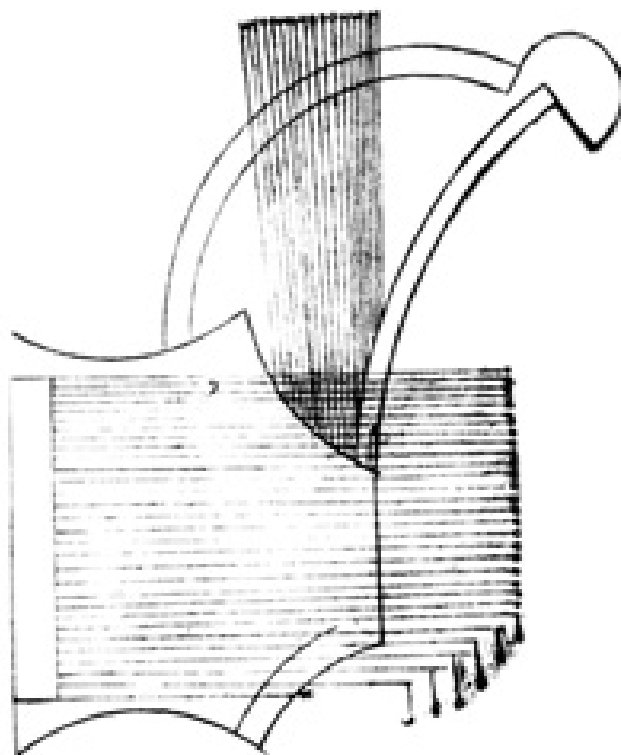
Dörediji-likli iş

1. Abu Nasr Farabyny «Gündogar ýurtlarynda «Al-muallim as-Saniý» – «Ikinji mugallym» diýipdirler. Birinji mugallym kim?
2. Alymy näme sebäpden «Ikinji mugallym» diýendiklerini esaslandyryň.

Olara «Bagta ýetmegiň ýollary» (“Risola fi-t tanbeh ola asbob as-saodat”), “Şäheri dolandyrmak» (“As-syýasat an-medenia»), «Uruş we parahat durmuş barada kitap» (“Kitap fitoýii wel hurub»), «Ajaýyp gylyklar» (“Asaşrat al-Fazila») we başgalar girýär.

Faraby diňe bir Turan akyldarlary däl, eýsem ýewropaly alymlardan hem birnäçe asyr öň adalatly jemgyýet gurmak nazaryýetini döretmäge uly goşant goşupdyr. Alymyň «Bilimli adamlar şäheri» eserinde jemgyýetiň gelip çykyşy, maksatlary we wezipeleri yzygiderli açyp görkezilen. Döwleti dolandyrmak, tälim-terbiýe, ahlak, medeni aň-bilim, dini ynanç we başga meselelere degişli gymmatly pikirler beýan edilipdir. Onuň ylmy mirasy dünýä taryhy-filosofik edebiýatlarda ykrar edilip, ýokary bahalanypdyr.

Abu Nasr Farabynyň kitabyndaky şarud saz guralynyň çyrgysy

Maglumat üçin

Faraby sazy adam terbiýesine täsir edýän faktorlardan biri hasaplapdyr. Ol sazy adama nepislik, estetik lezzet bagyşlaýan, duýgulary we ahlakyny terbiýeleýän möhüm serişde, diýip hasaplaýar. Akyldar «Saz barada uly kitap» atly köp jiltli eserinde saz nazaryýeti we taryhy, dürli saz guralary, heňler we olaryň içki gurluşy, sesler, ritmler, sazlar barada maglumat beripdir.

Farabynyň dünýägaraýşy, onuň jemgyýet we ahlak barada döreden bitewi taglymaty irki orta asyrlarda we soňky döwürlerde jemgyýetçilik, syýasy we ahlak piki-riň ösmeginde möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Onuň garaýyşlary Gündogar ýurtlaryna giň ýaýraýar. Orta asyr akyldarlary Ibn Sina, Omar Haýýam, Biruny we başgalar Farabynyň taglymatyny çuňňur öwrenip, ony täze taglymlar bilen baýlaşdyrypdyrlar.

Bilýärsiňizmi?

“Hakyky bagta ýetmek maksadynda özara kömek edýän adamlary birleşdiren şäher – ajaýyp şäherdir, bagta ýetmek maksadynda birleşen adamlar topary – ajaýyp topardyr.

Bagta ýetmek maksadynda özary kömek beren halk – mertebeli halkdyr. Şu tertipde ähli halklar bagta ýetmek üçin bir-birlerine kömek berseler, бүтин ýer ýüzi mertebeli bolýar», – diýipdir hikmet awtory Abu Nasr Faraby Mawerannahrdaky türk şäherlerinden bolan Farabdan çykan filosofdyr.

«Bilimli adamlar şäheri» eserinden: «islendik adam şäher-döwlete ýolbaşçylyk edip bilmeýär. Ýolbaşçy bolmagyň iki şerti :

1. Adamyň tebigatynda ýolbaşçylyk etmäge ukyp (ruhy we akyl taýdan kämillik) bolmaly.
2. Şeýle adam ýokary ýagdaýy, adamskärçiligi, ukyplary bilen halkyň arasynda hormat gazanan bolmaly. Ýolbaşçylyk ugrunda tejribe toplamak hem möhüm».

Farabynyň
çyzgylary
esasynda
taýýarlanan
saz guralary

Bilýärsiňizmi?

Faraby – Günbatar filosoflarynyň eserlerini düşündiriji

Faraby dürli bilimleriň nazary taraplary, filosofik mazmuny bilen köpräk gyzyklanany üçin onuň eserlerini 2 topara bölmek mümkin: 1) grek filosoflarynyň, tebigaty öwrenijileriniň ylmy mirasyny düşündirmäge, wagyz etmäge we öwrenmäge bagyşlanan eserler; 2) ylmyň dürli ugurlaryna degişli temalardaky eserler.

Faraby gadymky grek akyldarlary: Platonyň, Aristoteliň, Ýewklidiň, Ptolemeýiň, Porfirileriň eserlerine düşündirişler ýazypdyr. Aýratynam Aristoteliň eserlerini («Metafizika», «Etika», «Ritorika», Sofistika» we başg.) jikme-jik düşündirip, kyn ýerlerini düşündirmegi başarypdyr, kemçiliklerini görkezipdir, şol bir wagtda bu eserleriň umumy mazmunyny açyp berýän ýörite eserleri döredipdir. Farabynyň düşündiriş ýazmak işi diňe bir Gündogarda däl, eýsem orta asyr Ýewropasyny hem grek ylmy bilen tanyşdyrmakda uly rol oýnapdyr. Bu iş onuň ylmy işiniň birinji basgançagyny düzüpdir. Bu basgançak Faraba özboluşly mekdep hyzmatyny ýerine ýetiripdir we täze temalarda barlaglar alyp barmak üçin esas döredipdir.

Akyldar öz eserlerini şol döwürde Gündogar ýurtlarynda ylmy-edebi dil hasaplanýan arap di-

linde ýazypdyr. Şeýle hem, Faraby arap we pars dillerinde filosofiki mazmundaky goşgular hem ýazypdyr.

Farabynyň Aristoteliň «Metafizika eserine düşündirişler» eseri aýratynam meşhur bolup, onuň ähmiýeti hakda Abu Ali Ibn Sina şeýle hekaýa edýär: «Aristoteli «Mo ba'da at-tabia» [Metafizika – tebigatdan daşary zatlar] eserini düşünmek gaty kyn boldy. Bu kitaby ýazan adamyň maksady maňa nämälimdi. Hatda ony kyrk gezek okadym, men ony we onuň maksatlaryny düşünmedim. Ondan umydymy üzüp, muňa düşünip bolmaýan eken, diýen netijä geldim. Bir günü kitap bazaryndan Abu Nasr Farabynyň «Arastu Metafizikasyna düşündirişler» diýen kitaby arzanja pula satyn aldym. Şeýle kitap tapanym üçin gaty begenip, hudaýa şükür edip, ýörite oraza tutdum, garamaýaklara sadaka berdim».

Metafizika – sözlük manysy «fizikadan soň» diýmekdir. Fizika ylmyňň çäginde daşary bolan, adamyň duýgulary bilen bagly ylymlar topary.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

Taslama işi: Farabynyň «Bilimli adamlar şäheri» eserinde ýene ýolbaşçy adamda bolmaly bolan 12 häsiýeti sanap geçýär.

Topar bolup, şu eserde berlen on iki sypat baradaky maglumatlary tapjak boluň. Toplanan maglumatlar boýunça tanyşdyrma taýýarlaň.

1. Siz bu sanawa ýene nähili sypatlary goşmaly diýip hasaplaýarsyňyz ?
2. Farabynyň eserlerini öňki temalarda tanşan Nizamulmülküň «Syýasatnama» eseri bilen meňzeş we tapawutly taraplaryny aýdyp berip bilersiňizmi?
3. Ibn Sina Farabynyň «Arastu Metafizikasyna düşündirişler» kitaby tapanyna näme üçin gaty begenipdir?

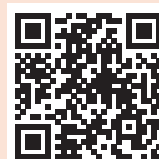
53-54-nji temalar:

ABU REÝHAN BIRUNY

Işjeñleşdiriji soraglar we ýumuşlar

1. «Biruny asyry» diýen jümläni eşidipdiňizmi? Munda näme nazarda tutulýar?
2. Abu Reýhan Biruny haýsy ylymlar bilen meşgullanypdyr?
3. Biruny nädip Gazna barypdyr?

Maglumat üçin

Abu Reýhan Muhammet ibn Ahmet Biruny (973-nji ýyl, gadymky Kät şäheri – 1048-nji ýyl, Gazna) – beýik özbek akyldar alymy, orta asyryň beýik genilerinden biridir. Öz döwrüniň hemme ylymlaryny, birinji nobatda astronomiýa, fizika, matematika, ylahyýet, magdanşynaslyk ylymlaryny pugta eýeläpdir.

Bu ylymlaryň ösüşine goşan goşandy sebäpli onuň ady dünýä ylmynyň beýikleriniň hataryndan orun aldy. Biruny 150-den artyk eserler döredipdir. Onuň «Gadymky halklardan galan ýadygärlikler», «Hindistan», «Mineralogiýa», «Geodeziýa» ýaly eserleri şolara degişlidir.

Biruny ýeriň togalak şekildedigini esaslandyryp berdi. Ol 1029 sany ýyldyzyň koordinatalaryny we ýyldyz ululyklary bellik edilen ýyldyzlar jedwelini hem-de dünýäniň geografik kartasyny düzüpdir.

Birunynyň gyzyklanýan ylym ugurlaryndan görä gyzyklanmadyk ugurlaryny sanap geçmek aňsatdyr.

Gündogary öwreniji alym
I.Ý. Kraçkowskiý

Döredijilikli iş

Aşakdaky sözlemi okaň we ondaky «adalatlylyk we dogruçylyk bilen pikir ýöredipdir» diýen pikiri düşündirip beriň:

«Biruny ylmy meselelerde-de, taryhy waka-hadysalara, öz döwürdeşlerine baha berende-de gaty adalatlylyk we dogruçylyk bilen pikir ýöredipdir».

Biruny özünüň astronomiýa degişli eserlerinde Ýeriň Günüň daşynda aýlanýandygy baradaky pikiri birinji bolup öňe sürdi. Ol şu wagta çenli nämälim bolan Amerika kontinentiniň bardygyny takmyn edip, öz eserlerinde birnäçe gezek ýazypdyr. Alymyň günbatar ýarym şarda uly gury ýeriň bardygy baradaky pikiri XV-XVI asyrlarda öz tassyklamasyny tapypdyr.

Birunynyň işine hakyky baha beren Jorj Sarton XI asyry «Biruny asyry» diýip taryplaýar. Birunynyň eserleri öz döwründe şöhrat gazanypdyr we häzire çenli daşary ýurt dillerine terjime edilýär.

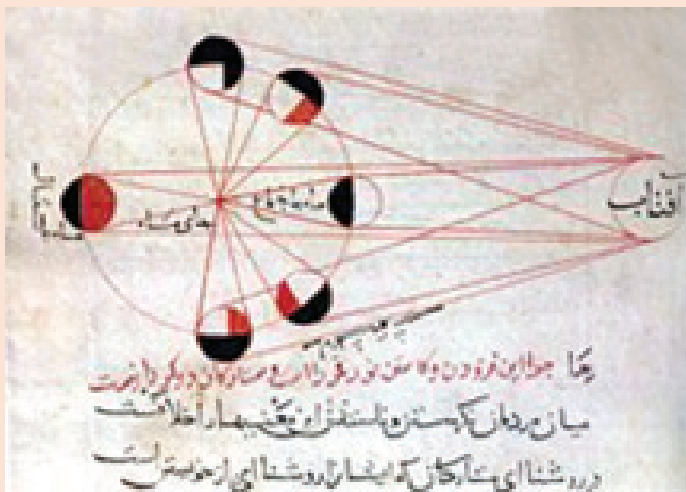
Birunynyň adyndaky «Abu Reýhan» böleği – Reýhanyň atasy (reýhanyň iň gowusy, ýagşysy manysynda), «Muhammet» – akyl-daryň öz ady, «ibn Ahmet» – Ahmediň ogludygyny aňladýar.

Biruny Kat (Kät) şäheriniň daşarsynda doglanlygy üçin «Biruny», ýagny «daşaryly» diýen lakam bilen atlandyrylypdyr. Onuň ilkinji halypasy Abu Nasr ibn Yrak bolup, Biruny ondan astronomiýa, algebra we geometriýa degişli bilimlerini öwrenipdir. Abu Nasr ibn Yrak Biruna mähri belent bolany üçin 12 eserini şol söýgüli şägirdine bagyşlapdyr. Birunynyň ikinji halypasy Abu Sahl Isa Masihi bilen Jürjandaky wagtynda tanşypdyr. Biruny ondan lukmançylyga, astronomiýa we filosofiýa degişli bilimlerini öwrenipdir.

Döredijilikli iş

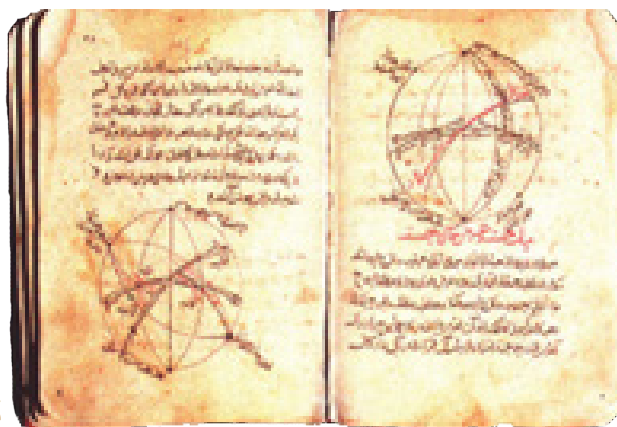
1. Nämе üçin Sarton XI asyry «Biruny asyry» diýip taryplaýar?
2. Birunynyň günbatar ýarym şarda uly gury ýeriň bardygy baradaky pikiri XV-XVI asyrlarda öz tassyklamasyny tapypdyr. Bu haýsy kontinent?

Birunynyň Ýeriň aýlanyş çyzygysy

Çeşmelerde

«Kitob al-tafhim» Abu Reyhan Birunynyň X-XI asyrlarda ýazan astronomiya, fizika, matematika, geometriya we geografiya ylmalary boýunça iri ylmy eseri. XIII asyrdä göçürilen nusga.

Abu Reyhan Biruny.
«Kitob al-tafhim» eseri

Usturlab

Maglumat üçin

Abu Reyhan Birunynyň açyşlary, aýratynam, onuň «Gadymky halklardan galan ýadygärlikler», «Hindistan», «Mineralogiýa», «Saýdana» ýaly eserleri entek öz döwründe oňa şöhrat getiripdir.

«Gadymky halklardan galan ýadygärlikler» eseri Birunynyň köp taraplaýyn alymdygyny görkezdi.

«Gadymky halklardan galan ýadygärlikler» eserinde şeýle ajaýyp jümleleri getirýär: «Biz bu kitabyň käbir ýerlerinde dürli ylmlara geçip, beýanymyza gatnaşygy ýok meselelere girişip gitsek-de, bu gürrüňi uzaltmak ýa-da köpeltmek maksadynda däl, eýsem okyjyny tukatsyzlandyrmak üçindir. Çünki elmydama birmeňzeş zada garamak ynalyksyzlyga we sabysyzlyga getirýär. Okyjy ylymdan ylma geçip dursa, dürli baglarda gezene meňzeýär...»

«Hindistan» kitabyň döredilişi barada bolsa şeýle pikir bildirýär, ýagny onda islendik arzuw-islegiň özeni zähmet we hereket diýen netije gelip çykýar. Bu eseriň taryhy ähmiýeti we gymmaty barada her bir döwürde dünýäniň beýik alymlary tarapyndan ykrar edilen.

«Orta asyr we täze döwür awtorlaryndan hiç biri hindi medeniýetiniň çolaşyk meselelerini çuňňur ylmy ruhda düşünmekde Abu Reýhan Muhammet Biruny

«Biruny geologiýa we mineralogiýa ylymlarynyň nazaryýetçisi we esaslandyryjysydyr».

H. Abdullaýew, akademik

gazanan üstünlikleri gazanyp bilmedi. Birunynyň «Hindistany» klassyk nusga bolup galmak bilen birlikde, öz awtorynyň gadymky hindi medeniýetine we ylmyna eden sowgadyndan ybaratdyr», - diýipdi

Hindistanyň alymy Hamid Riza.

«Mineralogiya» eserinde minerallaryň we magdanlaryň öz döwründäki nyrry, käbirleriniň şypa be-

riji aýratynlyklary, seýrek daşlar we metallar bilen

bagly käbir gyzykly etnografik maglumatlary beýan edipdir, ýagny bular şu kitabyň möhüm taryhy çeşme hökmündäki ähmiýetini ýene-de artdyrýar. Şonuň ýaly-da, Biruny «Meneralogiýa» kitabynda şeýle ýazýar: «Zähmetsiz şan-şöhret, mertebe gazanan adam hormatlaýykmy? Ýokary mertebäni zähmetsiz gazanan adam dynçlyk we rahatlyk saýasynda ýaşaýar, gowy geýinýär, emma beýiklik lybasyndan mahrum, ýalaňaçdyr». Ol adamyň esasy wezipesi zähmet arkaly gözlenen maksada ýetmek, ýagşylyk arkaly ýagşylyk görmegidir, diýip belleýär.

Ol arap edebiyaty okeanynda ýeke-täk gaýadyr. Hindi şynaslykda Biruna deň gelýän adamy ne öň we ne-de soňky wagtlarda geçendigini bilmeýäris.

Zahau, XIX asyr, nemes gündogary öwrenijisi

Horezmdäki syýasy gapma-garşylyklar we birahatlyklar sebäp 22 ýaşynda ene şäherini terk edip, Kaspi deňziniň günortasyndaky Jürjan we Raý şäherlerinde örän garyplykda gün geçiripdir. Hatda ylmy pikir alyşmalarda hem puldar alymlar onuň mätäçliginiň üstünden gülüpdirler. Bu hakda Birunynyň özi şeýle ýazýar: «Raý şäherinde bir alym astronomiýa ugrunda men bilen çekişmä girişdi we ylymda menden esli pes dursa-da, menden özüni ýokary tutup, hatda keminäniň göwnüne-de degdi. Ýöne, aramyzdaky tapawut, diňe baýlyk artykmaçlygydy».

Döredijilikli iş

Hindi alymy Hamid Rizanyň «Hindistan» filmi esasynda tanyşdyrma taýýarlaň we ara alyp maslahatlaşyň.

Bilýärsiñizmi?

Biruny özünüñ birinji astronomik tejribelerine 16 ýaşynda Kät şäherinde başlapdyr. Alym, diňe bir astronomiýa we başga tebigy ylymlar bilen meşgullanman, eýsem taryh, hususan-da, din taryhy bilen hem gyzyklanýardy.

Alymyň möhüm eserlerinden biri bolan «Gadymky halklardan galan ýadygärlikleri» 1000-nji ýylda tamamlapdyr. Bu eser awtoryň köptaraply alymdygyny görkezipdir.

Biruny lukmançylyga bagyşlanan «Saýdana» eserinde müňden artyk dermanlyk maddalaryň adyny 30 dilde ýazyp çykypdyr.

Abu Reýhan Biruny «Minerologiya». IX asyr. Suwa düşürilen nusga tarapyndan gysyp çykarylan suwuklygyň göwrümini kesgitleýän gurluşyň çyzgysy.

Biruny Gaznada

Horezm 1017-nji ýylda Mahmyt Gaznawy tarapyndan zabt edilensoň, köp alymlar ýaly Biruny hem Gazna äkidilýär. Mahmyt Gaznawy Horezm hökümdary Mamunyň wepaly adamlary hökmünde Biruny we käbir alymlara ilki gowy gatnaşykda bolmandyr. Soltan Mahmyt özünüñ Hindistana eden birnäçe ýörüşlerinde Birunyňy münejjim hökmünde ýanynda alyp gezipdir. Bu ýörüşler döwründe toplanan maglumatlar esasynda alym özünüñ meşhur «Hindistan» eserini ýazypdyr.

Birunyňy ylmy işi Soltan Mahmydyň ogly Masud Gaznawy (1030–1040) döwründe has-da ýokarlanýar. Ol Masudyň arap dilini öwrenmegine, astronomiýadan habarly bolmagyna kömekleşýär. Soltan Masudyň howandarlygyndan minnetdar bolan Biruny oňa bagyşlap «Kanuny Masudi» eserini döredipdir.

Pikir ýöretmek üçin

2009-njy ýylyň iýun aýynda Eýranyň hökümeti tarapyndan Wenadaky Birleşen Milletler Guramasynyň bölümine dört meşhur alym: Ibn Sina, Biruny, Zakiri Rozi (Reýz) hemde Omar Haýýamy öz içine alan pawilýony gowşuryldy. Häzirki wagtda ol Wenanyň halkara merkeziniň Memorial meýdanyndan orun alan.

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Ýokarda berlen suratlaryň her birine düşündiriş beriň.
2. Abu Reýhan Muhammet Ahmet Biruny barada döwrümiziň alymlarynyň pikirlerini toplaň.
3. Biruny ylmyň haýsy ugurlaryna gyzyklanyndyr?
4. Göz önüne getiriň taryhda Biruny şahsly adam bolmadyk bolsa....Adamzat bu günki günde haýsy bilimlerden binesip bolan bolardy?

55-56-njy temalar: ABU ALI IBN SINA

Maglumat üçin

Abu Ali Huseýn ibn Abdullah Ibn Sina (980-nji ýyl, Afşona obasy – 1037-nji ýyl, Hemedan şäheri, Eýran) – dünýä ylmyň ösme-gine uly goşant goşan beýik ensiklopedik alym. Gündogarda «Şaýh ur-raïs» (pähimdarla-ryň serdary, alymlaryň başlygy); «Şaraf al-mülk» (ülke, ýurduň abraýy, şöhraty); «He-kim al-wezir» (pähimdarlaryň weziri) diýip atlandyrylan bolsa, Günbatarda Awisenna ady bilen meşhur.

Onuň lukmançylyga degişli eserlerinde keselleriň gelip çykyş sebäpleri we çeşme-leri, diagnostika, prosedura usullary, der-manlyk ösümlikleriň we dări-dermanlaryň aýratynlyklary, berhiz, adamyň saglygy üçin bedenterbiýäniň ähmiýeti ýaly lukmançylygyň ençeme iňňän möhüm meseleleri açyp görkezi-len.

Dünýä ylmyň taryhynda Ibn Sina ensiklopedik alym hökmünde ykrar edilen. Çünki ol öz döwründäki bar bolan ylmlaryň ählisi bilen diýen ýaly meşgulla-nyppdyr we olara degişli eserler ýazypdyr. Ibn Sinanyň «Al-kanun fit-tib» eseri XII asyryň özünde latynça terji-me edilip, tä XVII asyra çenli Ýewropa lukmançylygyn-da esasy gollanma hökmünde peýdalanylypdyr. Ony «Awisenna» hökmünde Günbatarda meşhur eden eser alymyň lukmançylyk mirasy – «Tib kanunlary» bolsa-da, «Şaýh ur-raïs» ady, ilki bilen, onuň beýik filo-sofdygyna yşaratdyr.

Aýtmaklaryna garanda, Hekimler aslynda 4 sany bolupdyr, olar Aristotel we Isgender. Gündogarda bol-sa Abu Nasr bilen Abu Ali ibn Sinadyr.

Abu Nasryň aradan çykmagy bilen Abu Aliniň dog-luşynyň arasynda otuz ýyl tapawut bar. Ibn Sina Fara-bynyň kitaplary arkaly oňa şagirt hasaplanypdyr.

Tebipleriň maslahaty

Döredijilikli iş

Şu teksti okaň. Tekstdäki «Dünýäniň ösüşini ynsanperwerlik ruhunda, ýagny ruhy esasda ösdürmäge uly täsir edýär», diýen jümläni nähili düşündiňiz?

«Bu alymyň bütin ylmy işi dünýä ösüşini ynsanperwerlik ruhunda, ýagny ruhy esasda ösdürmäge uly täsir edýär, diýip aýtmaga esaslar bar».

Pikir ýöretmek üçin

Ibn Sinanyň ylmy mirasyny öwrenmek işleri XVI asyra gelip çaltlanýar. Netijede ýörite ylmy ýöneliş – Sinaşynaslyk emele gelýär. «Tib kanunlary» latynça terjimesi doly ýagdaýda 40 gezek neşir edildi.

XVIII asyrda ýaşan meşhur şwed botanigi Karl Linney hemişe ýaşyl öwüsýän bir tropik daragty Ibn Sinanyň hormatyna Awisenniýa diýip atlandyrýar. Buhara şäherinde we Afşona obasynda Ibn Sina heykel oturdyldy, Belgiýanyň Kortreýk şäherinde-de Ibn Sina heykel goýlan (2000). Afşonada beýik alymyň muzeýi açyldy. Özbegistanda Ibn Sina halkara gaznasy düzüldi (1999), şonuň ýaly-da «Ibn Sina» we «Sina» atly halkara žurnallar neşir edilýär.

Ibn Sina lukmançylygyň taryhynda birinji bolup mergi bilen gyrgyny tapawutlandyrypdyr, ýokanç keseller bilen agyran näsaglary başgalardan aýry ýagdaýda saklamagy nygtapdyr. Näsaglary bejerede alym 3 zada: iýmitlenme tertibine (berhiz), dəriler bilen bejermäge we dürli lukmançylyk çäreleri ulanmaga (gan almak, sülük ýa-da banka goýmak we başgalara) üns bermelidigini aýdýar. Ol keseli bejerede şahsy gigiýena, uky we bedenterbiýe maşklarynyň ähmiýetiniň uludygyny nygtaýar.

ABU ALI
IBN
SINO

Bilýärsiňizmi?

Abu Ali ibn Sina 10 ýaşynda «Gurhany Kerimi» başdan-aýak ýatlapdyr. 13 ýaşyndan başlangyç matematika, logika, fikh, filosofiýa ylymlary bilen meşgullanyp başlapdyr. Ol 16–17 ýaşynda ibn Sina meşhur tebib – Hekim bolup tanalypdyr.

Bilýärsiñizmi?

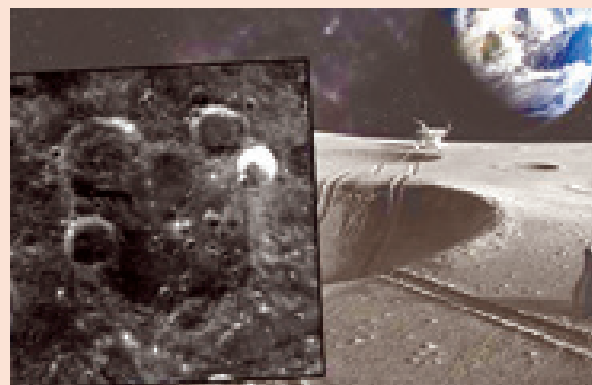

“Al-Kanun fi-t-tib» Abu Ali ibn Sinanyň lukmançylyk ugruna bagyşlanan meşhur «Tib kanunlary» kitaby. Eseriň gýralarynda köp düşündirişler getirilen. 1601-nji ýylda seýrek nusgasy göçürilipdir.

Döredijilikli iş

Näme diýip oýlaýarsyňyz, Abu Ali ibn Sinanyň haýsy hyzmatlaryny hasaba alyp dünýä alymlary Aýdaky kraterlerden birini onuň ady bilen atlandyrypdyrlar?

Öwrenenimizden netije çykarýarys

1. Abu Ali ibn Sina «Risalatun fi taksim al-mawjudot» kitabynda (Akyl) terezisinde ölçen-medik islendik bilim, çyn bolup bilmeýär, diýmek, ol hakyky bilim däl», diýip aýdýar. Bu ýerde alym nämäni nazarda tutupdyr? Akyl terezisi diýende nämäni düşündiňiz?
2. Siz özüňiz käbir işe el urmazdan öň nähili çemeleşýärsiňiz? Ýa-da birine käbir habary ýetirmeli bolanda nähili?
3. «Abu Ali ibn Sina – ensiklopedik alym» temasynda esse ýazyň.

Mazmuny

1-nji tema. Ata-babalarymyzyň ruhy gymmatlyklary – dünýä siwilizasiýasy-nyň esaslaryndan biri	3
2-nji tema. IV–VII asyrlarda ýurdumyzyň halklarynyň durmuş ýörelgeleri	8
3-4-nji temalar. IV–VII asyrlarda Horezm	10
5-nji tema. IV–V asyrlarda hionitler we kidarlylar.....	15
6-7-nji temalar. Eftalylar	18
8-9-njy temalar. Türk hakanlygy	24
10–11-nji temalar. Günbatar Türk hakanlygy	32
12-13-nji temalar. Ýerli häkimlikleriň emele gelmegi.....	39
14-15-nji temalar. Turan halklarynyň harby sungaty	48
16-17-nji temalar. VI–VII asyrlarda Turan halklary medeni durmuşy	54
18-19-njy temalar. VII–VIII asyryň başlarynda Turandaky syýasy ýagdaý	62
20-21-nji temalar. VIII asyrda Horasan we Mawerannahr.....	72
22-23-nji temalar. Garlyklar. Oguzlar. Tahyrylar	80
24-25-nji temalar. Samanylar	86
26-27-nji temalar. Samanylar döwründe jemgyýetçilik-ykdysady durmuş....	93

28-29-nji temalar. Gaznawylar	100
30-31-nji temalar. Garahanlylar	108
32-33-nji temalar. Seljuklar	118
34-35-nji temalar. Horezmşalar döwleti we onuň ýokarlanmagy	125
36-37-nji temalar. Horezmşalaryň döwlet dolandyryşy we jemgyýetçilik- ykdysady durmuşy	130
38-nji tema. Etnik prosesler we özbek halkynyň şekillenmegi	136
39-40-njy temalar. Sebitde Yslam dininiň ýaýramagy	140
41-42-nji temalar. Bilim	147
43-44-nji temalar. Akyl-paýhas bilen döredilen baý ruhyýet	151
45-46-nji temalar. IX-XII asyrlarda ylym-bilimiň we medeniýetiň ýokarlan- magy	161
47-48-nji temalar. Muhammet ibn Musa al-Horezmi	167
49-50-nji temalar. Ahmet Fergany	172
51-52-nji temalar. Abu Nasr Faraby	176
53-54-nji temalar. Abu Reyhan Biruny	180
55-56-njy temalar. Abu Ali ibn Sina	186

Akbar Turg'unovich Zamonov,
Nargiza Kamaritdinovna Ismatova,
Durbek Abidjanovich Rahimjonov,
Dilmurod Raxmatullayevich Normurodov,
Zokir Turg'inovich Zamonov,
Sevara Akmalovna Po'latova

O'quv nashri

O'ZBEKISTON TARIXI

(IV ASYRDAN – XIII ASYR BOSHLARIGACHA)

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
7-sinfi uchun darslik

Terjime eden K. Hallyýew
Redaktor Ş. Abdullaýewa
Korrektor A. Aлымjanowa
Tehniki redaktor M. Olimbekowa
Suratçy J. Azimow

Çap etmäge 2022-nji ýylyň 00-nji iýulynda rugsat edildi. Möçberi
60×84^{1/8}. «Arial» garniturasy, ofset çap ediliş usuly.
Çap listi 8,0. Şertli çap listi 22,32.
0000 nusgada çap edildi. Buýurma №

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrylan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeglerine esaslanylyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby бүтін, dersligiň esasy böleginden аýryлmandыр. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden аýрылан ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanan. Goparylan sahypalary täzeden ýelmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrтылан, esasy böleginden аýрылан ýа-da бүтінлеý ýок, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalary ýыртылан, sahypalary yetişmeýär, çyzyлып таşланан. Dersligi dikeldip bolmaýar.